

बाळशास्त्री हुपरीकर विरचित
॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

Published By:

Vinayanand Charitable Home India 416203
Kaivalya, 924/30, Vishalnagar, **HUPARI**. Dist. Kolhapur.(MS)
FWP : 98905-20365 , Mob. 94-2323-1625
www.vchindia.in , Email : vchindia@gmail.com

॥ समन्वय से समाधि ॥
शुद्ध स्थिर व्यापक आणि परिपूर्ण म्हणजे परमार्थ.

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

॥ अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

लेखक:- वे.शा.सं.बाळशास्त्री हुपरीकर
संस्कृताध्यपक, राजाराम कॉलेज कोल्हापूर.

प्रकाशक:- श्री के.डी.धनवडे, प्रेसीडेंट

विनयानंद चॅरिटेबल होम हुपरी

कैवल्य 924/30 कापड बझार जवळ, विशालनगर

मु.पो.हुपरी जिल्हा कोल्हापूर (MS) 416203

FWP.98950-20365 MOB.94-2323-1625 EMAIL:- vchindia@gmail.com.

EST.DATE. 23.07.2012 REG.NO.MAH./31 153/KOP

PAN NO. AABAV2145B N.16.6139, E 74.4036, A(M) 565.5

BANK NAME BRANCH IFSC CODE S/B A/C NO.

HDFC BANK HUPARI HDFC0002508 25081450000044

BANK OF INDIA HUPARI BKID0000920 092010110001954

© सर्व हक्क प्रकाशकाचे स्वाधीन

द्वितीय आवृत्ती

प्रती:- 500 किंमत 125/- (रुपये एकशे पंचवीस फक्त) प्रति नग, पृष्ठे 248+2=250

मुद्रक:- अजंठा प्रिंटर्स, इचलकरंजी.

PHONE.0231-2434946 MOB.94230-41146

टंकलेखन:- सौ. सिमा ज्योतीराम जाधव मु.पो.जांभळी ता.शिरोळ

जिल्हा कोल्हापूर 416121 MOB.77986-31265

प्रकाशन स्थळ:- श्री स्वामी जगद्गुरु शंकराचार्य पीठ, करवीर

2299,डी वार्ड, शुक्रवार पेठ, कोल्हापूर 416002

फोन नं. 0231-2541454 MOB.98506-41813

EMAIL:- peethkarvir@gmail.com

प्रकाशन:- वैशाख शु.14 शके 1937

रविवार:- दिनांक 03-05-2015

॥ समन्वय से समाधि ॥

शुध्द स्थिर व्यापक आणि परिपूर्ण म्हणजे परमार्थ.

Vinayanand Charitable Home Hupari India 416203

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

पब्लिक सोल ट्रस्ट नं.ए-१३११

श्री स्वामी जगद्गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर

जीवन नं. 229

२२११, 'डी' बार्ड, शुक्रवार पेठ, जिल्हापूर-४१६ ००२, पुरवणी-०२३१-२५५४५४.
E-mail : peethkarvir@gmail.com

जस 'शके १९३६

(एकमेव)
पूर्ण विश्वस्त
श्री प.प.विद्यानृसिंह भारती स्वामी
विद्यमान जगद्गुरु शंकराचार्य

फातूरून कृ.पु बुधवार
दि. ११ मार्च २०१५

विनयानंद चरित्रेवढा होम
हुपारी

पीठस्थ देवतेचें उत्तम आशीर्वाद व आभये नारायण-स्मरण.

"श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका" पाहिली. अष्ट्यात्माची उच्चतम अवस्था प्राप्त झाल्यानंतर हा बोध आहे असेच म्हणजे लागेल. उसाचा रस हे सार तर रसाची काकूची हे सार, तसेच काकाचीच गूळ / साखर हे सार. म्हणजेच अल्पतम अवस्था पण ही प्राप्त करण्यासाठी सर्व पायऱ्या अस्वसाव्या लागतात.

ज्ञाननेत्र माझलीची अमृतानुभव लिहिले तर हा अनुभवामृत आहे. काम फरक असू शकतो दोहेत. रतरे तर फरक बदलवाय आहे. अमृत+अनुभव तर दुसरा अनुभव + अमृत. थोडे आत डोकावले तर माझीया अमृतानुभवात अमृत एकच असलेने अनुभवाही एकच असावा. पण या ग्रंथातुसार "अनुभवामृत" म्हणजे अमृत प्राप्तीचीच अनुभव की जे साधकांना सिद्ध करण्यापूर्वीच येतात.

असे सोबत एक अल्पाधिक एम्. के. जोशी यांनी लिहिली आहे. तिचे ही अंततःकत व्हावे.

पुनश्च एकदा पीठस्थ देवतेचें अनेक आशीर्वाद व आभये नारायण-स्मरण सर्वांस विधील व्हावे.

महागुरुगणनम् नदीनाते
श्री जगद्गुरु शंकराचार्य,
करवीर पीठ, जोग हाथूर

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

॥ मनोगत ॥

श्री ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपले सदगुरु आणि वडील बंधु यांच्या संतोषा प्रीत्यर्थ लिहिलेला अनुभवामृत वा अमृतानुभव हा ग्रंथ हा उच्चकोटीचे शुध्द अद्वैत तत्त्वज्ञान सांगणारा, आणि दोन सिध्दावस्थेत असणा-या गुरुशिष्यांचा जणु हा सुखसंवादच आहे.

श्री ज्ञानराज माऊली स्वतःच म्हणते ॥ प्रिया सावायिली होय । तैं अंगीच्या अंगी न समाये । ये-हवीं तेथेचि आहे । तारुण्य की ॥

ययालागि हे बोलणे । अनुभवामृत पणें । स्वानुभूती परगुणे । वोगरिले ॥

फुलामध्ये दडलेला सुवास जसा आपोआप पसरतो आणि दुस-यास आनंद देतो तसाच श्री निवृत्तीनाथाचे फूल उमलले आणि ज्ञानेश्वराचे वायुलहरीतून ते आपल्या पर्यंत आणले. तरीहि माऊली म्हणते

आम्ही बोलिले जे कांही । तें प्रकटचि असे ठायि ॥ मा स्वयंप्रकाशा कांई । प्रकाशावे, बोले ॥ असे जर आहे तर मग हा ग्रंथ उध्यम का ?

पडियंतें सरा तेचि । परी भोगी नवी नवी रुचि । म्हणोनि हा उचिचि । अनुवाद सिध्दु ॥ इयाकारणे मिया । गौप्य दाविले बोलुनिया । ऐसे नाही आपसया । प्रकाशुचि हा ॥

असे जर स्वप्रकटच हे आहे तरीहि मला माझे मौन सोडून हे सांगावेसे वाटले. परंतु ॥ म्हणोनि माझी वैखरी । मौनाचेहि मौन करी । जे माहिती आहे, त्याच्या आधारेच तर्क, युक्ति आणि दृष्टांत या मार्गाने अनुभूतीची माहिती कशी सांगावी तर ॥ मौनाने मौन पाळावे व सांगावे ॥ नेहमीचा दृष्टांत म्हणजे मुक्याने गुळ खाल्याचा आनंद वर्णन करावा.

दशोपनिषदांची चाल जेथे संपते, त्यावेळी बोध होतो आणि तोहि बुडून जातो, असे हे ठिकाण आम्ही आपणास दाखवत आहोत कि जेथे तुम्ही श्रीमंत व्हाल ।

ज्ञानदेवो म्हणे श्रीमंत । हे अनुभवामृत ॥ श्रीमंतांची श्रीमंती कदाचित ओसरेल परंतु हे ऐश्वर्य ॥ सेवूनि जीवनमुक्त । हेचि होतु ॥ ही मुक्ति निर्वाणाची नाही तर ती रसमयतेने भरलेली आहे.

मुक्ति कीर वेल्हाळ । अनुभवामृती निखळ । परि अमृताही उठे लाळ । अमृते येणे ॥

असे हे अनुभवामृत जे अमृतालाही लाळ पाझरावयाला लावेल, असा हा गोड अमृताचा अनुभव व अनुभवाचे अमृत घेवुन तुम्ही स्वतः तर सुखी व्हालच परंतु तुमच्या सानिध्यातले ॥ मुक्त मुमुक्षु बध्द । हा तंववरी योग्यता भेद । अनुभवामृत स्वाद । विरुध्द जंव ॥ असे कसे होईल ? तर हे दोन दृष्टांत पहा 1) गंगा अवगाहना आली । पाणिये गंगाचि झाली । 2) कां तिमिरे भेटली । सूर्या जैशी ॥

गंगामाता स्नानास ज्या पाण्यांत उतरली ते पाणीच गंगा नाही कां होत ? किंवा सूर्याला भेटायला गेलेला अंधार प्रकाशच होवून जाईल.

तसेच हे अनुभवामृत चाखल्याने अमृतानुभवच येईल. आणि अनुभव अमृतच होऊन राहील. सणे भोगीजे सणे । विश्वाचेनि ॥

असा हा अनुभवगम्य ग्रंथाचे अनुवादात्मक लेखन करुन लेखकानी स्वतःचे व इतरांचेहि खूपच कल्याण साधले आहे.दि.10-03-2015 एन.के.जोशी कोल्हापूर

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

॥ श्री सद्गुरु निरंजन महाराजप्रसन्न ॥

॥ द्वितीय आवृत्तीचे निमित्ताने ॥

वेदांताचार्य श्री बाळशास्त्री हुपरीकर लिखित ॥ अनुभवामृत-तात्पर्य बोधिनी टीका ॥ या मौलिक व दुर्मिळ ग्रंथाचे प्रकाशन करताना आनंद होत आहे.

सदरचा ग्रंथ शनिवार अश्विन शु॥.10 दसरा शके 1817 या शुभदिनी लिहून पूर्ण केला व इसवी सन 1898 मध्ये श्री आबाजी रामचंद्र सावंत, रामतत्व बुक डेपो बेळगाव यानी प्रथम प्रकाशित केला असे.

सध्या हा ग्रंथ उपलब्ध नसलेने तो पुनर्मुद्रण करून प्रकाशन करणे बाबत प.पू.स्वामी विद्यानृसिंह भारती, श्री शंकराचार्य पीठ करवीर कोल्हापूर यांचेशी आम्ही चर्चा केलेनंतर स्वामीनी आम्हास प्रोत्साहित करून ग्रंथास मंगल आशिर्वाद दिले आहेत. त्याबद्दल प.पू.स्वामींचे आणि करवीर पीठाचे ऋणी आहोत.

अमृतानुभव हा संत ज्ञानेश्वरांचा स्वरचित ग्रंथ असून त्यास अनुभवामृत व विद्विलासानंद असेही संबोधिले जाते. अनुभवामृतरूपी ग्रंथ म्हणजे सद्गुरुकृपेचा महाप्रसादच आहे.त्यात अनुभव सिध्द तत्वज्ञानाचा उपदेश केला आहे. श्री बाळ शास्त्री हुपरीकर यानी ज्ञानेश्वर माऊलीचे संक्षीप्त चरित्र व अनुभवामृतावर (ओवी - कोश आणि टीका) सुलभ पध्दतीने लिखाण केले आहे. त्याच बरोबर शास्त्रीजीनी आपली परंपराही विशद केली आहे.

हुपरीकर यानी या ग्रंथाशिवाय वेदांतविषयक अनेक ग्रंथांचे लिखाण केले आहे. त्यापैकी ॥ ज्ञानयोगशास्त्र ॥ हा ग्रंथ श्री जगद्गुरु शंकराचार्य पीठ करवीर यानी सन 1916 मध्ये प्रकाशित केला होता. तो उपलब्ध होत नसलेने करवीर पीठाचे अनुमतीने सन 2012 मध्ये आम्ही पुनर्मुद्रण करून प्रकाशित केला आहे.

हुपरीकरांची विद्वता पाहून कोल्हापूर संस्थानचे अधिपती श्रीमान राजर्षि छत्रपति शाहू महाराज (कालावधी दि.26-06-1874 ते 06-05-1922) यानी राजाराम कॉलेज कोल्हापूर येथे संस्कृतचे अध्यापक म्हणून शास्त्रीजींची नियुक्ती केली होती. हुपरीकरांचे महानिर्वाण दि.07-08-1924 रोजी झाले.

शास्त्रीजींचे वेदांतावरील विपूल वाङ्.मय कालाचे ओघात नष्ट झाले आहे. परंतु यथाशक्ती मौलिक उपलब्ध वाङ्.मय प्रकाशित करणेचा आमचा प्रामाणिक प्रयत्न आहे.

वेदांत विषयाचे भोक्ते दुर्मिळ आहेत याची पूर्ण जाणीव आहे. परंतु जाणत्या अभ्यासूना व भावी पीढीस वेदांत विचार निश्चितच उपयोगी होईल याची खात्री वाटते.

आमचे गुरुदेव प.पू.श्री निरंजन महाराज हे शाम्भवी मुद्रे बाबत नेहमी मार्गदर्शन करीत असत, सुदैवाने अमृतानुभवाचे प्रथम अध्यायात ॥ सांडूनि मीठपणाचा लोभु । मिठे सिंधुत्वाचा घेतला लाभु । तेवी अहं देऊनि मी शंभु । शांभवी झालो ॥ 1-63 ॥ असा उल्लेख आढळतो. याचा आम्हास सार्थ आनंद होत आहे. सदर ग्रंथाचा सद्भक्तानी चिंतन व सखोल अभ्यास करावा हि नम्र विनंती. गुरुवार दि.12-03-2015 फाल्गुन व॥.6 एकनाथ षष्ठी शके 1937

के.डी.धनवडे, प्रेसिडेंट

विनयानंद चॅरिटेबल होम हुपरी जिल्हा कोल्हापूर 416 203 मोबाईल: 94-2323-1625

॥ अनुक्रमणिका ॥

अ.क्र. प्रकरण - विषय	ओवी संख्या	पृष्ठ क्र.
00) श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें संक्षिप्त चरित्र		001-021
<hr/>		
01) प्रथम - शिवशक्तिसमावेश	1-064	022-050
02) द्वितीय - सद्गुरुस्तवन	1-080	051-075
03) तृतीय - वाचाऋणविमोचन	1-033	076-085
04) चतुर्थ - ज्ञानाभेदखंडन	1-043	086-097
05) पंचम - सच्चिदानंदविवरण	1-068	097-115
06) षष्ठ - शब्दखंडन	1-103	115-139
07) सप्तम - अज्ञानखंडन	1-295	139-206
08) अष्टम - ज्ञानखंडन	1-019	207-212
09) नवम - सिद्धरहणी	1-071	212-230
10) दशम - ग्रंथ परिहार	1-031	230-239
<hr/>		
	807	
<hr/>		
1) शास्त्रीजींची परंपरा	1-032	239-241

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

॥ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचें संक्षिप्त चरित्र ॥

व

॥ वेदान्तार्ची नित्यसिद्ध अतिसूक्ष्म तत्त्वं. ॥

गोदा नदीच्या तीरीं आपेगांव या नांवाचें एक खेडें आहे. तेथें गोविंदपंत या नांवाचा एक यजुर्वेदी ब्राह्मण रहात असे. त्यास निराबाई नांवाची एक पत्नी होती. ती पतिसेवेंत सार्वकाळ निमग्न असे. तिला गोविंदपंतापासून विठ्ठल या नांवाचा एक मुलगा झाला. तो लहानपणापासून अतिशय बुद्धिमान् असल्यामुळें मौंजीबंधन झाल्यानंतर सर्व शास्त्रांत निष्णात झाला. पण या विठ्ठलाचें अंतःकरण प्रपंचाकडे नसल्यामुळें भक्तिमार्गाकडे वळूं लागलें. त्यामुळें त्यास सहजच तीर्थयात्रा करण्याविषयीं इच्छा उत्पन्न झाली; व आपली इच्छा पूर्ण होण्यासाठीं विठ्ठलानें तीर्थयात्रेस जाण्याविषयीं मातापितरांजवळ आज्ञा मागितली; व ती त्यांनीं दिली. नंतर विठ्ठल हा फिरत फिरत आळंदी मुक्कामीं आला. येथें सिद्धोपंत नांवाचा श्रीमान् कुलकर्णी रहात असे. त्यास रखमाबाई नांवाची एक सुस्वरूप व सुगुणी कन्या होती. ती उपवर झाल्यामुळें तिचा बाप फार काळजीत होता. त्याच्या मनांत जांवई योग्य गुणवान् असावा असें असल्यामुळें, विठ्ठलाची गांठ पडतांक्षणींच हाच योग्य जांवई आहे, असें समजून विठ्ठलास सिद्धोपंतानें आपल्या घरीं भोजनास आणिलें; व विठ्ठलाच्या कुळगोत्राचा विचार केल्यानंतर सिद्धोपंतानें आपली मुलगी

विठ्ठलास देण्याचा निश्चय केला; व आपल्या मुलीस अनायासें योग्य वर मिळाला म्हणून सिद्धोपंताने विठ्ठलास आपल्या जवळ ठेवून घेतलें व लग्नाची गोष्ट काढली. पण मातापितरांच्या अनुमोदनाशिवाय लग्न कसें करावें ? याप्रकारें भवतिनभवति होतां होतां लग्नाचा योग घडून आला. नंतर यांनी समग्र तीर्थयात्रा केली. पुढें विठ्ठलास आपल्या वृद्ध मातापितरांचें दर्शन घ्यावें, अशी इच्छा झाल्यामुळें सिद्धोपंत, आपली स्त्री, कन्या व जामात यांस बरोबर घेऊन आपेगांवास आले. तेथें गोविंदपंतांची भेट घेऊन सिद्धोपंत आळंदीस परत आले; व विठ्ठल हा सहकुटुंब आपल्या वृद्ध मातापितरांजवळ राहिला. पुढें कांहीं दिवसांनीं विठ्ठलाची मातापितरें निवर्तलीं; व विठ्ठलास प्रपंचाचा कंटाळा असल्यामुळें वैराग्य उत्पन्न झालें. या कारणावरून सिद्धोपंतांनीं विठ्ठलास आळंदीस आणिलें. पण विठ्ठलास वैराग्य उत्पन्न झाल्यामुळें चित्तास समाधान न वाटून, काशीस जाऊन संन्यास घ्यावा अशी इच्छा झाली. त्याप्रमाणें विठ्ठल हा काशीस आला. तेथें श्रीपादस्वामी नांवाचे संन्यासी होते. त्यांच्याजवळ मला स्त्री-पुत्रादि नाहींत म्हणून खोटें सांगून त्यांच्यापासून संन्यासदीक्षा घेतली; व त्यांनीं विठ्ठलाचें चैतन्य असें नांव ठेविलें. पुढें चैतन्यानें स्वामीजवळ प्रस्थानत्रयादि ग्रंथाचें अध्ययन केलें; व चैतन्य हे ज्ञानकांडांत मोठे निष्णात झाले. ही सर्व हकीकत आळंदीस कळल्यानंतर रखमाबाईस फारच दुःख झालें. पण मातापितरांच्या सहवासाने तिने तें दुःख सोसलें व ईश्वरसेवेत आपला काळ घालवावा म्हणून तिनें अश्वत्थाच्या प्रदक्षिणेस आरंभ केला. पुढें कांहीं काळ गेल्यानंतर काशींत विठ्ठलाच्या गुरुस वाटलें, कीं या मठांत चैतन्याची स्थापना करून आपण रामेश्वराच्या यात्रेस जावें. त्याप्रमाणें चैतन्याची स्थापना करून श्रीगुरुमूर्ती काशीहून निघाले. तों फिरत फिरत आळंदीस जेथें रखमाई अश्वत्थाची सेवा करीत होती, तेथें येऊन पोचले. रखमाईनें त्या यतीचें तेज पाहून हे कोणी मोठे सत्पुरुष आहेत, असें जाणून त्यांना नमस्कार केला. यतींनीं ' अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव ' असा आशिर्वाद दिला. तो ऐकून रखमाबाईस हंसू आलें. यतींनीं हंसण्याचें कारण विचारितांच रखमाईनें सांगितलें, कीं माझे पति संन्यास घेऊन काशींत राहिले आहेत, मग आपला हा आशिर्वाद फलद्रूप कसा व्हावा ? असें तिचें भाषण ऐकून यतींनीं रखमाईस तिच्या भ्रताराच्या खाणाखुणा विचारिल्या. शेवटीं ही गोष्ट

आपल्या चैतन्याकडेच येत आहे, असें समजून रखमाईकडून सिधोपंतास बोलावणें केलें; आणि त्यास सांगितलें, कीं आपण रखमाईस घेऊन मजबरोबर काशीस चलावें. काशीस गेल्यानंतर यतींनीं चैतन्यास खरा वृत्तांत विचारिला. चैतन्यानेंही झालेली सर्व गोष्ट कबूल केली. यतींनीं विठ्ठलास आज्ञा केली, कीं पत्नीचा स्वीकार करुन व स्वदेशीं जाऊन प्रपंच करावा. अशी आज्ञा होतांच सिधोपंत, कन्या व जामात यांना बरोबर घेऊन आळंदीस आले. नंतर विठ्ठल हा रखमाईबरोबर संसार करु लागला. पण नित्य भिक्षा मागावी व रात्रंदिवस नामस्मरण व गीतादि ग्रंथाचें श्रवण मनन निदिध्यासन करीत असावें, अशी बारा वर्षे विठ्ठलानें घालविलीं. त्यावेळीं गांवच्या ब्राह्मणांनीं विठ्ठलावर वाळीत घातलें होतें; म्हणून विठ्ठल हा गांवच्या बाहेर एक झोंपडी बांधून तींत रहात असे. याप्रमाणें काळ घालवीत असतां विठ्ठलास रखमाईच्या पोटी तीन पुत्र व एक कन्या, अशीं चार अपत्यें झालीं. या चार अपत्यांचीं नावे- निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई अशीं होतीं. निवृत्ति हे शालिवाहन शके 1190 मध्ये जन्मले. ज्ञानदेव 1193 मध्ये, सोपानदेव 1196 मध्ये, मुक्ताबाई 1199 मध्ये. याप्रमाणें ही चार मुलें दिवसें दिवस थोर झालीं. निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान व मुक्ताबाई यांना विठ्ठलाने सर्व प्रकारचे शिक्षण दिलें. त्यांत विशेषेकरुन यांच्याकडून वेदशास्त्राचें अध्ययन करविल्यामुळें भावी उन्नतीस कारणीभूत जेवढें शिक्षण, तितके सर्व या मुलांना मिळाले होतें. तशांत ही मुलें उपजत बुद्धिमान् असल्यामुळें सर्व प्रकारचे व्यवहार शास्त्राचे परिशीलन, अध्यात्मविवेचन इत्यादि विषयांत मोठ्या अनुभविक गुरुप्रमाणें यांचे विचार होतें. इतकेंच नव्हे, तर यांची बरोबरी करणारा भक्तश्रेष्ठांत दुसरा कोणी झालाच नाही. असो. अशा या मुलांचे उपनयन करावें, म्हणून विठ्ठलानें ब्रह्मवृंदांची प्रार्थना केली कीं, आपणांस प्रायश्चित देऊन पुनीत करावें. ब्रह्मवृंदांनींही पुष्कळ विचार केला; पण प्रायश्चित्ताची तोडच निघेना. देहांताशिवाय दुसरे प्रायश्चित्तच नाही हे ऐकून विठ्ठल निराश झाला; व स्त्री- पुत्राचा त्याग करुन व प्रयागास जाऊन त्याने त्रिवेणींत देह अर्पण केला. रखमाईने ही वार्ता ऐकतांच आपलीं मुलें आपल्या मातापितरांच्या स्वाधीन करुन तोच मार्ग धरिला. पुढे या मुलांनी ब्रह्मवृंदांची प्रार्थना केली की, आम्हांस पुनीत करावें. पण ब्राह्मणांनी त्यांची निर्भत्सना केली व सांगितले कीं, तुमचे दर्शन

झाले असतां सचैल स्नान करावें. असें ब्राह्मणांचें भाषण ऐकून या चौघांना फारच वाईट वाटलें. अशा प्रकाराने संकटात असतां यांना गहिनीनाथ भेटले; व त्यांनीं श्रीनिवृत्तीस परमतत्त्वाचा उपदेश केला. आणि सांगितलें, कीं ज्ञानेश्वर, सोपान व मुक्ताबाई या तिघांस या तत्त्वाचा उपदेश द्यावा. अशी हकीकत झाल्यानंतर हे चौघेही विचार करूं लागले, कीं आपण ब्रह्मवृंदांची पुन्हा एकवार प्रार्थना करावी. त्याप्रमाणें ब्रह्मवृंदांनीं सांगितलें, कीं तुम्हीं पैठणास जाऊन शुद्धिपत्र आणावें, म्हणजे आम्ही तुम्हांस पवित्र करूं. त्यावेळीं या त्रिवर्गाचा जो संवाद झाला, तो येणेंप्रमाणें आहे.-

अभंग.

नाहीजातिकुळवर्णअधिकार । क्षत्रियवैश्यशूद्रद्विजननव्हे ॥
 नहोंदेवगणयक्षनाकिनर । ऋषिनिशाचरतेहीनहों ॥
 तेआम्ही अविनाशअव्यक्तजुनाट । निजबोधेंइष्टस्वरुपमाझें ॥
 नहोंआपतेजवायुव्योममही । महत्तत्त्वतेंहीविराटनहों ॥
 नव्हेमीसगुण नव्हेमीनिर्गुण । अनुभूतिभजनहोऊनिनहों ॥
 निवृत्तिम्हणतसे ऐकेज्ञानेश्वरा । माझीपरंपराऐसीआहे ॥1॥
 विधिवेदविरुद्धसंपर्कसंबंध । नाहीभेदाभेदस्वस्वरुपी ॥
 अविधि आचरणपरमदूषण । वेदोनारायणबोलिलेला ॥
 स्वधर्मअधिकार जातिपरत्वभेद । उचिततेंशुद्धज्याचेंतया ॥
 म्हणोनियासंतीआवश्यआचरावें । जनादाखवावेंवर्तोनियां ॥
 कुळींचाधर्मआवश्यपाळावा । सर्वथानकरावाअनाचार ।
 प्रत्यवायआहेअशास्त्रीं चालतां । पावनअवस्थाजरीझाली ॥
 ज्ञानदेवम्हणेएकावेंनिवृत्ति । बोलिलीपद्धतिधर्मशास्त्रीं ॥2॥
 हेंचिआम्हांश्रेष्ठबोलिलेतिपरनिष्ठ । असतांदुर्घटसेव्यअसे ॥
 पांडवाचेंकुळशोधितांनिर्मूळ । कुंडजारगोळबुद्धिकैसी ॥
 भक्तिहेसरतिजातिनसरति । ऐसीआत्मस्थितिस्वसंवेद्य ॥
 दुर्वासवसिष्ठअगस्तिगौतम । हेऋषिउत्तमकुळीचेकैसे ॥
 व्यासआणिवाल्मिककोणकुळतयांचें ॥ तैसेंचिआमुचेंसोपानम्हणे ॥3॥

याप्रमाणें त्रिवर्गांनीं विचार केला; पण शुद्धिपत्र आणल्यावांचून आपण पुनीत होत नाहीं, असा विचार मनांत आणून, हे चौघेही पैठणास निघून गेले. तेथें पोचल्यानंतर, तेथील ब्रह्मवृंदांजवळ आपण बहिष्कृत

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

असण्याचें कारण सांगून, त्यांतून मुक्त होऊन पुनीत होण्याविषयीं विनंति केली. ब्रह्मवृंदांनीं पुष्कळ विचार केला; पण कांहीं तोड निघेना. शेवटीं सर्वांनीं विचार करुन असें सांगितलें.-

नाहीप्रायश्चित्तउभयतांकुळभ्रष्ट । बोलियेलेश्रेष्ठपूर्वापार ॥

याएकउपायअसेशास्त्रमते । " अनन्यभक्तीतेंअनुसरावें ॥

तीव्रअनुतापेंकरावेंभजन । गोखरआणिश्वानवंदूनियां ॥

वंदावेअंत्यजब्रह्मभावनेसी " । ऐसेपद्धतीसीबोलियेले ॥1॥

याप्रमाणें ब्रह्मवृंदांनीं सांगितल्यानंतर चौघांनींही मोठ्या आनंदानें ही पद्धत स्विकारिली; आणि पैठण मुक्कामीं यांनीं बरेच दिवस वास्तव्य केलें. तितक्या अवधीत यांनीं पैठणच्या सर्व जनांचें मन आपणाकडे वेधून घेतलें. कारण सर्वकाळ अध्यात्मग्रंथाचें विवेचन, रात्रौ हरिकीर्तन व नामस्मरण हे करीत होते. म्हणून सर्व प्रकारचे लोक यांच्या भजनीं लागले, यांत शंका नाही. पुढें या चौघांच्या मनांत आळंदीस जावयाचें आलें. जेव्हां निघाले, त्या वेळीं तेथील ब्रह्मवृंदांनीं एक पत्र दिलें; तें असें-

अभंग .

अध्यात्मग्रंथतेपहातीपैठणीं । गीतासंबोधिनीजवळीअसे ॥

भोगावतीस्नानकाळिकादर्शन । वेदांतव्याख्यानपरिसती ॥

धन्यहासोपानधन्यज्ञानदेव । धन्यनिवृत्तिरावब्रह्मरूप ॥

सांगतिपुराणरात्रीहरिकीर्तन । पैठणीचेजनवेधियले ॥

तंवकव्ययज्ञझालागृहस्थाघरीं । पितरमंत्रोच्चारिंआव्हानिले ॥1॥

अवघेद्विजवरम्हणतीधन्यधन्य । यासारिखेब्राह्मणकोणीनाहीं ॥

उपनिषद्भागपढिन्नलोवेदांत । परीहेंसामर्थ्यनाहींआम्हां ॥

नाहींऐकीलेंनाकोठेंवर्तलें । येसृष्टींतदेखिलेंअतिदृष्टी ॥

पशुमुखेंवेददृश्यपितरलोक । थोरहेंकौतुकदाखविलें ॥

मिळोनिसमस्तसोडियलेंशास्त्र । विचारोनिपत्रलिहियलें ॥

हेपरलोकीचेतारुंदेवत्रय । प्रायश्चित्तद्यावेंकोणेंकाय ॥

लिहोनियांपत्रदिधलेंतयाहातीं । समस्तांसिनिवृत्तिनमस्कारिलें ॥2॥

हें पत्र घेऊन जेव्हां हे चौघे निघाले, तेव्हां-

(ओंव्या .)

गांवाबाहेरनिघतांजाण । बोळवीतचाललेब्राह्मण ।

अश्रुपातेंभरलेनयन । देतीक्षेमप्रीतीनें ॥
सद्गदहोऊनियांचितीं । एकमेकातेंउत्तरबोलिती ।
म्हणतीज्ञानेश्वराचेसंगती । उत्तमकाळक्रमियला ॥
एकअर्धकोशपर्यंत । नरनारीआल्याबोळवीत ।
तयांसिज्ञानेश्वरविनवीत । परतोनिजावेमंदिरा ॥

याप्रमाणें हे चौघे सर्वांचा निरोप घेऊन पैठणाहून निघाले. ते फिरत फिरत नेवासें मुक्कामीं मोहिनीराजाच्या देऊळांत येऊन उतरले. येथेंच ज्ञानेश्वरांनीं भगवद्गीतेवर ' ज्ञानेश्वरी ' नांवाची टीका केली. तीवरुनही यांची योग्यता कशी होती, हें समजणार आहे, म्हणून कांहीं वेचे दिले आहेत.-

जैसेंस्वप्नामाजीदेखिजे । तेंस्वप्नींचसाचआपजे ।
मगचेऊनियांपाहिजे । तंवकांहींनाहीं ॥१॥
कांपूर्णकुंभउलंडला । तेथबिंबाकारदिसेभ्रंशला ।
परीभानुनाहींनासला । तयासवें ॥१॥
नातरीमठींआकाशजैसें । मठाकृतिअवतरलेंअसें ।
तोभंगलियाअपैसें । स्वरूपचि ॥१॥
तैसेशरीराच्यालोपीं । सर्वथानाशनाहींस्वरूपीं ।
म्हणऊनिंतूहेंनारोपी । भ्रांतिबापा ॥१॥
तूं धरुनिदेहाभिमानातें । दिठीसूनिशरीरातें ।
मीमारिताहेमरते । म्हणतअहासीं ॥१॥
तरीअर्जुनातूहेंनेणसी । जरीतत्वतांविचारिसी ।
तरीवधितातूनव्हसी । तेवध्यनव्हति ।
आणिशरीरजातआघवें । हेंनाशवंतस्वभावे ।
म्हणोनितुवांझुंजावें । पंडुकुमरा ॥१॥

येथें एवढें लक्षांत ठेविलें पाहिजे, कीं ज्ञानेश्वरीटीका ही भगवद्गीतेनुसार लिहिली आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांचा अध्यात्माविषयीं खरा अनुभव अमृतानुभव ग्रंथांत आहे. ज्ञानेश्वरींतही अशा प्रकारचे विषय कोठें कोठें आहेत. ज्ञानेश्वरींत मुख्यत्वेकरुन अर्जुनास उद्देशून भगवंतांनीं कर्मापासना व ज्ञानकांड प्रतिपादिलें आहे. त्याचेंच महाराष्ट्र भाषेत सुरस वर्णन केलें आहे. तोच उपदेश केवळ अर्जुनासच नव्हे, तर जगास करुन

जगाचा घोटाळा दूर केला आहे. त्यांत क्षत्रियास योग्य कर्म जे युद्ध त्याविषयी अर्जुनास प्रवृत्त करण्याविषयी व ब्राह्मणादिकांस आपापल्या कर्माप्रमाणे वर्तविण्यासाठी जो खटाटोप भगवंतानी ज्ञानोपदेश द्वारा केला आहे, त्याचेच वर्णन ज्ञानेश्वरी टीका आहे. तेच येथे संक्षेपरूपाने सांगितले असतां ज्ञानेश्वरमहाराजांचा अधिकार लक्षांत येण्यासारखा आहे :-

तूअजूनिकांनविचारिसी । कायहेंचितितअहासि ।

स्वधर्म तो विसरलासी । तरावेंजेणें ॥१॥

तरी स्वधर्म एक आहे । तो सर्वथा त्याज नोहे ।

मग तरिजेल काय पाहे । कृपाळूपणें ॥१॥

अर्जुना तुझें चित्त । ज-ही झालें द्रवीभूत ।

त-ही हें अनुचित्त । संग्रामसमयी ॥१॥

वायांचि व्याकुळ कांई । आपला निजधर्म पाहीं ।

तो आचरितां बाध नाही । कवणे काळीं ॥१॥

म्हणोनि स्वधर्म हा सांडसील । तरी पापावरि पडा होसील ।

आणि अपेशतेंनवचेल । कल्पांतवरी ॥१॥

जाणतेनितंवचिजियावें । जंवअपकीर्तिअंगानपवे ।

आणिसांगपांकेविनिगावें । एथोनिया ॥१॥

देखेस्वधर्महाआचरितां । दोषनाशेअसतां ।

तुजभ्रांतिहेकवणचित्ता । पातकाची ॥१॥

आपणयाउचिता । स्वधर्म रहाटतां ।

जेंपावेतेंनिवांता । साहोनिजावें ॥१॥

कर्माधारें राहाटिजे । परिकर्मफळाननिरीक्षिजे ।

जैसामंत्रज्ञनबधिजे । भूतबाधा ॥१॥

वेदाधारेंबोलती । केवळकर्मप्रतिष्ठिती ।

परीकर्मफळींआसक्ति । धरुनियां ॥१॥

म्हणतिसंसारींजन्मिजे । यज्ञादिककर्मकीजे ।

मगस्वर्गसुखभोगिजे । मनोहर ॥१॥

एथहेंवांचूनिकांहीं । आणिकसर्वथासुखचिनाहीं ।

ऐसें अर्जुनाबोलतीपाही । दुर्बुद्धिते ॥१॥

जरीवेदेंबहुतबोलिलें । विविधभेदसूचिले ।

तरीआपणहितआपुलें । तेंचिघेपें ॥१॥

येथें आपलाच स्वधर्म न टाकण्याविषयीं उपदेश आहे; पण तें कर्माचरण फलोद्देशावांचून केलें पाहिजे. वेदानें अनेक मार्ग सांगितले आहेत; पण जे आचरिले असतां आपलें हितच होईल, अशा प्रकारच्या मार्गाचें अवलंबन प्रत्येकानें केलें पाहिजे. आणि अशा प्रकारची वर्तणूक करित असतां जें कांहीं सुख दुःख प्राप्त होईल, तें सोशिलें पाहिजे. आणि अशा मार्गाच्या विरुद्ध वागणारे लोक मंदबुद्धीचे समजावेत. जरी हा उपदेश अर्जुनास प्राधान्येंकरून सांगितला आहे, तरी तो प्रत्येकास आपापल्या अधिकाराप्रमाणें योग्यच आहे.

देखेविहितकर्मजेतुलें । तेंसगळेंजरीवोसंडिलें ।

तरीस्वभावकायनिमाले । इंद्रियांचे ॥१॥

सांगेश्रवणींऐकावेंढेलें । कींनेत्रीचें तेजगेलें ।

हेंनासारंभ्रबुझालें । परिमळनेघे ॥१॥

नातरीप्राणापानगति । कींनिर्विकल्पझालीमति ॥

कींक्षुधातृषादिआर्ति ॥ खुंटलिया ॥१॥

हेस्वप्नावबोधठेले । कींचरणचालोंविसरले ।

हेंअसोकायनिमाले । जन्ममृत्यु ॥१॥

हेंनटकेचिजरीकांहीं । तरीसांडिलेंयेथतेंकांई ।

म्हणोनिकर्मत्यागनाहीं । प्रकृतिमंता ॥१॥

म्हणरुनिसंगजंवप्रकृतीचा । तंवत्यागनघडे कर्माचा ।

ऐसियाहिकरुंम्हणतितयांचा । आग्रहचिउरे ॥१॥

आतां आपणांस जें विहितकर्म कर्तव्य आहे, तें करण्याचें जर टाकून दिलें, तर कर्मत्याग होत नाही. कारण इंद्रियांचे स्वभाव काहीं निवृत्त होत नाहीत. कानांनीं ऐकणें, नेत्रांनीं पहाणें, नासिकेनें सुवास घेणें, प्राणापानांच्या गति, बुद्धीनें जाणणें, क्षुधा तृषेची पीडा इत्यादि व्यवहार बंद पडतील काय? हे व्यवहार तर स्वभावानें चालतच आहेत. म्हणून कर्मत्याग संभवत नाही. कर्मत्याग करूं, असें म्हणणाऱ्याचा फक्त आग्रह आहे.

देखेअसतेनिदेहधर्में । एथतोचिएकनलिपेकर्में ।

जोअखंडित रमे । आपणपें ॥१॥

जेतोआत्मबोधेंतोषला । तरीकृतकार्य देखझाला ।

म्हणोनिसहजेंसांडवला । कर्मसंगा ॥१॥
 देखेप्राप्तार्थझाले । जेनिष्कामतापावले ।
 तयाहीकर्तव्यअसेउरलें । लोकांलागी ॥१॥
 एथवडीलजेंजेंकरिति । तयानामधर्मठेविति ।
 तेंचियेरअनुष्ठिति । सामान्यसकळ ॥१॥
 आम्हीपूर्ण कामहोऊनि । जरीआत्मस्थितिराहूनि ॥
 तरीप्रजाहेकैसेनि । निस्तरेल ॥१॥
 इहींआमुचीवासपहावी । मगवर्ततीपरीजाणावी ॥
 तेलोकस्थितिआघवी । नासिलीहोय ॥१॥
 म्हणोनिसमर्थजोयेथें । आथिलासर्वज्ञतें ॥
 तेणेंविशेषकर्मतें । त्यजावेंना ॥१॥

जो केवळ आत्मज्ञानी झाला, त्यासच कर्मत्याग आहे, इतरांस नाही. जरी आत्मज्ञानी झाला, तरी त्यानेंही कर्मत्याग करूं नये. कारण ज्ञानसंपन्नाप्रमाणें अज्ञानी आचरण करितात. म्हणून ज्ञानी जर कुमार्गगामी होईल, तर लोकस्थितिही बिघडेल. म्हणून लोकांची स्थिति बिघडेल अशा प्रकारची वर्तणूक ज्ञान्यांनीं ठेवूं नये.

ऐसाहीपरीकौतुकें । जरीकर्मकरीयज्ञादिकें ।
 तरीतियेंलयाजाति निशेखें । तयाच्याचिठाई ॥१॥
 तैसीविधीविधानेंविहितें । जरीआचरेतोसमस्तें ।
 तरीतियेंऐक्यभावेऐक्यातें । पावतीचिगा ॥१॥

ज्ञान्याचीं सर्व कर्म त्याच्याशीं ऐक्य पावतात. याप्रमाणें ज्ञानी व अज्ञानी यांच्याशीं कर्माची सांगड घालण्याविषयीं भगवंतांनीं जो प्रयत्न केला आहे, त्यावर ज्ञानेश्वर महाराजांचें लिहिणें कशा प्रकारचें आहे, तें थोडक्यांत सांगितलें.

मगइदंतेसिंवाळलें । जेंमीपणेंवीणडाहारलें ।
 तेंरुपपाहिजे आपलें । आपणचि ॥१॥
 परीदर्पणाचेनिआधारें । एकचिकरुनिदुसरें ।
 मुखपहातिगाबरें । तैसैनकोहो ॥१॥
 हेपाहाणेंऐसेंअसेवीरा । जैसानमोडलियाविहिरा ॥
 मगआपलीयाउगमींझरा । भरोनिठाके ॥१॥

नातरीआटलियाअंभ । निजबिंबीप्रतिबिंब ।
नेहटेकांनभीनभ । घटाभावीं ॥१॥
नानाइंधनांशसरलेया । वन्हिपरतेजेविंआपणपया ।
तैसेंआपेंआपधनंजया । न्याहाळणेंजें ॥१॥
आपणेंचिआपणयातें । पाहिजेजेंअद्वैतें ।
तेंऐसेंहोयनिरुतें । बोलिजतुअसे ॥१॥
जेंपाहिजतेनवीणपाहिजे । कांहींनेणणाचिजाणिजे ।
आद्यपुरुषम्हणिजे । जयाढायातें ॥१॥
तेथहीउपाधीचावोथंबा । घेऊनिश्रुतिउभवितिजिभा ।
मगनामरुपाचावडंबा । करितीवायां ॥१॥
आणिकहीएकतया । वोळखणअसेधनंजया ।
तरीकांजयाभेटलिया । येणेंचिनाहीं ॥१॥
परीतयाभेटतिऐसे । जेंज्ञानेंसर्वत्रसरिसें ।
महाप्रळयांबूचेंजैसें । भरलेंपण ॥१॥

अशा प्रकारच्या अध्यात्मपर ओंव्या ज्ञानेश्वरींत बहुत आहेत. पण त्या सर्व मूळग्रंथाच्या उद्देशानें लिहिल्या आहेत. आतां भगवद्गीतेवर कांहीं तरी आक्षेप आणण्याचा आमचा हेतु नाही. विशेष भगवद्गीतेसारखा व्यापक ग्रंथच नाही, असें आमचें मत आहे. पण ज्ञानेश्वरास निर्भीडपणानें आपला अनुभव सांगण्यास येथें सवडच नव्हती, हें हे दोन्ही ग्रंथ अवलोकन केले असतां लक्षांत येणारें आहे. याचप्रमाणें चांगदेवपासष्टींतही अध्यात्मविषयाचें विवेचन केलें आहे. चांगदेव नांवाचा एक योगी योगबलानें चौदाशे वर्षे जगला व मोठा अभिमान धरून व्याघ्रावर बसून हातांत सर्पाचा चाबूक घेऊन ज्ञानदेवाच्या भेटीस आला. त्यावेळीं ज्ञानेश्वरादिक भावंडें एका भिंतीवर बसलीं होती. चांगदेवाची येण्याची महत्ता ऐकून यांनीं तीच निर्जीव भिंत चालविली. हें चांगदेवानें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां त्यास आश्चर्य वाटलें; व यांना चांगदेव शरण आला. म्हणून चांगदेवास ज्ञानेश्वरांनीं पांसष्ट ओंव्यांनीं उपदेश केला आहे. त्यांतील कांहीं वेंचे-

लवणपाणियाचाथावो । माजींरिगोनगेलेपाहो ।
तेथेंमगकवणासीदेवो । मापजळा ॥१॥
तैसेंतुजआत्मयामीपाही । देखोंगेल्यामीचनाहीं ।

तेथेंतूंकेंचाकाई । नेणोंचिहोईगा ॥१॥
 जोजाणोनिनीददेखे । तोदेखणेपणासीमुके ।
 तेथेंमीनहोनिठाके । कांहींचनहोय ॥१॥
 अंधाराच्याठाई । सूर्यप्रकाश नाही ।
 परीसूर्याहेंकांहीं । नवचेचिजेविं ॥१॥
 तेविंमीतूमतेंगिवसी । तेथेंतूयेणेपणेंसी ।
 तेंहीपडोनिग्रासी । भेटीजेविउरे ॥१॥
 तैसीउपलवितांगोठी । नफुटतांकेसेनिदृष्टी ।
 मजतुजवीणभेटी । आपणपेंगा ॥१॥
 आतांमीतूउपाधि । ग्रासकरुनिभेटीनुसधी ।
 तेहीभोगिजेअनुवादी । घोळघोळूं ॥१॥

लवण हें पाण्याचा ठिकाणा मोजण्यास गेलें, तें पाण्यांत मिसळून गेलें, मग जळाचें माप तें कसें घेईल? तसें हे चांगदेवा! तुझे स्वरूप पाहण्यास मी गेलों, तो मीच नाहीसा झालों. तेथें तूपणा कसा उरेल? जो निद्रा पहातो, त्यास निद्रा दिसत नसल्यामुळें देखणेपणासच तो मुक्तो. तेथें मीपणा व अन्य काहींही भासत नाही. अंधाराचे ठिकाणीं सूर्यप्रकाश नाही. पण सूर्यास हें कांहींच माहित नाही. तसें मी तूपणाचा ग्रास होतो. म्हणून तूही उरत नाहीस व मीतूपणाचा स्पर्शही ज्यास नाही, असें ऐक्यच उरतें. म्हणून आम्ही जो विचार केला, त्यांत आत्मस्थितीचा बिघाड न होतां मीतूपणावांचून आपलें एकत्व आपलेपणानेंच आहे. आतां मीतूरूप उपाधीचा ग्रास करुन आपलें जें एकत्व आहे, तेंच आपण होऊन रहावें, व वारंवार हाच विचार करावा. इत्यादि प्रकारचा उपदेश ऐकून चांगदेव निवांत झाले.

पूर्वी एकदां ज्ञानेश्वर हे रस्त्यांतून फिरत असतां कोणी एक मनुष्य ग्रामांतरास निघाला होता. संन्याशाचा कारटा आपणास पुढें आला, म्हणून अपशकून झाला असें समजून, त्या मनुष्यानें ज्ञानेश्वरास गालावर थप्पड दिली, तेव्हां ज्ञानेश्वरास वाईट वाटून ते घरीं येऊन दार लावून घेऊन बसले. हा सर्व वृत्तांत मुक्ताबाईस समजल्यावर मुक्ताबाईनें अभंगरुपानें यांना उपदेश केला आहे. ते हे ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील वेंचे-संतजेणें व्हावें । जगबोलणेंसोसावें ॥

तरीचअंगीदेवपण । नाहीजयाअभिमान ॥

रागेंनिंदावेंकवणासी । आपणब्रह्मसर्वदेशीं ॥
ऐसीसमदृष्टीकरा । ताटीउघडाज्ञानेश्वरा ॥१॥
हातआपलाआपणालागे । त्याचाकरुंनयेखेद ॥
जीभदांतानेंचाविली । कोणेंबत्तिशीपाडिली ॥
थोरदुखावलेमन । पुढेंउदंडशहाण ॥
चणेखावेलोखंडाचे । मगब्रह्मपदीनाचे ॥
लडिवाळमुक्ताबाई । जीवमुद्दलटाईचेठाई ॥१॥

या एकंदर वेंच्यावरुन पाहिलें असतां, या चारीही भावंडाचें ज्ञान अनुपम होतें यांत शंका नाही. आणि आजि ज्ञानेश्वरांना होऊन बरीच वर्षे जरी लोटलीं आहेत, तरी ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या मनोविचाराचें चित्र जगापुढें मांडून ठेविलें आहे; म्हणून त्यांची योग्यता कळण्यास हें चित्रच जितकें कारण आहे, तितकें दुसरें कोणतेंच नाही. असो.

ज्ञानेश्वरांनीं केलेल्या या अमृतानुभवग्रंथाचीं दहा प्रकरणें आहेत. त्यांत पहिल्या प्रकरणामध्ये शिवशक्तीचें वर्णन केलें आहे. वेदांती हे मायेस प्रकृति मानतात. त्या मायेमध्ये प्रतिबिंबित आत्म्यास पुरुष म्हणतात. शास्त्रकारांनीं मायेचा अंगिकार केला आहे; आणि तो जर न करावा, तर निरुपाधिक आत्म्यास उपाधिसंबंधावांचून अस्तित्व सिद्ध होणार नाही; आणि तो स्फुरद्रूप आहे म्हणावें, तर तो सविकारी होईल; म्हणून उपाधीचा अंगिकार करावा; आणि माया आहे म्हणून वेदांतशास्त्राची प्रवृत्ति झाली व अनर्थनिवृत्तिरूप प्रयोजनही सिद्ध होतें; यासाठीं मायेचा अंगिकार करावा; तो केला असतां अध्यास सिद्ध होतो; म्हणून शास्त्रारंभ व प्रयोजन सिद्ध होतें; इत्यादि विषय बहुत प्रकारानें लिहिला आहे. त्यावर आक्षेप असे येतात कीं, मायेची कल्पना ही आत्म्याचें स्फुरण होण्याच्या पूर्वीची आहे, किंवा नंतरची आहे? प्रथमपक्षीं पूर्वीची म्हणावी तर कल्पना करणारा कोणी नसल्यामुळें कल्पनाच सिद्ध होत नाही. द्वितीयपक्षीं नंतरची म्हणावी, तर कल्पनेच्यापूर्वी स्फुरावयाचा तसा स्फुरला आहे. मग तेथें माया आहे, अशी कल्पना करण्यास आधार मुळींच नाही. प्रत्यक्ष अनुमानादि प्रमाणें आहेत असें म्हणावें, तर सप्तम प्रकरणीं त्यांचें खंडण केलें आहे; व शब्दप्रमाणाचें षष्ठप्रकरणीं खंडन आहे. आतां उपाधीचा व आत्म्याचा अध्यासिक संबंध शास्त्रकार मानतात. पण ज्ञानेश्वरमहाराजांचें मत असें आहे कीं, मुळीं

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

उपाधिच नाही; मग संबंध कसा मानावा? हें प्रथमप्रकरणाच्या पहिल्या ओंवीनेच सिद्ध झालें आहे. ती ही ओंवी - " ऐसींइयेंनिरुपाधिकें " ॥ आणि उपाधिच जर नाही, तर अध्यास (आरोप) तरी कसा मानावा ? अध्यास होतो असें म्हणावें, तर हा अध्यासरूपी भ्रम झाला कोणास? ब्रह्मास झाला म्हणावें, तर ब्रह्म हें भ्रमिष्ट होईल व तो भ्रम निवृत्त होणार नाही; कारण निवृत्त करणारा कोणी नाही. ईश्वरास भ्रम झाला म्हणावें, तर आम्हांस वेदांतविचार करण्याची गरज रहाणार नाही; कारण ईश्वर कर्तृत्व भ्रम ईश्वरावांचून निवृत्त होणार नाही. मग आम्ही निवृत्तीविषयीं श्रम कशास करावेत? जीवास भ्रम झाला म्हणावें, तर ब्रह्माचे ठिकाणीं जीवत्व भ्रम होण्यास कारण काय? अज्ञान कारण म्हणावें, तर जीवत्वभ्रमाच्या पूर्वी असणारें अज्ञान झालें कोणास? ब्रह्म निर्विकार असल्यामुळें त्यास अज्ञान संभवत नाही. यदाकदाचित् अज्ञान आहे म्हणावें, तर अज्ञानामुळें जीवत्वभ्रम होणार, व जीवत्वावांचून अज्ञानाची सिद्धि नाही. असा अन्योन्याश्रय दोष येत असल्यामुळें कार्यकारणभावाची सिद्धि होत नाही. जीवत्वरूपी सिद्ध भ्रम आहे म्हणावें, तर सिद्ध भ्रमाचा कल्पक सिद्धभ्रमच, किंवा अन्य कोणी आहे? प्रथमपक्षीं स्वस्कंदारोहणदोष येतो. द्वितीयपक्षीं अन्यकल्पकाची सिद्धि होत नाही, असें सांगितलें आहे. कल्पकाचीही कल्पना करावी, तर त्या कल्पनेस दुसरा कल्पक, या न्यायानें अनवस्थादोष येतो. आणि अध्यासास, मिथ्यावस्तुज्ञानजन्यसंस्कार कारण मानला आहे. परंतु तेंही संभवत नाही. कारण आत्मा स्फुरल्यानंतरच सर्व कल्पना होणार. म्हणून सर्व कल्पना व्यर्थ आहेत. हें सर्व मनांत आणून ज्ञानेश्वरमहाराज काय म्हणतात हें पहावें.

ज्ञानेश्वरी अध्याय 14, श्लोक 4. (ओंव्या) -

झालेनिजगंमीझांके । तरी जगत्वेकोणफांके । कीळेवरीमाणिकें ।
लोपिजेकांई ॥१॥ अळंकारातेंआलें । तरीसोनेंपणकांईगेलें ।
कींकमळफांकलें । कमळत्वामुकें ॥१॥ सांगपाधनंजया ।
अवयवींअवयवियां । आच्छादिजेकींतया । तेंचिरुप ॥१॥
म्हणौनिजगपरौतें । सारुनिपाहिजेमातें । तैसानोहेउखिते ।
आघवेंमीचि ॥१॥

याचप्रमाणें सप्तम प्रकरणांतही ओंव्या आहेत. यालागींएकें चिद्रूपें । आपणयाआपणपें । देखिजेकांआरोपें । कायकाज ॥१॥

याप्रमाणें ब-याच आहेत. यावरून असें सिद्ध होतें कीं, भ्रम नाही; जीवत्व म्हणून जें स्फुरलें आहे, तें आत्मस्वरूपच आहे. आतां तो विकारी आहे असें म्हणावें, तर हें म्हणणें संभवत नाही; कारण आत्मातिरिक्त वस्तुच नाही. मग त्यांस विकारी किंवा निर्विकारी असे कोणी म्हणावें ? याविषयीं ज्ञानेश्वर महाराज अन्य रितीने **प्रथम प्रकरणीं** असे लिहितात - " कांईनेणोसाकारें स्वरुपेंजियें " आकार असेल तर विकारी होईल. मुळीं आकारच नाही, मग विकारी कीं निर्विकार, असें काय म्हणावें? तर स्फुरद्रूप होण्याचें त्याचें सामर्थ्यच आहे असें म्हटलें पाहिजे. आणि अशा सामर्थ्यास माया म्हणूं नये, तर चिच्छक्तिच, ती आत्माच आहे असें म्हणावें. कारण अशा सामर्थ्यासच चित् (ज्ञान) असें म्हटलें आहे. अशी आत्मवस्तु सिद्ध आहे, तर ज्ञानेश्वरांनीं तरी ग्रंथारंभ कशास करावा? तर हा आरंभ सिद्धानुवाद आहे. म्हणून अध्यासासाठीं आरंभ केला आहे, असें म्हणणेंच सिद्ध होत नाही. आणि म्हणून प्रयोजन तरीमुळीं नाहीच. कारण मोक्ष म्हणून कांहीं निराळी वस्तु संपादन करावयाची नाही. " आदीबंधचितंववावो ॥ मामोक्षाकेंअसेप्रस्तावो " ॥ अशा रितीनें मोक्षाचें खंडण करणार आहेत. आतां ज्ञानेश्वरांनीं प्रकृतिपुरुषाची कल्पना कशी केली आहे, हें सांगावयाचें आहे. पुढें दशमप्रकरणीं उपसंहार करते वेळीं " जनातेंजनेंदेखतां ॥ द्रष्टाचिदृश्यतत्वतां " ॥ म्हणजे द्रष्टाच दृश्य आहे, असें सांगितलें आहे. त्याप्रमाणें उपक्रमांतही " प्रियुचिप्राणेश्वरी " म्हणजे पुरुषच प्रकृति झाला, अशी विवक्षा आहे. त्यावरून पुरुष म्हणजे द्रष्टा व प्रकृति म्हणजे दृश्य असें समजावें. असे हे प्रकृतिपुरुष एका स्फुरणांतच भासतात. ज्याप्रमाणें स्वप्नरूपी एका स्फुरणांत द्रष्टादृश्याची कल्पना आहे, मुळांत ती कल्पना नाही; म्हणून कल्पनेवांचून एक स्फुरणच आहे; द्रष्टा दृश्य नाहीत; असें विवेचन केलें आहे. जेथें द्रष्टादृश्य नाही, तेथें मीपणाही नाही; मग नमन तरी कसें करावें? आणि एक स्फुरण असतां नमन केलें, म्हणून दृश्यद्रष्टारूप द्वैताची मांडणी केली, असें होईल काय? नाही. तर द्वैतावांचून आपलें एकत्व आहे. याचेंच नांव नमन होय. असें सांगून हें पहिलें प्रकरण संपविलें आहे.

(2) दुसरें गुरुस्तवननामक प्रकरण. यांत प्रथम सद्गुरुंच्या सामर्थ्याचें वर्णन केलें आहे. शिष्यामुळें गुरुत्व नांदलें आहे. शिष्यपणा गेल्याबरोबर गुरुत्वही व्यर्थ होतें; पण गुरुचें महत्त्व कमी होत नाही, असें

सांगितलें आहे. आणि ज्याचा एकपणा दुजेपणावांचून आहे; म्हणून येथें प्रमाणांची गति होत नाही. ज्यास आत्मप्रवृत्ति नाही, तेथें निवृत्ति हें नांव कसें शोभेल? निवर्त्य वस्तुच जर नाही, तर निवर्त्याची निवृत्ति करुन निवृत्ति असें कसें प्राप्त होईल? जरी सूर्यास अंधार हा गोचर होत नाही, तरी त्यास तमारि असें नांव प्राप्त झालें आहे. तद्वत्, निवर्त्य नाही, तरी निवृत्ति असें नांव व्यर्थ प्राप्त झालें आहे. ज्याप्रमाणें सूर्याचे ठिकाणीं रात्र, पाण्याचे ठिकाणीं लवण. जागृतास निद्रा, किंवा अग्नीचे ठिकाणीं कापुर उरत नाही, तद्वत् याचे ठिकाणीं नांवरुप उरत नाही; म्हणून हा बंध होत नाही; यामुळें वंदिताही उरत नाही. यासाठीं गुरु आणि शिष्य या दोन शब्दांचा अर्थ एकच आहे. एकत्व जर आहे, तर द्वैतव्यवहार कसा होतो? याविषयीं निर्जन अरण्यांतल्या मनुष्याचा दृष्टांत देऊन हाच समजतो, व हाच समजून घेतो, अशा रीतीचें गुरुशिष्यत्व आहे, असें समाधान केलें आहे. यावरुन एकत्वांत भेद येत नाही, असें सिद्ध झालें आहे. प्रवृत्तीच्या विरोधानें, व निवृत्तीच्या बोधानें, किंवा केवळ प्रवृत्तीच्या विरोधानें किंवा रत्नाप्रमाणें हा निवृत्तीनामा समाप्त झाला, असें म्हणतां येत नाही. तर हा आपल्या निवृत्तीपणास आपणच कारण आहे, व असल्या स्वयंभ निवृत्तीस तोच मी अशा रीतीनें वंदन केलें; व त्या वंदनाचें फल जें वाचाऋणमोचन तें तृतीय प्रकरणास अवतरणरुपानें सांगून, हें द्वितीय प्रकरण संपविलें आहे.

(3) वाचाऋणविमोचन म्हणून तृतीयप्रकरण व ज्ञानअभेद म्हणून (4)चतुर्थ प्रकरण आहे. त्यांत शास्त्रकारांनीं अविद्या म्हणून एक अंगीकारिली आहे, तिची निवृत्ति ज्ञानानें होते, असें सांगितलें आहे. तें ज्ञान नित्य किंवा अनित्य? नित्य म्हणावें, तर वृत्तिरुप ज्ञानाचा नाश आहे; अनित्य म्हणावें, तर तज्जन्य मोक्षही अनित्य होईल. येथें ' तत्त्वमसि ' या विचारापासून उत्पन्न होणारें ज्ञान ऐक्यरुप असल्यामुळें तें नित्य आहे; व वृत्तिरुप परोक्षज्ञान अनित्य आहे, म्हणून नित्य जें ऐक्यज्ञान त्यापासून उत्पन्न होणारा मोक्षही नित्यच आहे, असें शास्त्रकार म्हणतात. त्यावर ज्ञानेश्वरमहाराजांचें असें म्हणणें आहे. ऐक्यज्ञानानें जरी अविद्येची निवृत्ति जाहली, तरी तें ज्ञान अज्ञानरुपानें आहेच. कारण अविद्येनें बंध नांदविला व मोक्षही नांदविला. खरोखर बंध म्हणून कांहीं नाही व मोक्ष म्हणून कांहीं नाही. अविद्या निवृत्त झाली, म्हणून मोक्ष आहे, असें आपण म्हणतां. पुढें तें

ज्ञान आत्म्याचे ठिकाणी ऐक्यरूपानें राहतें; तें सुटत नाही; त्यासच ऋणशेषवाचा म्हणावें. ती अवश्य निस्तरली पाहिजे. आतां तें ज्ञान जर आत्म्याशीं ऐक्यरूपानें रहातें म्हणावें, तर सुरीनें सुरीस खोंचल्याप्रमाणें झालें. म्हणून तें ऐक्यज्ञानही उरत नाही. म्हणून नित्य मोक्षही नाही. तर केवळ परिपूर्ण आत्माच उरतो आतां तो ज्ञानरूप आत्मा आपण आपणास जाणत नाही; तर ज्ञानमात्रच आहे. यावर नास्तिकवादी असें म्हणतात, कीं ज्याचें अस्तित्व व नास्तित्व सिद्ध होत नाही, तो नाहीच, असें म्हणूं. या शून्यवाद्याचें खंडण केले आहे; व हीं तृतीय व चतुर्थ प्रकरणें संपविलीं आहेत.

(5) आतां सच्चिदानंद नामक पंचम प्रकरण आहे. त्यांत सच्चिदानंद शब्दाचें विवरण केले आहे. सत्, चित् व आनंद हीं तिन्ही मिळून एक चैतन्यच आहे. पण हीं तीन नांवें भिन्न प्राप्त जाहलीं आहेत. त्याचें कारण श्रुतीनें असें सांगितलें आहे. असताच्या निवृत्तीसाठीं सत् म्हणणें आहे; जडाच्या निवृत्तीनें चित् असें म्हणणें आहे; व दुःखाच्या नाशानें सुख असें म्हणणें आहे. म्हणून आत्म्यास अन्याच्या निवृत्तीनें सच्चिदानंद असें नांव प्राप्त झालें आहे. तें आत्म्याचें वाचक नव्हे. जो सच्चिदानंद शब्द आत्म्याकडून प्रकाशित होतो, तो शब्द आत्म्यास प्रकाशित करील काय? कधींही करणार नाही. म्हणून आत्म्यास सच्चिदानंदाचें भान नाही; तर तो आत्मा आत्मरूपानें आहे तसा आहे. म्हणून कोणत्याही प्रमाणास हा सांपडत नाही. येथें विचार केला, तर अनुभव घेणारा व अनुभव हे एकच आहेत; मग कोणी कोणाचा अनुभव घ्यावा? म्हणून सच्चिदानंदादि शब्दाचें कांहीं कारण उरत नाही, असें म्हणावें, तर आत्मवस्तु विस्मृतीनें विसरली आहे, ती शब्दानें आठवून घेतली पाहिजे, असें सांगून हें पंचम प्रकरण संपविलें आहे.

(6) आतां शब्दखंडन नामक षष्ठ प्रकरण आहे. त्यांत प्रथम शब्दप्रमाण आहे, असा पूर्वपक्ष केला आहे. कारण जगांतील सर्व व्यवहार शब्दानें चालले आहेत. इतकेंच नव्हे, तर वेदशास्त्रें व पुराणें हीं शब्दाचींच आहेत; व आत्म्याचें स्मरण देण्याविषयीं शब्दच कारण आहे. म्हणून सच्चिदानंदादि शब्द व तत्त्वमस्यादि महावाक्यें यांचा उपयोग आहे. अशा या पूर्वपक्षाचें खंडण असें आहे. जगांतील सर्व व्यवहारास जरी शब्द कारण आहे, तरी आत्म्याचें स्मरण देण्याविषयीं शब्द प्रमाण नाही. कारण आत्म्याचें

स्मरण किंवा विस्मरण झालें, तरी आपल्याहून दुसरी आत्मवस्तु नाही. म्हणून आपलें आपणास स्मरण किंवा विस्मरण संभवत नाही. म्हणून स्मारक जे शब्द किंवा तत्त्वमस्यादि वाक्यें यांचा उपयोग नाही. आतां शब्दानें अविद्येचा नाश होतो व आत्मा भेटतो असेंही म्हणतां येत नाही. अविद्या ही मुळीं नाहीच, असें अविद्या शब्दच स्वभावानें सांगत आहे " न विद्यते सा अविद्या." आणि शास्त्रकारांनींही ही अनिर्वाच्य आहे, असें सांगितलें आहे. अनिर्वाच्य शब्दाचा असा अर्थ आहे की, जी मुळीं नसून तिच्या अस्तित्वाची कल्पना केली आहे. म्हणून जी मुळीं नाही, तिचा शब्दानें नाश कसा करावा? यासाठीं अविद्येचा निषेध करणारे जितके शब्द आहेत, तितके व्यर्थ आहेत. आतां शब्दानें आत्मा भेटतो असें म्हणावें, तर, जर आत्मवस्तु निराळी असावी, तर भेटणें संभवेल ती तर आपणच आहों. मग आपलें आपणास भेटणें कसें संभवेल? अविद्येनें तो आत्मा भिन्न असा वाटतो म्हणावें, तर ती अविद्या मुळीं नाहीच. मग भेटणें कसें संभवेल? आत्मराज हा भरीव ज्ञानमात्र आहे. मग ज्ञानानें ज्ञानास भेट कशी द्यावी? म्हणून आत्मा हा मूळचाच सच्चिदानंदरूपानें सिद्ध आहे. मग सच्चिदानंदादि शब्दानें त्याचें त्यास काय द्यावयाचें आहे? म्हणून शब्द व्यर्थ आहेत, असा विषय सविस्तर सांगून हें षष्ठ प्रकरण संपविलें आहे.

(7) सप्तमप्रकरणांत अज्ञानाचें खंडन केलें आहे. अज्ञान म्हणजे माया. याविषयीं प्रमाण ज्ञानेश्वरी अध्याय 14 श्लोक 3 -

वेदांती इयेतें माया ॥ असे म्हणजे प्राज्ञराया ॥

असो किती बोलों वाया ॥ अज्ञान हें ॥ 71 ॥

आपला आपणपया ॥ विसर जो धनंजया ॥

तेंच रुप इया ॥ अज्ञानासी ॥ 72 ॥

यावरून अज्ञान म्हणजे माया असें समजावें. तें अज्ञान आपल्या स्वरूपाचे ठिकाणीं झालें; म्हणून आपलें आपणास विस्मरण झालें; व तें अज्ञान भावरूप असून मिथ्या आहे व अनादि असून उपादान कारण आहे. जर तें अभावरूप असेल, तर त्यापासून जगद्रूप कार्य उत्पन्न होणार नाही; म्हणून ते भावरूप आहे व मिथ्या आहे, म्हणून ज्ञानानें निवृत्त होतें, असें शास्त्रकार म्हणतात. पण हें बरोबर नाही. कारण अशा या अज्ञानाचा स्वभाव असा आहे की, तें ज्याचा आश्रय करितें, त्याचें अभानच करतें. आणि स्फुरण

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

होण्याचे पूर्वी तें अज्ञान आहे म्हणावें, तर जाणणारा तेथें कोणी नाही. आत्मा जाणणारा आहे म्हणावें, तर तो अज्ञानानें आवरला आहे. मग तें अज्ञान आहे असें समजावें कशावरून? स्फुरण झाल्यानंतर मी अज्ञ आहे, अशा रीतीनें ते अज्ञान भासतें म्हणावें तर, त्या अज्ञानाने आत्मा आवरला जात नाही. तर ते त्याच्या योगाने प्रकाशित होतें; म्हणून कार्य करण्यास अक्षम जें अज्ञान, तें आहे असें कशावरून समजावें? म्हणून ते नाहीच असें म्हटलें पाहिजे. आणि स्फुरण होण्याच्यापूर्वी अज्ञान नसल्यामुळें उपाधी नाहीच. मग जीवेश्वर तरी कसे सिद्ध व्हावेत? सिद्ध होणार नाहीत. आणि हे अज्ञान जड आहे, कीं चेतन आहे? जड म्हणावें तर, त्यास स्वपरभान नाही; मग त्याचें अस्तित्व कसे सिद्ध होईल? चेतन म्हणावें, तर आत्म्याहून भिन्न नाही. आत्मरूप आहे. म्हणून तें अज्ञान नाही. आत्मज्ञानानें ज्या अज्ञानाचा बाध होतो, तें अज्ञान आत्म्याबरोबर नांदतें, असले विरुद्ध बोलणें काय उपयोगाचें आहे? असें सांगून प्रत्यक्ष व अनुमान या प्रमाणांनी देखील अज्ञान सिद्ध करितां येत नाही, असें सांगितलें आहे. म्हणून जगांतील सर्व व्यवहार अज्ञानानें भासतात, असें जें शास्त्रकार म्हणतात, तें बरोबर नाही. कारण सर्व व्यवहारास ज्ञान कारण आहे, अज्ञान नाही; आणि त्या एका ज्ञानांत सर्व व्यवहार जरी भासलें, तरी एकत्व मोडत नाही. कारण सर्व व्यवहार एका स्फुरणांतच आहेत. एका स्फुरणावांचून अन्य कांहीं नाही. म्हणून कोणी कोणास पाहिलें, किंवा न पाहिलें, हें म्हणणें संभवत नाही. दृश्यद्रष्टारूपाचें हें स्फुरण अनादिच आहे. हें कोणी रचिलें आहे, असें नाही. म्हणून या दृश्यद्रष्ट्याचा संबंध होतो, असें जें म्हणणें आहे, तें संभवत नाही. म्हणून एक आत्माच सर्व व्यवहाररूपानें स्फुरला आहे. अज्ञान नसल्यामुळें आरोप करण्याचें कारण नाही. आत्म्यास माझे ठिकाणीं हा आरोप आहे, असें कधीं तरी वाटेल काय? नाही. तो स्फुरद्रूप आहे तसाच आहे. आतां त्याचें स्फुरण होवो किंवा न होवो. तो आत्मरूपानें आहेच. स्फुरण होणें किंवा न होणें हें त्याच्या सामर्थ्याचें आश्चर्य आहे. येथें दृश्यद्रष्टादि प्रकार कांहीं नाहीत. म्हणून यास उपमा देतां येत नाही. अशा आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे, असें जें शास्त्रकार म्हणतात, तें बरोबर नाही. कारण प्रकाशास अज्ञान म्हणणें विरुद्ध आहे. शास्त्रकार हे नजतत्पुरुषसमास करून नजाचा अर्थ विरोध मानून 'ज्ञानविरोधी तें अज्ञान' असा अर्थ करतात; आणि आम्हीं

अज्ञान शब्दाचा बहुर्वीहि समास करतो. म्हणजे ' नाही दुसरें ज्ञान ज्या ज्ञानाहून ' अशा अर्थाची निष्पत्ति होते. मग अशा अर्थानें ज्ञानाचें महत्व ठरतें. म्हणून असा अर्थ करावा. म्हणून कोणत्याही प्रकारानें ज्ञानाचे ठिकाणीं अज्ञान नाही; व जग हें आत्मप्रकाशसत्ताच आहे; अन्य कांहीं नाही. म्हणून सर्व जग प्रकाशित होण्यास अज्ञान कारण आहे, असें म्हणतां येत नाही. असें सविस्तर सांगून सप्तम प्रकरण संपविलें आहे.

(8) अष्टम प्रकरणांत ज्ञानखंडन आहे. जेथें अज्ञान नाही, तेथें तत्सापेक्ष ज्ञानही नाही. गुरुदेवांनीं आम्हांला आम्हीच केलें आहे, म्हणून आमचे ठिकाणीं कैवल्य म्हणून कांहीं एक जास्त संपादिलेलें नाही व आमची आम्हांस गोष्ट करितां येत नाही. विषय करितां येत नाही, त्याचा लोप नाही. फार काय सांगावें? श्रीनिवृत्तींनीं ज्या स्थितीवर मला ठेविलें आहे, तें वाणीनें काय बोलून दाखवूं? अज्ञान नाही व ज्ञानही नाही. म्हणून हीं दोन्ही व्यर्थ आहेत. एक आत्माच आहे. असें सांगून हें अष्टम प्रकरण संपविलें.

(9) नवम प्रकरणांत सिद्धरहणीचा प्रकार दाखविला आहे. ज्ञानाज्ञानें हीं नाहीत, एड्ड आत्माच आहे; म्हणून सुवास नाक, शब्द कर्ण, आरसा लोचन, वारा विज्ञाना, मस्तक चाफा, जिह्वा रस, कमळ सूर्य, चकोर चंद्रमा, फुलभ्रमर इत्यादि सर्व प्रकारांत भोग्य व भोक्तेपणा आहे, तो नाहीसा होतो; व जे हे सर्व प्रकार भासतात, ते सर्व आत्मविलास आहेत; व भोग्यभोक्तृत्व उरत नाही. म्हणून कोणत्याही इंद्रियानें कोणत्याही विषयाचें ग्रहण केलें, तरी त्या विषयाचें ग्रहण न होतां आत्मभोगच होतो. म्हणून विषयांचें सेवन केलें तरी कैवल्य मोडत नाही. हजारो व्यापार झाले, तरी अक्रियत्व मोडत नाही. येथें कोणी विषयी नाही व विषयही नाहीत. योगमार्ग व्यर्थ आहे. प्रवृत्ति व निवृत्ति हे मार्ग नाहीत. सेव्यसेवकभाव नाहीत. येथें स्वेच्छाच विधि आहे. स्वैर वर्तन समाधि आहे. देवच भक्त आहे. ठिकाणाच मार्ग आहे व हें विश्वच एकांत आहे. येथें देशकाळ नाहीत. जप ध्यान निर्धारदि सर्व प्रकार एका आत्म्यावांचून अन्य नाहीत. याविषयीं वेरुळच्या लेण्याचा दृष्टांत दिला आहे. येथें भक्ति व अभक्ति ह्या एकाच पंतीला बसल्या आहेत. स्तुति किंवा निंदा यांची स्थिति अशीच आहे. कोठेंही पाय ठेविला, तरी शिवयात्रा होतच आहे. शिवयात्रेस गेलें, तरीही कोठें जाणें होत नाही. चालणें व बसणें हीं दोन्ही एकच आहेत. येथें कर्म उपासना व

ज्ञानकांडें हीं व्यर्थ होतात. हरिहर येथें नाहीत. अहो निवृत्तिनाथ ! एवढ्या मोठ्या व आनंदभूमीवर तुम्हीं आम्हांस बसविलें खरें; पण तुम्ही जाग्यासच जागें केलें; निद्रितास निजविलें व आम्हांस आमचे ठिकाणीं आणिलें हें तुझें नवल आहे. तूं कोणाचे कांहीं घेत नाहीस व आपलेंही देत नाहीस. मग गौरव कसें भोगितोस, हें कांहीं कळत नाही. हे निवृत्तीनाथा ! असें तुझें सामर्थ्य आहे. असें सांगून नवम प्रकरण संपविलें आहे.

(10)दशम प्रकरणांत ग्रंथाचा परिहार केला आहे.अहो निवृत्तिनाथ ! तुम्हीं जे आम्हांस सुख दिलें आहे, तें आम्हीं निवांत भोगावें काय? शंकरानें सूर्यास तेज दिलें आहे, पण त्याचा उपयोग जगास आहे. चंद्रास अमृत दिलें, मेघांस सिंधूनीं दिलेलें पाणी, दीपाचा प्रकाश हे त्यांच्या पुरतेच आहेत काय? तर सर्वाकरितां आहेत. समुद्रास भरती येण्याची शक्ति ही चंद्राची आहे; किंवा वसंतऋतूच्या योगानें सर्व वृक्षांस पालवी फुटते. यावरून जें सुख दिलें आहे, त्यांतच सर्वांचा अंतर्भाव होतो. म्हणून असल्या प्रकारचें जें औदार्य आहे, तें आपलें आहे. यांत माझा स्वतंत्रपणा कांहीं नाही. मग अशा या आत्मस्थितींत राहून मी ग्रंथाचा परिहार काय देऊं? आम्हीं जें कांहीं बोललों, तें प्रकटच आहे. स्वयंप्रकाश आत्म्यास बोलून काय प्रकाशित करावयाचें आहे? आणि आम्ही जर बोललों नसतो, तर जनांस जन दिसलें नसतें काय; जनांस जनांनीं पाहिलें, तरी द्रष्टाच दृश्य आहे, अन्य कांहीं नाही. असा हा सिद्धांत आहे. यापरतें ज्ञानाचें रहस्य नाही. आणि हें ज्ञानरहस्य आम्हीं बोलण्याच्या पूर्वी सिद्धच आहे. तर मग ग्रंथ कशासाठीं करावा ? तर हा ग्रंथ सिद्धानुवाद आहे. (सिद्ध जी आत्मवस्तु तिवें पुनरुच्चारण करणें होय.) पुढें अमृतानुभवाचें माहात्म्य वर्णन करुन हें दशम प्रकरण संपविलें आहे. याप्रमाणें हीं दहा प्रकरणें आहेत. ज्ञानेश्वरी ग्रंथ केल्यानंतर निवृत्तिनाथांनीं सांगितलें, कीं यांत आपला अनुभव लिहिला नाही. तर आपला अनुभव ज्यांत आहे असा ग्रंथ करावा. अशी आज्ञा होतांच हा अमृतानुभव ग्रंथ करुन सद्गुरुपुढें ठेविला. सद्गुरुसही हा ग्रंथ पाहून परम संतोष झाला.

पुढें हे सर्वजण नेवासेहून आळंदीस येण्यास निघाले. आळंदीस आल्यानंतर पैठणाहून आणलेलें पत्र ब्रह्मवृंदांस दाखविलें, व यांची योग्यता पाहून सर्व लोक यांना भजू लागले. पुढें ज्ञानेश्वरांनीं नामदेवाची गांठ घेतली,

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

व या दोघांनीं तीर्थाटन करण्याचें ठरविलें. हे तीर्थाटन करीत सर्व लोकांस चमत्कार दाखवीत काशीस आले. पुढें हे गया प्रयाग वगैरे क्षेत्रें फिरुन द्वारकेस आले. तेथून बद्रिकाश्रम, ओढ्याजगन्नाथ, केदार, उज्जनी, परळी, सोरटीसोमनाथ नाशिक वगैरे क्षेत्रें फिरुन गोकर्णमहाबळेश्वर करीत, रामेश्वराकडचीं सर्व तीर्थे व स्थानें पाहिलीं; व फिरत फिरत पंढरीस आले. येथें सर्वाची भेट झाल्यानंतर येथेंच यांनीं तीर्थाचें उद्यापन केलें, व कांहीं दिवस येथें राहून पुढें हे आळंदीस आले. येथें पुष्कळ संतमंडळी जमल्यानंतर ज्ञानेश्वर म्हणाले, कीं आतां आपण समाधिस्थ व्हावें. ही बातमी चहूंकडे पसरली व लोकही गांवोगांवचे पुष्कळ जमले. कार्तिक वद्य अष्टमी शके 1215 या दिवशीं ज्ञानेश्वर समाधिस्थ होणार असें ठरल्याप्रमाणें ती वेळ आली. सिद्धेश्वर नामक देवळाच्या वामभागीं अजानवृक्षाखालीं गुहा तयार केली होती, तींत ज्ञानेश्वरांनीं सर्वांच्या समक्ष आनंदानें प्रवेश केला. त्यायोगानें ज्ञानेश्वरांची सर्वत्र मोठी ख्याति झाली.

असो. हे ज्ञानेश्वर झाल्यानंतर महाराष्ट्रांत आणखी एक ज्ञानदेव झाले. त्यांचे कांहीं अभंग हल्लीं उपलब्ध आहेत. आणि ज्ञानेश्वरांनीं केलेले बरेच ग्रंथ आहेत. उत्तरगीतेवर टीका योगवासिष्ठावर टीका, मुक्ताबाईस केलेली उपदेशपद्धती, व अभंगादिक या सर्व ग्रंथावरून ज्ञानेश्वरांचा अधिकार मोठा होता, असेंच म्हणावें लागतें. एवढें सांगून हा अल्प चरित्रलेख पूर्ण करितों.

लागो चित्त पदीं सदा, मन रिझो ग्रंथार्थ पाहावया ।

वागो सन्मति नित्य, सद्गुरुपदा औत्सुक्य सेवावया ॥

ज्ञानावांचुनि अन्य कांहीच नसे सिद्धांत हा उत्तम ।

जाणोनी निजगुह्य सद्गुरुकृपें पावोत सर्वोत्तम ॥1॥

अख श्रीअनुभवामृत तात्पर्यबोधिनी टीका प्रारंभः ।

ग्रंथाच्या आरंभीं ज्ञानेश्वरमहाराज यांनीं श्रीसद्गुरु व प्रकृतिपुरुष यांस वंदन केलें आहे. त्यांत प्रथम श्रीसद्गुरुस वंदन करितात.

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजकेवलं ॥

श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥१॥

टीका- जें अक्षर म्हणजे कोणत्याही कालीं नाश न पावणारें व अनाख्येय म्हणजे अमुक प्रकारचें आहे असें सांगतां येत नाहीं; जागृती व स्वप्न यांचा लय सुषुप्तींत, याप्रमाणें परस्परांचा लय झाला तरी, लयाच्या साक्षित्वानें ज्याची नित्य स्थिती बदलत नाहीं, तो अविनाशी आहे; व त्यास रूप नसल्यामुळें वर्णन देखील करितां येत नाहीं; असा तो आत्मा आनंदस्वरूप असल्यामुळें, निरतिशय प्रेमास अधिष्ठान झाला आहे; आणि तो उत्पत्तिरहित असून, केवळ म्हणजे कोणाच्या सहाय्यावांचून आहे. अशा प्रकारच्या साक्षीस्वरूप निवृत्तीनाथाचा मी तत्स्वरूपानें आश्रय करितों. ॥१॥

याप्रमाणें आपल्या सद्गुरुस वंदन करुन त्यांचें महत्त्व किती आहे, तें सांगतात.-

गुरुरित्याख्यया लोके साक्षाद्विद्या हि शांकरी ॥

जयत्याज्ञा नमस्तस्यै दयार्द्रायै निरंतर ॥२॥

टीका:- लोकांमध्ये सद्गुरुच्या नांवानें साक्षात् शांकरी विद्या म्हणजे

ब्रह्मविद्याच शोभत आहे. कारण ज्या सदगुरुनाथाहून भिन्नस्वरूप जिवें नाही. उभयतांची आज्ञा म्हणजे सत्ता एकच आहे. म्हणून सदगुरुरूप ब्रह्मविद्याही सर्वकाळ दयेनें भिजलेली आहे; अशा तिला नमस्कार असो. ॥२॥

सार्ध केन च कस्यार्ध शिवयोः समरूपिणोः ॥

ज्ञातुं न शक्यते लग्नमिति द्वैतच्छलान्मुहुः ॥३॥

टीका:- आतां प्रकृतिपुरुषांस वंदन करितात.-पंचदशी आदिकरुन ग्रंथामध्ये प्रकृति म्हणजे माया, व पुरुष म्हणजे मायाप्रतिबिंबितचैतन्य, व माया म्हणजे समुदायाचें अज्ञान, असें सांगितलें आहे. पूर्वाचार्यांनीं मायावाद जरी ग्रहण केला आहे, तरी, माया मिथ्या आहे म्हणजे जिला स्वरूप नाही, मृगजलाप्रमाणें प्रतीतिमात्र ती आहे, इत्यादि प्रकार वर्णिला आहे. यावर ज्ञानेश्वरमहाराज असें म्हणतात कीं, जी वस्तुतः नाही, मिथ्या प्रतीत होते, ती खरोखर नाहीच; मग मायावाद उगीच कां अंगीकारावा? अशा रीतीचें सविस्तर वर्णन सप्तम प्रकरणांत ज्ञानेश्वरांनीं केलें आहे. म्हणून, येथें प्रकृति शब्दानें मायेचा अंगीकार करितां येत नाही. क्षर प्रकृति म्हणजे स्फुरणाचा ' इदं ' अंश. व पुरुष म्हणजे स्फुरणाचा ' अहं ' अंश, हाच अर्थ त्यांना इष्ट होता, असें या प्रथम प्रकरणावरुन सिद्ध होतें. मुहुः म्हणजे वारंवार द्वैताचें कपट धारण केल्यामुळें समरूपी जे शिवा व शिव म्हणजे प्रकृतिपुरुष यांचें लग्न म्हणजे ऐक्य हें कसें आहे, हें कांहीं कळत नाही. कां कळत नाही, याविषयीं सांगतात. प्रकृतिपुरुषरूप स्फुरण एकच असल्यामुळें स्फुरणाच्या इदमंशानें अहमंश सार्ध होतो; असें म्हणावें, तर ' अर्धेन सहितं सार्ध ' म्हणजे दीडसंख्या होते. उभयतांची अर्ध्या अर्ध्या भागाची कल्पना करावी, तर कोणाचा अर्धा भाग कोणता, हें ही कळत नाही. ॥३॥

अद्वैतमात्मनस्तत्त्वं दर्शयंतौमिथस्तरां ॥

तौ वंदे जगतामाद्यौ तयोस्तत्त्वाभिपत्तये ॥४॥

टीका:- जरी भिन्नपणानें हे प्रकृतिपुरुष भासतात, तथापि आपलें तत्त्व म्हणजे स्वरूप, अद्वैत म्हणजे एकच आहे, भेद नाही, असें दाखवितात. अशा त्या ' जगास कारण असणा-या ' प्रकृतिपुरुषांस त्यांची प्राप्ति होण्यासाठीं वंदन करितों. ॥४॥

प्रकृति पुरुषात्मक आत्मा हा जागृति स्वप्न सुषुप्त्यवस्थात्मक

होऊन त्यांना स्पर्श न करितां रहातो, असें सांगून नमन करितात.-

मूलायाग्राय मध्याय मूलमध्याग्ररूपिणे ॥

क्षीणाग्रमूलमध्याय नमः पूर्णाय शंभवे ॥५॥

टीका:- मूल म्हणजे सुषुप्ति अवस्थावान्, अग्र म्हणजे जागृति अवस्थावान्, व मध्य म्हणजे स्वप्नावस्थावान्, असा परमात्मा मूलमध्याग्ररूपी म्हणजे तिन्ही अवस्था भासविणारा जो एकच आहे; असा असूनही, ज्याचे ठिकाणीं सर्व अवस्था क्षीण होतात, अशा पूर्ण स्वरूपाचा जो शंभु म्हणजे अनादिसिद्धसुखरूपी परमात्मा त्यास नमस्कार असो. ॥५॥

आतां, हा ग्रंथ ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं कशासाठीं केला, हें सांगणें अवश्य आहे. मोंगलाईत दौलताबादेजवळ नेवासें नांवाचे एक गांव आहे; तेथें ज्ञानेश्वर हे राहत होते. त्या गांवीं अर्धनारीनटेश्वराचें स्थान आहे. (अर्धनारीनटेश्वर - मोहिनीराज.) जेव्हां राक्षसांनीं अमृत हरण केलें, तेव्हां विष्णूंनीं मोहिनीराजाचें स्वरूप धारण करुन राक्षसांस मोहित केलें. राक्षस अर्ध्या वचनांत आहेत, असें जाणून मोहिनीराजांनीं देवांस अमृत अर्पण करण्यास आरंभ केला. हें पाहून राहून गुप्त रीतीनें येऊन तें अमृत प्राशन केलें; तेव्हां मोहिनीराजांनीं राहूच्या मस्तकाचा छेद केला. त्याच मोहिनीराजाचें वंदन प्रकृतिपुरुषरूपानें केलें आहे. याच गांवीं भगवद्गीतेवर ओंवीबद्ध टीका करुन ज्ञानेश्वरांनीं निवृत्तिनाथांना दाखविली. त्यांनीं ती पाहून, गीतार्थ आचार्यांनीं सांगितला आहे. तुम्ही नवीन काय लिहिलें, म्हणून धिक्कार केला ! नंतर ज्ञानेश्वरांनीं स्वतंत्र विचार करुन हा ग्रंथ लिहून निवृत्तिनाथांना अर्पण केला. असो. या ग्रंथाची दहा प्रकरणें आहेत.

- (1) प्रथम प्रकरणीं प्रकृतिपुरुषांच्या अभेद वंदनाच्या निमित्तानें आपली व जगाची स्थिति कशी आहे, हें सांगितलें आहे.
- (2) द्वितीय प्रकरणीं गुरुशिष्यभावाची योग्यता दाखवून गुरुवंदन निमित्तानें सर्वांचें आपल्याशीं ऐक्य कसें आहे, याचें दिग्दर्शन केलें आहे.
- (3) तृतीय प्रकरणीं महावाक्यार्थाचें खंडन केलें आहे.
- (4) चतुर्थ प्रकरणीं ज्ञानाचें खंडन केलें आहे.
- (5) पंचम प्रकरणीं सच्चिदानंद शब्दाचें विवरण केलें आहे.
- (6) षष्ठ प्रकरणीं शब्दाचें खंडन केलें आहे.

- (7) सप्तम प्रकरणीं अज्ञानार्थं खंडन करुन स्वरूपस्थिति दाखविली आहे.
- (8) अष्टम प्रकरणीं ज्ञानार्थं खंडन केलें आहे.
- (9) नवम प्रकरणीं सिद्धरहणीं सांगून,
- (10) दशम प्रकरणीं ग्रंथ रचनेचा परिहार केला आहे.

शिवशक्तिसमावेश

अथ प्रथम प्रकरणारंभः ।

प्रथम प्रकरणास आरंभ करितात.

(ओंवी) ऐसीं हीं निरुपाधिकें ।। जगाची जियें जनकें ।।

तियें वंदिली मिया मूळिकें ।। देवोदेवी ।। 1-1 ।।

टीका:- ऐसीं म्हणजे पूर्वी सांगितल्या प्रकारचे हे प्रकृतिपुरुष निरुपाधिक आहेत. नमन करितांना प्रकृतिपुरुषांच्या वर्णनाची रीत ज्ञानेश्वरांनीं कशी घालून दिली आहे, तीबद्दल दिग्दर्शन केलें. श्रुतींतही अहं हा पुरुष इंदरूप प्रकृति होऊन जगद्रूप आपणच बनला, असें लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें येथें ही अहं हा पुरुष व इंदं ही प्रकृति, असा प्रकृतिपुरुषाचा अर्थ केला असतां कोठेंही दोष येत नाही. सत्ता म्हणजे पुरुष व चित् म्हणजे प्रकृति, असा ही अर्थ ज्ञानेश्वरी ग्रंथाच्या आधारानें कितीएक करितात. त्यावर आमचे म्हणणें काय आहे, हें प्रसंगानुसार पुढें लिहूं. उपाधि म्हणजे वस्तूचें ज्ञान करुन देऊन त्या वस्तूहून ती निराळी रहाते; उदा, शाखेवरील चंद्राचे ज्ञान शाखेवरुन होऊन शाखा निराळी रहाते; म्हणून शाखा ही उपाधि होय. त्याप्रमाणे अहं व इंदरूप प्रकृतिपुरुषांचें ज्ञान होण्यास उपाधीची गरज नाही. स्फुरण झाल्याबरोबर ते भासतातच. म्हणून प्रकृतिपुरुष हे निरुपाधिक आहेत, असें सांगितलें. अशाप्रकारचे हे प्रकृतिपुरुष जगाचे जनक आहेत नामरूपादि जगत् हें अहमिंदरूप स्फुरणांत भासतें. स्फुरणाव्यतिरिक्त स्थितींत तें भासत नाही, तेव्हां जगत् लीन असतें. इंदरूप प्रकृतीवांचून व अहंरूप पुरुषावांचून जगद्भान होत नाही, असें सिद्ध झालें. एका स्फुरणांतच अहं व इंदं हे प्रकार प्रथम भासतात; नंतर जगद्भान होतें. म्हणूनच ते जगाचे जनक आहेत, असें सांगितलें.

'मी' अशा स्फुरणास आरंभ करुन, वृत्त्या व दृश्य जितकें उठेल, तितकें सर्व एका इदमांत अंतर्भूत होतें, व याहून अवशिष्ट जी स्थिति, तिचेंच

नांव अहं होय; यासच साक्षी असें म्हणतात. याप्रमाणें तिये म्हणजे पूर्वनिर्दिष्ट हे प्रकृतिपुरुष, देवोदेवी म्हणजे स्वयंप्रकाश असून, मूळकारण आहेत. अशांस मी अभेदपणानें वंदन केलें. (शंका) अहमास इदं ही उपाधि असतां, उपाधि नाही म्हणून कसें सांगितलें ? (उत्तर) अहं हा अर्धा भाग व इदं हा अर्धा भाग आहे. दोन्ही मिळून एक स्फुरण होतें; म्हणून इदं ही उपाधि नव्हे. जर अहमाची इदं ही उपाधि मानिली, तर एक स्फुरण सिद्ध होणार नाही; कारण इदं उपाधि ही अहमामध्ये प्रवेश न करितां भिन्नपणानें रहाणार; तशी ती भिन्नपणानें राहिली असतां, अहं हा पुरुष इदं होऊन जगद्रूप बनला, असें ज्ञानेश्वरांनीं पुढें लिहिलें आहे, त्यास विरोध येईल; म्हणून इदमास उपाधि असें म्हणूं नये. ॥१॥

अहं हा पुरुष इदंरूप बनला असें सांगतात.-

जो प्रियुचि प्राणेश्वरी ॥ उलथे आवडीचिये सरोभरी ॥

चारुस्थळीं एका हारीं ॥ एकांगाची ॥ १-२ ॥

(कोश.-उलथे- उलटला. सरोभरी- उल्हास. चारु- सुंदर. हारी- ओळ.)

टीका:- जो प्रियु म्हणजे अहंरूप पुरुष, यानें आपण स्वतः भोग घ्यावा, अशा इच्छेनें प्राणेश्वरीचें म्हणजे प्रकृतीचें रूप धारण केलें. आपण एकाकी राहिलें असतां भोग घेणें संभवणार नाही, म्हणून तो इदंरूप म्हणजे दृश्यरूप बनला; म्हणूनच अहमास द्रष्टेपण प्राप्त झालें व भोग घेणें संभवूं लागलें. (शंका) अहमास भोग घेण्याचें कारण काय ? (उत्तर) आवडीचिये सरोभरी उलथे म्हणजे प्रीतीच्या उल्हासानें आपणच आपल्या समोर उलटला; म्हणजे दृश्यरूप बनला असें तात्पर्य. ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्ये आत्मा हा आपणच दृश्य व द्रष्टाकार बनतो, तद्वत्च जागृतीमध्ये बनला. (शंका) अशा या अहमिदंरूप प्रकृतिपुरुषांस अधिष्ठान कोणी आहे कीं नाही ? (उत्तर) चारुस्थल म्हणजे त्या प्रकृतिपुरुषांस सुंदर अधिष्ठान परमात्मा आहे. जेव्हां पुरुषास भोग घेण्याचा कंटाळा येतो, तेव्हां तो दृश्यासहित अधिष्ठानीं लीन होतो; असें श्रुतीचेंही तात्पर्य आहे. जरी दोघांस एकच अधिष्ठान आहे, तथापि एका हारीं म्हणजे हे प्रकृतिपुरुष अधिष्ठानाचा त्याग न करितां, ' एका ओळीत ' बसले आहेत; त्या ओळीस सोडून जात नाहीत, व भिन्नपणानें प्रतीत होतात. आतां हे भिन्न आहेत; असें म्हणावें, तर तसेंही म्हणतां येत नाही. कारण एकांगाची म्हणजे दोघांचें मिळून एकच अंग आहे.

॥२॥

जरी अहमिदं हे एकपणानं भासतात, तथापि द्वैतभान होतेंच, असें सांगतात.-

आवडीचेनि वेगें ॥ एक एकातें गिळिती अंगें ॥

कीं द्वैताचेनि पांगें ॥ उगळिते आहाती ॥ 1-3 ॥

(कोश.- पांग- मिष, उगळीत- ओकीत, प्रकट करीत.)

टीका:- यांच्या आवडीचा वेग असा आहे कीं, हे परस्पर परस्परांचीं अंगें ग्रासितात. म्हणजे, अहमाच्या भानकार्णी इदमाचें अभान होणें हाच इदमाचा ग्रास होय; व इदमाच्या भानकार्णी अहमाचें अभान होणें हा अहमाचा ग्रास होय. साधारण नियम असा आहे कीं, अहं म्हणजे द्रष्टा व इदं म्हणजे दृश्य या दोहोंचीं भानें एका स्फुरणांत होतात, व तीं एकाकाळींच होतात. पण स्फुरण एक असल्यामुळें इदमाकार जेव्हां तें होतें, तेव्हां अहमच इदं होत असल्यामुळें अहमाचें अभान होतें. म्हणून अहं नष्ट होऊन इदमाचें भान होतें, असें म्हणतां येणार नाही. याप्रमाणेंच इदमाविषयीं समजावें. स्फुरणाचे ठिकाणीं अहं व इदं ही नांवें आरोपित आहेत. स्फुरणास कार्यावरून भिन्न भिन्न नांवें प्राप्त होतात. जसें -चित्त, अंतःकरण, मन, बुद्धि इत्यादि. तद्वत् अहं व इदं हीं नांवें स्फुरणास प्राप्त झालीं आहेत. एवं हजारों नांवें जरी प्राप्त झालीं, तरी एकपणा बिघडत नाही. (शंका) जर एकपणा बिघडत नाही, तर व्यवहार कसा सिद्ध होईल ? (उत्तर) कीं द्वैताचेनि पांगें उगळिते आहाती म्हणजे एकपणा सिद्ध असतांही, हे प्रकृतिपुरुष दृश्य द्रष्टारूप द्वैताच्या मिषानें सर्व व्यवहार ओकीत आहेत; म्हणजे एका स्फुरणांत सर्व व्यवहार होतात. ॥३॥

जर हे प्रकृतिपुरुष सर्व व्यवहारास कारण आहेत, तर ते मुळचेच भिन्न किंवा दोघे मिळून एक आहेत, हें कांहीं ठरवितां येत नाही, असें सांगतात.-

जे एकचि नव्हे एकसरे ॥ दोघां दोनपण नाही पुरें ॥

कांई नेणों साकारें ॥ स्वरुपें जिये ॥ 1- 4 ॥

(कोश.- एकसरे- एकसारखे. साकार- आकारासहित.)

टीका:- हे प्रकृतिपुरुष दोघे मिळून एक किंवा भिन्न आहेत, असें कांहींच म्हणतां येत नाही. जर एकच आहेत असें म्हणावें, तर, जे एकचि

नव्हे एकसरे म्हणजे दोघांचा एकसारखा एकपणा भासत नाही. भिन्न आहेत असें म्हणावें, तर दोघा दोनपण नाहीं पुरें म्हणजे दोघांचे अर्धे अर्धे भाग असल्यामुळें भिन्नपणानें दोनपणा ही पुरा भासत नाहीं. कांई नेणां साकारें स्वरुपें जिये म्हणजे ज्यांचें स्वरुप निराकार किंवा साकार आहे, हें कांहीं जाणतां येत नाहीं. जर हे साकार आहेत असें म्हणावें, तर अमुक एक आकार आहे, असें कांहीं ठरवितां येत नाहीं. निराकार आहेत असें म्हणावें, तर सार्वकाल त्यांची प्रतीती आहे. म्हणून यांच्या स्वरुपाचा कांहींच निर्णय करितां येत नाहीं. ॥४॥

आतां या प्रकृतिपुरुषांची स्थिति कशी आहे, हें सांगतात.-

कैसी स्वसुखाची अळुकी ॥ जे दोनीपण मिळोनि एकी ॥

नेदितीच कवतिकीं ॥ एकपण फुटों ॥ १-५ ॥

(कोश- अळुकी- उत्कंठा. कवतिक- कौतुक, विनोद.)

टीका:- कैसी स्वसुखाची अळुकी म्हणजे हे प्रकृतिपुरुष स्वमुख भोगण्याविषयीं इतके उत्कंठित आहेत कीं, जे दोनीपण मिळोनि एकी म्हणजे दोनपणा जरी भासला तरी दोघे मिळून एकच आहेत. नेदितीच कवतिकीं एकपण फुटों म्हणजे विनोदानें देखील हे प्रकृतिपुरुष आपला एकपणा फुटूं देत नाहीत. तात्पर्य, द्रष्टा व दृश्य यांची जरी भिन्न प्रतीति दिसते, तरी दोघांचें स्फुरण एकच आहे. म्हणून ' सादृश्यानें ' एक आहेत. असें म्हणणें असंगत होतें. ॥५॥

एकपणा न मोडतां जर हे प्रकृतिपुरुष भिन्न भासतात, तर त्यांच्यामध्ये तिसरेपणा उत्पन्न होतो किंवा नाही, याविषयीं सांगतात.-

हा ठावोवरी वियोगभेडें ॥ जें बाळ जगा एवढें ॥

वियाली परि न मोडे ॥ दोघुलेंपण ॥ १-६ ॥

(कोश.- हा ठावोवरी- येथपर्यंत. भेडें- भीतीनें.)

टीका:- हा ठावोवरी म्हणजे येथपर्यंत जो विचार केला, त्यावरून असें सिद्ध होतें कीं, हे प्रकृतिपुरुष वियोगभेडें म्हणजे परस्परांचा वियोग होईल, अशा भीतीनें जगाएवढ्या बाळकांस प्रसवले, पण दोनपणा मोडत नाही. तात्पर्य, इदं वृत्त्यादिकांचा एका इदमांत अंतर्भाव होत असल्यामुळें, त्यांचे ठिकाणी जी इदंता आहे, तीच जगाचे ठिकाणी आहे. म्हणून तिसरेपणा उत्पन्न न होतां दोनपणा कायम रहातो. ॥६॥

आपुलिये अंगी संसारा ॥ देखिलिया चराचरा ॥

परि नेदितीच तिसरा ॥ झोंक लागों ॥ 1-7 ॥

(कोश.- झोंक- स्पर्श. चर- जंगम. अचर- स्थावर.)

टीका:- हे प्रकृतिपुरुष आपल्या द्रष्टा व दृश्यरूप अंगाचे ठिकाणी स्थावर जंगमात्मक सर्व सृष्टी पहात असतांना देखील, तिसरेपणाचा स्पर्श लागू देत नाहीत. जरी जगद्भान तिसरेपणानें झालें, तथापि दृश्यामध्ये जगाचा अंतर्भाव होत असल्यामुळे इंदरूप म्हणजे दृश्यरूप प्रकृतीहून जग भिन्न होत नाही. एका स्फुरणांतच सर्व जगत् भासलें आहे. ॥7 ॥

या प्रकृतिपुरुषांस आश्रय कोण आहे, व ते किती कालाचे आहेत, याविषयी सांगतात.-

जया एक सत्तेचें बैसणें ॥ दोघां एका प्रकाशाचें लेणें ॥

जे अनादि एकपणें ॥ नांदती दोघे ॥ 1- 8 ॥

(कोश.- बैसणें- आसन. लेणे- शोभा.)

टीका:- जया एकसत्तेचें बैसणें म्हणजे ज्या प्रकृतिपुरुषांस एका सत्तेचें आसन आहे, व ज्यांना एका प्रकाशाचे लेणें म्हणजे शोभा आहे; याप्रमाणें जे दोघे अनादिकालापासून एकपणानें नांदतात. तात्पर्य, अहमिंदरूप स्फुरणांत सत्ता व भासकता ह्या एक असून अनादिकालापासून यांच्यामध्ये भेद नाही. अहमिंदरूप स्फुरण हें परमात्म्याच्या ठिकाणी आरोपित आहे; व सर्व व्यवहार आरोपमूलक होतात. सुषुप्तींत विशेष अध्यास नसतो, म्हणून व्यवहार होत नाही. असा हा क्रम अनादि कालापासून चालत आला आहे, असे आचार्याचें मत आहे. त्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरमहाराजांचें लिहिणें आहे. ॥8 ॥

या प्रकृतिपुरुषांमध्ये अत्यंत भेद नाही, हें सिद्ध करण्यासाठीं भेदाचें रूपक करितात.-

भेदु लाजोनि आवडीं ॥ एकरसीं देत बुडी ॥

तो भोगणें याथाव काढी ॥ द्वैताचा जेथ ॥ 1- 9 ॥

(कोश.- भेदु- भेदरूप पुरुष. आवडीं- परम प्रेमास आश्रय परमात्मा, थाव- ठिकाणा, स्थल.)

टीका:- भेदरूप पुरुषानें मनांत असा विचार केला कीं, आपण सर्व जगाचा भेद केला; पण प्रकृतिपुरुषांचा भेद केला नाही. म्हणून लज्जा

पावून, आवडीं एकरसीं देत बुडी म्हणजे परम प्रेमास आश्रय जो प्रकृतिपुरुषात्मक एकरसरुप परमात्मा याचे ठिकाणीं भेद करण्याकरितां बुडी मारिली. पण तेथें भोगणें म्हणजे दृश्यद्रष्टारुप एक स्फुरणच असल्यामुळें, जेथ द्वैताचा थाव काढी म्हणजे जेथून द्वैताचा ठिकाणाच काढून टाकिला. (पुसून टाकिला.) ॥९॥

आतां या प्रकृतिपुरुषांची स्थिति सांगतात.-

देवें संपूर्ण देवी ॥ जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी ॥

किंबहुना एकोपजीवीं ॥ एकएकाची ॥ 1-10 ॥

(कोश.- गोसावी- दिगंबर. एकोपजीवी- परस्पराश्रय.)

टीका:- देवें संपूर्ण देवी म्हणजे ज्या पुरुषाच्या योगानें प्रकृति ही पूर्णतेस आली आहे; व जियेवीण कांहीं ना तो गोसावी म्हणजे ज्या प्रकृतीवांचून तो पुरुष कांहीं एक स्वरुपाचा न होतां गोसावी आहे; म्हणजे कोणतेंही कार्य करण्यास समर्थ नाहीं. किंबहुना एकोपजीवी एकएकाची म्हणजे फार काय बोलावें? हे प्रकृतिपुरुष एकमेकाचें उपजीवन करणारे आहेत. तात्पर्य, देव म्हणजे द्रष्टा त्याच्यावांचून, देवीची म्हणजे इदं वृत्तीस आरंभ सरुन सर्व दृश्याची स्थिति नाहीं; व दृश्यरुप देवीवांचून देवास द्रष्टेपणा नाहीं; असे हे परस्पर आश्रय होऊन सर्व व्यवहारास कारण झाले आहेत. ॥१०॥

कैसा मेळु आला गोडीये ॥ दोघे न माती जर्गी इये ॥

कीं परमाणुहीमार्जी उवायें ॥ मांडिलीं आहार्ती. ॥ 1-11 ॥

(कोश.- मेळु- एकत्व, मिलाफ. उवायें- प्रकटपणानें.)

टीका:- कैसा मेळु आला गोडिये म्हणजे या प्रकृतिपुरुषांचा एकपणा इतक्या गोडीस आला आहे कीं, दोघे न माती जर्गी इये म्हणजे हे दोघे जगामध्यें मावत नाहींत. फार काय सांगावें? कीं परमाणुहीमार्जी उवायें मांडिलीं आहार्ती ॥ म्हणजे परमाणूमध्यें देखील प्रकटपणानें राहिले आहेत. परमाणु म्हणजे अगदीं सूक्ष्म रजःकण. तात्पर्य, दृश्य द्रष्टा आदिकरुन जगत् हें एका स्फुरणांतच भासलें आहे. म्हणून जगतही स्फुरणच आहे. म्हणून जगदंतःपाती जे परमाणु आदिकरुन पदार्थ त्यांस देखील स्फुरणावांचून दुसरी स्थिती कशी प्राप्त होईल? ॥११॥

जिहीं एकएकावीण ॥ न कीजे तृणाचेंही निर्माण ॥

जियें दोघें जीवप्राण ॥ जिया दोघां ॥1-12 ॥

टीका:- जिहीं एकएकावीण ॥ न कीजे तृणाचेंही निर्माण म्हणजे हे प्रकृतिपुरुष परस्परांच्या आश्रयावांचून तृणाची देखील उत्पत्ति करीत नाहीत. व जियेंदोघेंजीव प्राण ॥ जियादोघां ॥ म्हणजे जे दोघे ज्या दोघांस (परस्पर) जीव कीं प्राण आहेत. ॥12 ॥

पुन्हा प्रकृतिपुरुषांच्या स्थितीचें वर्णन करितात:-

घरवातें मोटकीं दोघें ॥ जें गोसावी शेजे रिघे ॥

तें दंपत्यपणें जागे ॥ स्वामिणी जे ॥1-13 ॥

(कोश:- घरवात- गृहस्थाश्रम. मोटकी- कुशल. शेजेरिघे- निद्रित, आवृत. दंपती- प्रकृतिपुरुष.)

टीका:-घरवातेंमोटकींदोघें म्हणजे प्रकृतिपुरुष हे गृहकृत्य करण्याविषयीं इतके कुशल आहेत कीं, जेंगोसावीशेजेरिघे म्हणजे जेव्हां पुरुष हा स्वाज्ञानेंकरून निद्रित असतो, तेव्हां जे स्वामिणीदंपत्यपणेंजागे म्हणजे प्रकृति ही अहमिदंपणानें (प्रकृतिपुरुषरूपानें) जागते. अहं व इदं असे उभय प्रकार एका प्रकृतीनें नांदविले आहेत. इदमावांचून अहंपणा नांदत नाही; व अहमावांचून इदंपणा शोभत नाही. पण, जेव्हां इदंवृत्तिजन्य अज्ञानाच्या योगानें तो आवृत असतो, तेव्हां अहंपणा त्यास प्राप्त होतो. अशा आरोपित झालेल्या अहंत्वाच्या योगानें इदंत्व शोभा पावतें. म्हणूनच एका प्रकृतीनें उभय प्रकार नांदविले आहेत असें लिहिलें. ॥13 ॥

जया दोघांमार्जीं एखादें ॥ विपायें उमगलें होय निदें ॥

तें घरवात गिळूनि नुसधें ॥ कांहीं ना करी ॥1-14 ॥

(कोश.- विपायें- कदाचित्. उमगलें- जागृत झालें. निदेहोय- निद्रेंत लीन झाली असतां. नुसधें- केवल.)

टीका:-जया दोघांमार्जीं एखादें विपायें उमगलें होय किंवा निदेंहोय म्हणजे ज्या दोघांपैकीं एखादें कदाचित् जागृत झालें असतां (म्हणजे ज्ञानानें सर्व विकार नष्ट झाले असतां,) किंवा सुषुप्तींत इदंवृत्ति लीन झाली असतां, तें घरवात गिळूनिनुसधें ॥ कांहींनाकरी ॥ म्हणजे जगद्रूप सर्व व्यवहारास ग्रासून, केवल स्वस्वरूपच रहातें. मग तेथें कांहींएक व्यापार होत नाहीत. ॥14 ॥

जसें सुषुप्तींत कांहीं व्यवहार होत नसतां स्वस्वरूप एकपणानें

उरतें, तद्वत् जागृत्वप्नामध्ये व्यवहार होत असतां एकपणा रहातो किंवा नाही, याविषयी सांगतात:-

दोहों अंगाची अटणी ॥ गिवसीत आहातीं एकपर्णी ॥

जाली भेदाचिया वाहणीं ॥ आधाधी जियें ॥ 1-15 ॥

(कोश.- अटणी- नाश, अभान. गिवसीत- प्रकटकरीत. वाहणीं- प्रवाहांत, नास्तित्वांत.)

टीका:- दोहों अंगाची अटणी ॥ गिवसीत आहातीं एकपर्णी ॥ म्हणजे अहमाच्या भानप्रसंगीं इदमाचें अभान, व इदमाच्या भानप्रसंगीं अहमाचें अभान, अशा या दोन्ही अंगाच्या अभानप्रसंगानें स्वप्नजागृतीमध्ये देखील हे प्रकृतिपुरुष ' एकपणा ' प्रकट करीत आहेत. व सर्व व्यवहाराची सिद्धि होण्यासाठीं स्फुरणाचें ठिकाणीं प्रकृतिपुरुषाची भेदकल्पना केली आहे; हें मनांत आणून ज्ञानेश्वरांनीं लिहिलें आहे कीं, जिये आधाधी भेदाचिया वाहणीं झाले म्हणजे जे अर्धे अर्धे भाग प्रकृतिपुरुषरूपानें भेदाच्या प्रवाहामध्ये पडले आहेत. तात्पर्य, एकच स्फुरण द्रष्टादृश्यभेदानें सर्व व्यवहारास कारण झालें आहे. ॥15॥

आतां परस्परांचा विषयविषयीभाव कसा आहे तें सांगतात:-

विखो एकएकांचीं जियें ॥ जियें एकमेकांचीं विषयीं ये ॥

जियें दोघें सुखियें ॥ जियें दोघें ॥ 1-16 ॥

(कोश.- विषय- आश्रित, दृश्य. विषयी- आश्रय, द्रष्टा.)

टीका:- द्रष्ट्यास दृश्य हें विषय असतें, तेव्हां द्रष्टा विषयी होतो; व दृश्याच्या योगानें द्रष्टा जेव्हां स्फुरतो, तेव्हां दृश्य विषयी होऊन द्रष्टा हा विषय होतो. याप्रमाणें हे प्रकृतिपुरुष एकएकाचीं विखो ॥ एकमेकांचीं विषयीं म्हणजे परस्पर विषय होऊन विषयी झाले आहेत; व परस्पर हे सुखकारक होतात. सार्वकाळ अहं हा विषयीरूपानेंच असतो. कारण, सर्व जगास तो आश्रय आहे. त्यास विषयपणा कदापि यावयाचा नाही; अशी शंका, तीस उत्तर.- आरशातील मुखप्रतिबिंब हें बिंबरूप मुखाच्या आश्रयानें भासून, उलट तें जसें बिंबाची स्थिति जाणवतें, तद्वत् दृश्य हें द्रष्ट्यास जाणवतें. म्हणून दृश्य विषयी आहे, व द्रष्टा विषय आहे. व इदंवृत्तीस अहं हा विषय होतो. यद्यपि आरसा मुखापुढें धरिला व प्रतिबिंबानें बिंब ज्ञात झालें, तरी तें प्रतिबिंबाच्या योगानें झालें, असें म्हणतां येत नाही. कारण, सर्व ज्ञान

बिंबाकडून होत असतें. त्याप्रमाणें दृश्यभान द्रष्ट्याकडून होऊन द्रष्टा हा स्वयंप्रकाश असल्यामुळें त्यास प्रकाशित करण्याविषयीं दृश्याची गरज नाही. अशा अर्थाचा विषय सप्तम प्रकरणीं सविस्तर लिहिला आहे. मग दृश्य विषयी आहे, असें ज्ञानेश्वरांनीं लिहिलें कसें? अशी सहज शंका उत्पन्न होणारी आहे. तर तीवर उत्तर इतकेंच आहे कीं, एका स्फुरणाच्या ठिकाणीं अहं व इदं हे परस्पर आश्रयाश्रयीभावरूप सापेक्ष संबंधानें प्रकाशित झाले आहेत. म्हणून इदं विषयी आहे व अहं विषय आहे असें लिहिलें. परस्पर सुख कसें होतें? असें जर म्हणावें, तर जेव्हां सुषुप्तीमध्ये दृश्य हें द्रष्ट्याचे ठिकाणीं लीन होतें, तेव्हां सुखभोग होतो; व द्रष्टा जेव्हां इदं वृत्त्याकार होतो, तेव्हां आपलें स्वरूप सुखरूप असल्यामुळें सुखानुभवांत अंतर येत नाही. आपण सार्वकाल जगावें, असें प्रेम आपल्या ठिकाणीं करतो, हें प्रसिद्ध आहे.

आतां एका स्फुरद्रूप आत्म्याच्या ठिकाणीं प्रकृतिपुरुषभाव कल्पित आहेत, व सर्व जगही याप्रमाणेंच आहे, किंवा सर्व जग आत्मरूप आहे, असें सांगतात:-

स्त्रीपुरुषनामभेदं ॥ शिवपण एकलें नादें ॥

जग सगळें अधार्धे- ॥ पणें जिहीं ॥ 1-17 ॥

(कोश.- स्त्रीपुरुष- प्रकृतिपुरुष. अधार्धे- अर्धे अर्धे.)

टीका:- प्रकृति पुरुष या नांवाच्या भेदानें एक शिवपण म्हणजे स्फुरणच नांदतें. याप्रमाणें सर्व जग हें ज्या प्रकृतिपुरुषाच्या अर्ध्या अर्ध्या भागानें भरलें आहे. किंवा सर्व हे विकार स्वस्वरूपाचे ठिकाणीं कल्पित आहेत. (कारण, सर्व जग अहमिदमात्मक आहे.) केवल स्फुरद्रूप आत्माच सत्य आहे. ॥17 ॥

एका स्फुरणाचे ठिकाणीं प्रकृतिपुरुषात्मक सृष्टी देखील एकच भासते, याविषयीं दृष्टांत सांगतात:-

दों कानीं एक श्रुति ॥ दों फुलीं एक दृति ॥

दों दिवीं दीप्ति ॥ एक जैसी ॥ 1-18 ॥

दों ओठीं एकी गोठी ॥ दों डोळां एकी दिठी ॥

तेविं दोर्धें जिहीं सृष्टीं ॥ एकचि जे ॥ 1- 19 ॥

(कोश.- दों- दोन. श्रुति- शब्द. दृति- सुवास. दीप्ति- प्रकाश. गोठी- गोष्ट.)

दिठी- दृष्टी.)

टीका:- दोन्ही कानास एकच शब्द ऐकूं येतो, किंवा दोन्ही फुलांमध्ये एकच सुवास कळतो, किंवा दोन्ही दीपांच्या ठिकाणी प्रकाश जसा एकच आहे, ॥१८॥ दोन्ही ओंठांनी एकच गोष्ट बोलतां येते, किंवा दोन्ही डोळ्यांचे ठिकाणी एकच दृष्टी आहे. त्याप्रमाणे ज्या प्रकृतिपुरुषांचे ठिकाणी सृष्टी ही एकच भासते. प्रकृतिपुरुषांहून सृष्टी भिन्न नाही, असें तात्पर्य. ॥१९॥

पुनः यांच्या स्थितीचें वर्णन करितात:-
दावोनि दोनीपण ॥ एक रसाचें आरोगण ॥
करीतसे मेहुण ॥ अनादि जें ॥ १-२० ॥

(कोश.- एकरस- एकस्फुरण, सच्चित्. आरोगण- उपभोग. मेहुण- दंपत्य, स्त्रीपुरुष.)

टीका:- मेहुण म्हणजे प्रकृतिपुरुषरूप दंपत्य हें अहं व इंदरूप दोनपणा दाखवून अनादिकालापासून एकरसाचें आरोगण करीतसे म्हणजे एका स्फुरणाचा उपभोग घेत आहेत. ॥२०॥

जे स्वामीचिया सत्ता- ॥ वीण असों नेणे पतिव्रता ॥
जियेवीण सर्वकर्ता ॥ काहींना जो ॥ १-२१ ॥

टीका:- जे पतिव्रता स्वामीचिया सत्ता वीण असों नेणे म्हणजे इंदरूप प्रकृति ही आपला पति जो अहं त्याच्या सत्तेवांचून असण्यास समर्थ नाही, व जिच्यावांचून त्याचे ठिकाणी सर्वांचे कर्तृत्व संभवत नाही. तात्पर्य, दृश्य व द्रष्टा यांची सत्ता एकच आहे. याप्रमाणे जरी स्वरूप एकच आहे, तरी द्रष्ट्याच्या योगाने दृश्य भासूं लागलें. निराळी दृश्यसत्ता नाही; म्हणून द्रष्टाच दृश्यरूपाने भासतो. असा हा विषय सप्तम प्रकरणीं सविस्तर येणार आहे. (शंका) दृश्यकोटींत असलेली इदंवृत्ति ही आत्म्याची उपाधि मानिली म्हणजे जो दोष येतो, तो पूर्वी सांगितला आहे. आतां ती उपाधि देहपातापर्यंत मिथ्यारूपाने असते, असें कितीएक म्हणतात; त्यावर विकल्प.- जेव्हां जग उत्पन्न करण्याची इच्छा आत्म्यास झाली, तेव्हां उपाधि प्रथम केली, किंवा जग केलें, किंवा ती उपाधि स्वतःसिद्ध आहे, किंवा आत्माच सर्व जगत् बनला ? प्रथमपक्षीं, उपाधि प्रथम केली असें म्हणावें, तर ती उपाधि मिथ्या असल्यामुळे तिला स्वरूपच नाही. मग मृगजळाप्रमाणे

स्वरूपहीन उपाधीस उत्पन्न केलें, असें कसें म्हणतां येईल? द्वितीयपक्षीं, जग प्रथम केलें असें म्हणावें, तर साहित्य सामग्री नसतां प्रथम जग कसें उत्पन्न करील? परमात्मा तर असंग आहे, असें वर्णिलें आहे. अज्ञान उपाधीमुळें जग उत्पन्न झालें, असें म्हणावें, तर अज्ञानोपाधि ही जग उत्पन्न होण्याच्या पूर्वीच स्वतःसिद्ध आहे, किंवा ती मिथ्या आहे? प्रथमपक्षीं, आत्मा हा ज्ञानस्वरूप असल्यामुळें अंधकार प्रकाशाप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञानाचा संभवही नाही. म्हणून ती स्वतःसिद्ध आहे, असें म्हणतां येत नाही. द्वितीयपक्षीं, ज्या आत्म्याचें ठिकाणीं ज्ञानस्वरूपाचें भान नाही, तेथें अज्ञानाचें भान कोठून असणार? म्हणून, मिथ्या अज्ञान उत्पन्न केलें, असें म्हणतां येत नाही. तृतीयपक्षीं, उपाधि ही अवस्था परत्वे नष्ट होते, म्हणून तृतीयपक्षही दुर्बल आहे. आतां उरला चतुर्थपक्ष, तोच बलवत्तर दिसतो. ज्याप्रमाणें स्वप्नामध्ये एक अहमच सर्व सृष्टी बनतो, तद्वत्. ॥21॥

जें कीं भाताराचें दिसणें ॥ भातारु जियेचें असणें ॥

नेणिजतीं दोधीजणें ॥ निवडुं जियें ॥ 1- 22 ॥

(कोश.- भातार- भ्रतार, पुरुष. दिसणें- दृश्य. निवडुं- भेदकरण्याविषयीं. असणें- असणेंपणा.)

टीका:- जे भाताराचें दिसणें म्हणजे जी प्रकृति पुरुषास (द्रष्ट्यास) दृश्य झालेली आहे, व भातारु जियेचें असणें म्हणजे जिचा असणेंपणा भ्रतारावर अवलंबून आहे. याप्रमाणें या दोघांचाही भेद करितां येत नाही. तात्पर्य, परस्परांच्या स्वरूपाचा स्वतंत्रपणानें विचार करुं लागलें असतां, अमुक एक स्वरूप आहे, असा सिद्धांत ठरवितां येत नाही. कारण, परस्परांच्या आश्रयावांचून यांची स्थितिच नाही. जर हे प्रकृतिपुरुष भिन्न आहेत असें म्हणावें, तर स्फुरण एकच भासतें. एकच आहेत असें म्हणावें, तर भेदप्रतीति होते. ती प्रतीति काल्पनिक असल्यामुळें कोठेंच दोष येत नाहीत. कितीएक असें म्हणतात कीं, सत्ता हा पुरुष व चित् ही प्रकृति. पण, असें म्हणणें युक्तीस सहन होत नाही. कारण जें सद्रूप तेंच चिद्रूप आहे. चिताहून सत् जर निराळें राहिल, तर तें जड होईल. सताहून चित् निराळें राहिल, तर तें असत् होईल. यासाठीं दोन्ही मिळून एकच स्वरूप आहे असें म्हणावें लागतें. व असें तें सच्चिदानंदात्मक स्वरूप जेव्हां स्फुरणरूपानें भासलें, तेव्हां प्रकृतिपुरुषाची कल्पना झाली आहे. स्फुरणाच्या प्राक्कालीं ती

कल्पना नाही. म्हणून ती कल्पना होण्याच्या पूर्वी एक परमात्मा स्फुरून गेला आहे तो गेलाच. म्हणून चित् प्रकृतीच्या योगाने सत् हा पुरुष स्फुरला आहे, असें म्हणणें देखील बरोबर दिसत नाही. व सत्ता हा पुरुष आहे, व त्यास दृश्य होणारी चित् ही प्रकृति आहे असें म्हणावें, तर चिद्रूपावांचून केवल जडरूप सत्तेस द्रष्टेपण कसें संभवेल? व सत्तावांचून चित् ही प्रकृति मिथ्या होईल. असें झालें असतां जगद्भान होणार नाही. परस्परांच्या सहाय्यानें कार्य करण्यास ते समर्थ होतात, असें म्हणावें, तर दोघांचें एक स्वरूप सिद्ध होणार नाही. दोघे स्वरूपानें एक आहेत असें म्हणावें, तर सद्रूपास द्रष्टेपण व चिद्रूपास दृश्यपण कसें संभवेल? एकासच द्रष्टेपण येऊन त्यासच दृश्यपण वस्तुतः संभवेल- स्वप्नसृष्टीप्रमाणें. म्हणून अहं हा पुरुष व इदं ही प्रकृति असा अर्थ केला असतां ही ओंवी सुसंगत लागते. ॥22 ॥

याविषयीं पुरुषपर दृष्टांत सांगतात:-

गोडी आणि गुळ ॥ कापूर आणि परिमळ ॥

निवाडूं जातां पांगुळ ॥ निवाडु होय ॥ 1- 23 ॥

(कोश- परिमळ- सुवास.)

टीका:-गोडी व गुळ आणि कापूर व त्याचा सुवास यांचा भेद करण्यास गेलें असतां, निवाडु म्हणजे भेद करणारा पांगळा होतो. तद्वत् प्रकृतिपुरुषांचा भेद करावयास गेलें असतां होतें. ॥23 ॥

आतां प्रकृतिपर दृष्टांत सांगतात:-

समग्रा दीप्ति घेतां ॥ जेविं दीपुचि ये हाता ॥

तेविं जियेचिया तत्वतां ॥ शिवुचि लाभे ॥ 1- 24 ॥

(कोश- समग्रा- संपूर्ण. दीप्ति- प्रकाश. तत्वता- विचारानें, स्वरूपानें.)

टीका:- संपूर्ण दिव्याचा प्रकाश हातांत धरावयाच्या इच्छेने गेले असतां, ज्याप्रमाणें दीप हातास येतो, तद्वत् ज्या प्रकृतिच्या विचारानें शिवच प्राप्त होतो; असें उभयतांचें एकत्व आहे. ॥24 ॥

पुनः यांच्या एकत्वाविषयीं दृष्टांतद्वय सांगतात:-

जैसा सूर्य मिरवे प्रभा ॥ प्रभे सूर्यत्वचि गाभा ॥

तैसी भेद गिळीत शोभा ॥ एकचि जे ॥ 1- 25 ॥

(कोश- गाभा- गर्भ.)

टीका:-जैसा सूर्य मिरवे प्रभा म्हणजे सूर्य हा प्रभेस घेऊन मिरवतो,

व त्या प्रभेचा सूर्य हा गाभा म्हणजे गर्भ आहे. परस्परांचा भेद नाही. त्याप्रमाणे, दृश्यास द्रष्टा हा आश्रय आहे व दृश्य म्हणून द्रष्टाच आहे; याप्रमाणे परस्परांचा भेद नाही; व एकच शोभा आहे. ॥25॥

कीं बिंब प्रतिबिंबा द्योतक ॥ प्रतिबिंब बिंबा अनुमापक ॥

तैसैं द्वैतमिसैं एक ॥ बरवतसे ॥ 1 -26 ॥

(कोश.- द्योतक- प्रकाशक. अनुमापक- इयत्तेचें ज्ञान करणारें. बरवतसे- शोभतसे, स्फुरतसे.)

टीका:- आरशामध्ये आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब पडलें असतां त्या प्रतिबिंबाचें ग्रीवास्थ मुखबिंब हें द्योतक म्हणजे प्रकाशक आहे. व प्रतिबिंब हें बिंबाच्या अनुमापक म्हणजे इयत्तेचें ज्ञान करुन देणारें आहे. याप्रमाणें बिंबप्रतिबिंबभावानें जरी द्वैतभान झालें, तथापि आपल्या एड्डा मुखावांचून अन्य कांहीं भासत नाही. तद्वत् द्रष्ट्याच्या सत्ताचिद्रूपेंकरुन प्रतिभासित होणारें दृश्यप्रतिबिंब हें द्रष्ट्याच्या स्वरुपाचें ज्ञान करुन देणारें आहे. व द्रष्टा हा प्रतिबिंबाचा प्रकाशक आहे. याप्रमाणें जरी भेदप्रतीति झाली, तथापि दोन्ही मिळून एक परमात्माच स्फुरत आहे. ॥26॥

सर्वशून्याचा निष्कर्ष ॥ जिया बाइला केला पुरुषु ॥

जेणें दादुलेनि सत्ताविशेषु ॥ शक्ती झाली ॥ 1- 27 ॥

(कोश.- सर्वशून्य- सर्वजगाचा अभाव. निष्कर्ष- अधिष्ठान. बाइला- बाइलभाड्या.)

टीका:-सर्व शून्याचा निष्कर्ष म्हणजे सर्व जगाच्या अभावास जो अधिष्ठान आहे, असा तो पुरुष जिया बाईला केला म्हणजे इंदरुप प्रकृतीनें बाइलभाड्या केला. (अहंपणा ज्याचे ठिकाणीं मिरविला.) व जेणें दादुलेनिसत्ताविशेषु ॥ शक्ती झाली ॥ म्हणजे आपला पति जो अहं त्याच्या सत्ताविशेषें करुन इंदरुप शक्ती झाली आहे. ॥27॥

जिये प्राणेश्वरीवीण ॥ शिवींही शिवपण ॥

थारों न शके ते आपण ॥ शिवें घडिली ॥ 1- 28 ॥

(कोश.- थारों- स्थिर होण्यास.)

टीका:-जियेप्राणेश्वरीवीण म्हणजे ज्या इंदरुप प्रकृतीवांचून शिव जो साक्षीरुप आत्मा त्याचे ठिकाणीं अहंपणा स्थिर होत नाही. म्हणून, ती प्रकृति आपण स्वतः शिवेंघडिली म्हणजे अहमाकार झाली आहे. तात्पर्य, इंदवृत्ति

ही बाह्यप्रदेशीं व्यापून परत अहमाकार झाल्यावांचून अहंपणाचें भान होत नाही. सुषुप्तींत इदंवृत्तीच्या लयाबरोबर अहमाचें भान होत नाही. जागृत्वपणांत इदंवृत्तीमुळे तें भान होत असतें. इतकेंच लक्षांत ठेवावयाचें कीं, इदंवृत्तीचें स्वरूप अहमावांचून निराळें नाही. ज्याप्रमाणें समुद्रावर पाण्याची लाट भिन्नपणानें प्रतीतीस आली, तथापि ती समुद्राहून निराळी रहात नाही, तद्वत्. ॥२८॥

ऐश्वर्येसि ईश्वरा ॥ जियेचें अंग, संसारा ॥

आपण होऊनि उभारा ॥ आपणचि जे ॥ १- २९ ॥

(कोश.- ऐश्वर्य- सच्चित्सुखरूप. संसार- प्रपंच. उभारा- उभारण्यास कारण.)

टीका:- ऐश्वर्येसिईश्वरा म्हणजे अंहरूप ईश्वराच्या ठिकाणचें जें सत्तास्फुर्तिरूप ऐश्वर्य त्याच्या विशेष भानास जियेचें अंग म्हणजे ज्या प्रकृतीचें अंगच कारण झालें आहे. व संसारा आपण होऊनि उभारा म्हणजे सर्व जगद्रूप प्रपंच उभारण्यास आपण कारण होऊन जी प्रकृति जगद्रूप प्रपंच आपणच झाली आहे. तात्पर्य, इदंवृत्तीवांचून सच्चिदानंदाचें भान होत नाही; इतकेंच नव्हे, तर जिच्यावांचून जगद्भान ही होत नाही. ॥२९॥

पतीचेनि अरुपपणें ॥ लाजोनि अंगाचें मिरवणें ॥

केलें जगायेवढें लेणें ॥ नामरुपाचें ॥ १- ३० ॥

(कोश.- पति- अंहरूप भर्ता. अरुप- रुपहीन. मिरवणें- नटणें. लेणें- दागिना.)

टीका:- पतीचेनि अरुपपणें म्हणजे पति जो अहं तो रुपहीन असल्यामुळे, प्रकृति ही आपल्या अंगाच्या मिरवण्यास म्हणजे नटण्यास लाजून (नटण्याचें सोडून देऊन) आपल्या पतीच्या अंगावर जगाएवढा नामरुपाचा दागिना घालून आपण नटू लागली. तात्पर्य, सुशील स्त्रिया आपला पति रुपसंपन्न नसल्यास आपण अंगावर दागिने वगैरे घालून नटत नाहीत; तर, प्रथम ज्याप्रमाणें आपल्या पतीस नटवून नंतर त्या नटतात. तद्वत् प्रकृति ही अहमास रुपसंपन्नता येण्यासाठीं नामरुपात्मक दागिना त्याच्या अंगावर घालून (म्हणजे अहमास द्रष्टेपणानें स्फुरवून) आपण त्याच्यापुढें दृश्यपणानें स्फुरूं लागली आहे. ॥३०॥

प्रकृतीनें पुरुषाचे ठिकाणीं नामरुपात्मक दागिना घालून काय केलें,

तें सांगतात:-

ऐक्याचा दुकाळा ॥ बहुपणाचा सोहळा ॥

जिये सदैवेंचि या लीळा ॥ दाखविला ॥ 1- 31 ॥

(कोश.- दुकाळ- दुष्काळ. सोहळा- शोभा. सदैव- सौभाग्यवती.)

टीका:- प्रकृतीनें पतीच्या अंगावर नामरुपात्मक दागिना घातल्यानंतर एकपणाचा दुकाळा म्हणजे दुष्काळ झाला. व बहुपणाचासोहळा म्हणजे अनेक नामरुपाची शोभा भासूं लागली.

एवढा हा प्रकार ज्या सौभाग्यवती प्रकृतीनें लीलेने दाखविला. ॥31 ॥

अंगाचिया आटणिया ॥ कांतु उवाया आणिला जिया ॥

स्वसंकोचें प्रिया ॥ रुढविली जेणें ॥ 1- 32 ॥

(कोश.- आटणी- नाश, लोप, आवरण. उवाया- प्रकट. स्वसंकोच- आपलें अभान. रुढविली- वाढविली.)

टीका:- जिया म्हणजे ज्या प्रकृतीनें आपल्या अंगाचिया आटणिया म्हणजे अंगाच्या लोपमात्रेंकरुन, कांतु म्हणजे पुरुषास, उवायाआणिला म्हणजे प्रकट दशेस आणिला. आणि जेणें म्हणजे ज्या पुरुषानें स्वसंकोचें म्हणजे आपला संकोच करुन प्रिया रुढविली म्हणजे प्रकृतीला वाढविली. तात्पर्य, इंदरुप प्रकृतीच्या योगानें जगद्भान झालें आहे. म्हणून जेव्हां जागृतींतील इदंत्व स्वप्नांत नाहीसैं होतें, व स्वप्नांतील जागृतींत नाहीसैं होतें, उभय इदंत्व सुषुप्तींत नाहीसैं होतें, तेव्हां साक्षिरुप आत्मा हा नित्य असल्यामुळें इदंत्वाच्या नाशासही अधिष्ठान आहे. म्हणून इदंत्वाच्या आटणीनें पुरुष प्रकट होतो. आणखी इदंत्वाच्या आटणीचा प्रकार सप्तम प्रकरणीं ज्ञानेश्वरांनीं सुरस लिहिला आहे. व जेव्हां इदंत्वाची आटणी होत नाही, तेव्हां पुरुषास लोपवून प्रकृतिच भासते. ॥32 ॥

आतां पुरुषाचें वर्तन कसें आहे, तें सांगतात:-

जियेतें पहावयाचिया लोभा ॥ चढे द्रष्टृत्वाचिया क्षोभा ॥

जियेतें न देखतु उभा ॥ अंगचि सांडी ॥ 1- 33 ॥

(कोश- क्षोभ- स्फुरण)

टीका:- पुरुष हा ज्या प्रकृतीस पहावयाच्या इच्छेनें द्रष्टृत्वाचिया क्षोभाचढे म्हणजे द्रष्टेपणाच्या स्फुरणास चढला आहे, (द्रष्टा असें स्फुरण झालें.) व जियेतें न देखतु म्हणजे इंदरुप प्रकृति ही दृष्टीस न पडली

असतां, उभा म्हणजे जेथें होता तेथेंच, अंगसांडी म्हणजे द्रष्टेपणारुप अंग तो टाकितो. ॥३३॥

कांतेचिया भिडा ॥ आमुला होय जगाएवढा ॥

अंगविला उघडा ॥ जियेवीण ॥ १- ३४ ॥

(कोश.- भिडा- भिडेनें. आमुला- मूळावांचून राहणारा, अद्वितीयपणानें राहणारा. अंगविला- नागडा.)

टीका:- कांतेचिया भिडा म्हणजे इंदरुप प्रकृतीच्या योगानें, आमुला म्हणजे अनादिकालापासून अद्वितीयपणानें राहणारा हा पुरुष जगाएवढा होय म्हणजे नामरुपात्मक झाला आहे. व ज्या प्रकृतीवांचून अंगविला उघडा म्हणजे नामरुपाच्या अभावामुळें नागडाउघडा होतो (अद्वितीयपणानें रहातो.) ॥३४॥

जो हा ठावो वरी मंदरुपें ॥ उवायिलेंपणेंचि हरपे ॥

तो झाला जियेचिनि सपडपें ॥ विश्वरुप ॥ १- ३५ ॥

(कोश- ठाव- स्थान. वरी- गृहणकरी. रुप- स्वरुप. उवायिलेंपणें- भासत असतां. हरपे- भासत नाहीं. सपडपें- आश्रयानें)

टीका:-जो हा परमात्मा ठावोवरी म्हणजे इंदरुप प्रकृतीचें स्थान ग्रहण करितो, तेव्हां त्याचें स्वरुप मंद होतें. व उवायिलेंपणेंचिहरपे म्हणजे भासत असतां तो भासत नाहीं, आणि ज्या प्रकृतीच्या आश्रयानें विश्वरुप झाला आहे. तात्पर्य, जेव्हां द्रष्टा हा दृश्यपणानें भासूं लागला, तेव्हां आपलें स्वरुप कसें आहे हें कळत नाहीं, याचेंच नांव मंदरुप होय. सार्वकाळ जो भासत आहे, तो भासत नाहीं असें कसें म्हणावें ? पण प्रकृतीच्या योगानें तो हरपल्यासारखा झाला आहे. आणि विश्वरुपही झाला आहे. ॥३५॥

पुन्हा पुरुषाच्या स्थितीचें वर्णन करितात:-

जिया चेवविला शिवु ॥ वेद्याचें बोनें बहु ॥

वाढितेंनसी जेवूं ॥ धाला जो ॥ १- ३६ ॥

(कोश.- चेवविला- जागा केला. बोनें- नैवेद्य. वाढितेनसी- वाढणारीशींसह. धाला- तृप्त झाला.)

टीका:- जेव्हां मी द्रष्टा आहे अशा प्रकारचें पुरुषाचें भान होत नाहीं, तेव्हां जियाशिवुचेवविला म्हणजे ज्या प्रकृतीकडून पुरुष हा जागा केला जातो. त्या वेळीं तो पुरुष क्षुधित असल्यामुळें वेद्याचेंबोनेंबहु म्हणजे दृश्यरुप

बहुत प्रकारचें बोनें म्हणजे नैवेद्य त्यास खाऊनही ज्याची तृप्ति होत नाही, म्हणून नैवेद्य समर्पण करणारी जी प्रकृति तिला देखील खाऊन जो तृप्त झाला आहे. -ज्ञान झालें असतां जी स्थिति होते तिचें हें वर्णन आहे. ॥३६॥

उभयतांच्या स्थितीचें वर्णन करितात:-

निदैलेनि भातारें ॥ जे विये चराचरें ॥

जियेचा विसवला नुरे ॥ आमूलेंपण ही ॥ १-३७ ॥

(कोश.- निदैलेनि- लीन झाला असतां. विये- प्रसवते. जे- जी प्रकृति. विसवला- उपरम झाला असतां. आमूलेंपणा- मूलपणा, कारणपणा.)

टीका:- निदैलेनि भातारें म्हणजे अहंरूप भ्रतार हा निद्रित असतां जी प्रकृति चराचर जगास विये म्हणजे प्रसवते, आणि जियेचा विसवला आमूलेंपण ही नुरे म्हणजे ज्या प्रकृतीचा उपरम झाला असतां आपला कारणरूपानें एकपणा देखील उरत नाही. तात्पर्य, भ्रतार हा इदमांत लीन झाला असतां, प्रकृति ही चराचररूपानें भासतें. इदमाचा पुरुषाचे ठिकाणीं लय झाला असतां मूलपणा देखील उरत नाही. ॥३७॥

जंव कांतु लपों बैसे ॥ तंव नेणिजे जियेचे दोषें ॥

जिये दोघे आरिसे ॥ जिया दोघां ॥ १- ३८ ॥

(कोश.- लपोंबैसे- लपून बसतो. जियेचे दोषें- इदंवृत्तींतील अज्ञानदोषानें.)

टीका:- जंव कांतु लपों बैसे म्हणजे जेव्हां पुरुष हा इदमांत लपून बसतो, तेव्हां जियेचे दोषें नेणिजे म्हणजे ज्या इदंरूप प्रकृतीच्या दोषानें अहमाचें ज्ञान होत नाही. तथापि ते दोघे ज्या दोघांस परस्पर आरशाप्रमाणें आहेत. म्हणजे इदमाच्या योगानें अहमाचें भान, व अहमाच्या योगानें इदमाचें भान होतें. ॥३८॥

जियेचेनि अंगलगें ॥ आनंद आपणा आरोगूं लागे ॥

सर्व भोक्तृत्व ही नेघे ॥ जियेवीण कांहीं ॥ १- ३९ ॥

(कोश. - अंगलगें- अंगस्पर्शानें. आरोगूंलागे- भोगूं लागतो. नेघे- ग्रहण करीत नाही.)

टीका:- जियेचेनि अंगलगें म्हणजे ज्या इदंरूप प्रकृतीच्या अंगस्पर्शानें आनंद आपणा आरोगूं लागे म्हणजे आनंदरूप परमात्मा हा आपण आपणास भोगूं लागतो. व जियेवीण म्हणजे ज्या प्रकृतीवांचून सर्व

विषयांचे भोक्तृत्व देखील तो ग्रहण करीत नाही. तात्पर्य, इंदरुपप्रकृतीच्या योगाने आपणच आपणास दृश्य होऊन भोग घडतो. ज्याप्रमाणे आरशाच्या योगाने आपलेच मुख आपणांस दृश्य होतें, तद्वत्. आणि जर प्रकृतीचा आश्रय मिळाला नाही, तर सर्वांचा मी ' भोक्ता आहे ' असें भान होत नाही. ॥३९॥

हे प्रकृतिपुरुष परस्पराच्या आश्रयाने सर्व व्यवहारास कारण आहेत असें सांगतात:-

जया प्रियाचें जें अंग ॥ जो प्रियुचि जियेचें चांग ॥

कालवूनि दोन्ही भाग ॥ जेविते आहाती ॥ १- ४० ॥

(कोश.- जे- जी प्रकृति. अंग- अर्धाभाग. चांग- सौभाग्य. कालवूनि- एकत्र करुन. जेविते आहाती- उपभोग घेत आहेत.)

टीका:- जे म्हणजे जी प्रकृति जया प्रियाचें अंग म्हणजे प्रिय जो अहंरुप पुरुष त्याचा अर्धाभाग आहे. व जो प्रियु म्हणजे जो पुरुष ज्या प्रकृतीचें चांग म्हणजे सौभाग्य आहे. -म्हणजे इंदरुप प्रकृतीच्या योगाने पुरुषाचें भान हातें, व पुरुषाच्या योगाने प्रकृतीचें अस्तित्व सिद्ध होतें. असे हे दोन्ही भाग कालवूनि म्हणजे एकत्र करुन ' मी आहे ' अशा स्फुरणरूपाने जेविते आहाती म्हणजे व्यवहाराचा उपभोग घेत आहेत. ॥४०॥

आतां या प्रकृतिपुरुषाच्या स्थितीविषयीं दोन दृष्टांत सांगतात:-

जैसी समीरासकट गति ॥ कां सोनियासकट कांति ॥

तैसी शिवेंसि शक्ति ॥ अघवीच जे ॥ १- ४१ ॥

(कोश. - समीर- वायु. शक्ति- प्रकृति. अघवी- समग्र.)

टीका:- ज्याप्रमाणे वायूबरोबर वायूची गति असते, किंवा सोन्याबरोबर सोन्याची कांति असते, त्याप्रमाणे अहंरुप पुरुषाबरोबर अघवी म्हणजे समग्र प्रकृति ही अभिन्नपणाने आहे. ॥४१॥

कस्तुरीसकट परिमळु ॥ ऊष्मेसकट अनळु ॥

तैसा शक्तीसि केवळु ॥ शिवुचि जो ॥ १- ४२ ॥

टीका:- ज्याप्रमाणे कस्तुरीबरोबर कस्तुरीचा परिमळ म्हणजे सुवास असतो, किंवा उष्णतेबरोबर अग्नि अभिन्नपणाने असतो,

त्याप्रमाणे प्रकृतीबरोबर केवळ पुरुष हा अभिन्नपणाने रहातो. ॥४२॥

याप्रमाणे शिवशक्तीचें अभिन्नपणाने वर्णन करुन, त्या वर्णनांत

शिवशक्तिरूपानेच जगाची स्थिति आहे, असें सांगितलें. आतां यावर कोणी म्हणतील कीं, प्रकृतिपुरुष हे सत्य आहेत. तर अशा म्हणण्याचें निराकरण करण्याकरितां हे मिथ्या आहेत, असें सांगतात:-

ना राती आणि दिवो ॥ पातलीं सूर्याचा ठावो ॥

तैसी आपुला साचि वावो ॥ दोर्घी जियें ॥ 1- 43 ॥

(कोश.- ठाव- स्थान, ठिकाण. साच- सत्य. वावो- मिथ्या.)

टीका:- ना म्हणजे अथवा सिद्धांतपक्ष सांगतात. - रात्र आणि दिवस हे स्त्रीपुरुष- नामभेदेकरुन सूर्याचा ठावो पातलीं म्हणजे सूर्याचे ठिकाणीं प्राप्त झाले; तथापि सूर्य हा प्रकाशमय असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं रात्र व दिवस यांचें नास्तित्व सहज सिद्ध आहे. तद्वत् आपुला साचि वावो दोर्घी जियें म्हणजे आपल्या सत्य अशा अधिष्ठानाचे ठिकाणीं जे दोघे प्रकृतिपुरुष वावो म्हणजे मिथ्या ठरतात. ॥43 ॥

किंबहुना तिये ॥ प्रणवाक्षरीं विरुढतिये ॥

दशेची ही वैरिये ॥ शिवुशक्ती ॥ 1- 44 ॥

(कोश.- प्रणवाक्षर- ओंकारात्मक परमात्मा. विरुढति- आरुढ होती. दशा- परमात्मस्थिति.)

टीका:- किंबहुना म्हणजे फार काय बोलावें ? कीं ते प्रकृति पुरुष जरी प्रणवाक्षरीं म्हणजे अकार- जागृति, उकार- स्वप्न, मकार- सुषुप्ति, अशा ओंकार स्वरूपात्मक ज्या तीन अवस्था त्यास अधिष्ठानभूत जो परमात्मा त्याचे ठिकाणीं आरुढ झाले, तथापि ते शिवशक्ती परमात्मदशेचे वैरी आहेत. (परमात्मदशेचे ठिकाणीं ते प्रकृति पुरुष मिथ्या आहेत.) ॥44 ॥

याप्रमाणें अहमिदं हे मिथ्या आहेत असें सांगून, पूर्वी जें नमन केलें तें कसें सिद्ध होतें, याविषयीं सांगण्यास आरंभ करितात:-

हे असो नामरूपाचा भेदसिरा ॥ गिळीत एकार्थाचा उजिरा ॥

नमो तथा शिववोहरा ॥ ज्ञानदेवो म्हणे ॥ 1- 45 ॥

(कोश.- सिरा- पक्वान्न. उजिरा- प्रकट. वोहर- दंपत्य, जोडी.)

टीका:- हे असो म्हणजे प्रकृतिपुरुष मिथ्या आहेत, असें जें सांगितलें तें पुरे. कारण, किती जरी वर्णन केलें, तरी जे मुळचेच नाहीत, त्याचें वर्णन करुन काय उपयोग होणार आहे? पण अधिष्ठानस्वरूपाची सिद्धता

करण्यासाठी एवढा खटाटोप करावा लागला, असें जर म्हणावें, तर अधिष्ठान स्वरूप हें मुळचेंच स्वतःसिद्ध आहे व त्या स्वरूपास प्रकृतिपुरुषाचा स्पर्शही नाही. असें असतां, सूर्यकिरणाचे ठायीं मृगजलाप्रमाणें यांची मिथ्या प्रतीति झाली आहे, ती न व्हावी व सत्यस्वरूपाची ओळख पडावी, याकरितां वर्णन करणें भाग पडलें. असो. अशा या प्रकृतिपुरुषाचा नामरूपात्मक भेदसिरा म्हणजे भेदरूपी म्हणजे पक्वान्न, त्यास गिळीत असणारे व एकार्थाचाउजिराकरीत म्हणजे एकच परमात्मा आहे, अशा अर्थास प्रकट करणारे, जे हे शिववोहर म्हणजे दंपत्यरूपी प्रकृतिपुरुष तेच ' मी आहे ' अशा रूपानें नमो म्हणजे त्यास नमस्कार असो, असें ज्ञानदेवोम्हणे म्हणजे मी ज्ञानदेव म्हणतो. ॥

जया दोघांच्या आलिंगनीं ॥ विरोनि गेलीं दोनी ॥

अवघीयांचि रजनी ॥ दिठीचि जे ॥ 1- 46 ॥

(कोश.- अवघीयाचि- समग्र. रजनी- रात्र. दिठी- दृष्टी.)

टीका:- जयादोघांच्याआलिंगनीं म्हणजे अहमिदंरूपी प्रकृतिपुरुष यांचें परस्पर आलिंगन झालें असतां - म्हणजे परस्पर परस्पराचे ठिकाणीं लीन झाले असतां, दोनी विरोनिगेली म्हणजे दोघेही विरुन जातात. (तेथें नमन तरी कोठून होईल ? कारण नमनास द्वैताची अपेक्षा आहे. द्वैत तरी नाहीसें झालें. व एक स्वरूपच उरलें. त्यास नमन करावयास ज्ञानदेव गेले ते तद्रूपच झाले. याचेंच नांव अभेदनमन होय.) ज्याप्रमाणें रजनी प्राप्त झाली असतां, दृष्टीस कांहीं दिसत नाही, व दृष्टीमध्ये दृष्टीपणाही रहात नाही. तद्वत् (दोघेही नाहीसे झाले.) ॥ 46 ॥

आतां या प्रकृतिपुरुषांची स्तुति देखील करितां येत नाही, असें सांगतात:-

जयाचिया रुपनिर्धारीं ॥ गेली परेसि वैखरी ॥

सिंधूसी प्रळयनीरीं ॥ गंगा जैसी ॥ 1- 47 ॥

(कोश.- निर्धार- निश्चय.)

टीका.- जयाचियारुपनिर्धारीं म्हणजे ज्या प्रकृतिपुरुषाच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्याविषयीं, परेसिवैखरीगेली म्हणजे परा, पश्यंति, मध्यमा व वैखरी ह्या चारी वाण्या नाहीशा झाल्या. ज्याप्रमाणें प्रळयनीरींसिंधूसीगंगा म्हणजे प्रळयकाळचें उदक चहूंकडे पसरलें असतां

समुद्राचे ठिकाणी गंगा आटून जाते, तद्वत्. ॥ 47 ॥

ना वायु चळबळेसि ॥ जिराला व्योमाचिये कुर्सी ॥

आटला प्रळयप्रकाशी ॥ स्वप्रभभानु ॥ 1- 48 ॥

(कोश.- चळबळ- चंचळगति. व्योम- आकाश. कुर्सी- पोटांत. स्वप्रभ- प्रकाशमान.)

टीका.- ना म्हणजे अथवा, वायुचळबळेसि व्योमाचियेकुर्सीजिराला म्हणजे वायु हा आपल्या चंचळगतीशी सहवर्तमान जसा आकाशाच्या पोटांत जिरून जातो, किंवा स्वप्रभभानु प्रळयप्रकाशी आटला म्हणजे प्रकाशमान सूर्य हा प्रळयकाळच्या प्रकाशांत जसा आटून जातो, तद्वत्. ॥ 48 ॥

तेवि न्याहाळितां जयांतें ॥ गेलें पाहणेनसि पाहतें ॥

पुढतीं घरौतें वरौतें ॥ वंदिलीं तियें ॥ 1- 49 ॥

(कोश.- न्याहाळितां- पहात असतां. घरौतें- गृहस्थाश्रमी दोघें. वरौते- श्रेष्ठ.)

टीका.- तेवि म्हणजे तद्वत् जयातेंन्याहाळितां म्हणजे ज्या प्रकृतिपुरुषांस पहात असतां, पाहतेपाहणेनसिगेलें म्हणजे पाहणारे पहाणेपणाशीसहवर्तमान नाहीसे झाले. मग पुढें उरलेले जे वरौते म्हणजे श्रेष्ठ असे, घरौते म्हणजे गृहस्थाश्रमी प्रकृतिपुरुष ते ' मीच आहे ' अशा रीतीनें त्यांस वंदन केलें. ॥ 49 ॥

द्वैतपणानें नमन संभवत नाही, असें सांगण्यास आरंभ करितात:-

जयाचिया वाहणी ॥ वेदकु वेद्याचें पाणी ॥

न पिये, पण सांडणी ॥ अंगाची करी ॥ 1- 50 ॥

(वाहणी -प्रवाहांत. वेदकु- ज्ञाता. सांडणी- त्याग.)

टीका- जयाचियावाहणी म्हणजे ज्या प्रकृतिपुरुषरूप द्वैताचा प्रवाह वाहत असतां, वेदकु म्हणजे ज्ञाता हा वेद्याचेंपाणीनपिये म्हणजे ज्ञेयरूप पाणी पित नाही. इतकेंच नव्हे, पण, अंगाचीसांडणीकरी म्हणजे आपल्या ज्ञातृत्वरूप अंगाचा त्याग करितो.

तेथें मी नमस्कारा- ॥ लागीं होउरे दुसरा ॥

तरी लिंगभेद प-हा ॥ जोडूं जावो ॥ 1- 51 ॥

(कोश- लिंगभेद- द्वैतचिन्ह. प-हा- निराळा. जोडूंजावो- जोडण्यास गेलें पाहिजे.)

टीका- ज्या ठिकाणी ज्ञातृत्वाचा देखील स्पर्श होत नाही, तेथे मी नमस्कार करण्यासाठी दुसरा होउरे म्हणजे त्याहून दुसरा होईन. तर प-हालिंगभेदजोडूंगावो म्हणजे त्या प्रकृतिपुरुषाहून निराळेंच द्वैतचिन्ह प्राप्त करुन घेण्यास गेलें पाहिजे. तात्पर्य, केवळ स्वरुपाचे ठिकाणी जर नमस्कार करावा, तर नमस्कार करणारा हा स्वरुपाहून भिन्न नाही. असे असूनही जर नमन करावें अशी इच्छा झाली, तर निराळेंच चिन्ह धारण करुन नमन केले पाहिजे. ॥ 51 ॥

आतां येथें नमन कसे संभवतें, हें सांगतात-
परी सोनेनसिं दुजें ॥ नव्हतु, लेणें सोना भजे ॥
हें नमन करणें माझे ॥ तैसें आहे ॥ 1- 52 ॥
 (कोश- दुजे- भिन्न.)

टीका- लेणेंसोनेनसिंदुजेंनव्हतु म्हणजे अलंकार सोन्याहून भिन्न नाही, पण तो अलंकार सोनाभजे म्हणजे सोन्यास भजतो. असे म्हटले असतां जसा बाध येत नाही, त्याप्रमाणें हें माझे नमन करणें आहे. ॥ 52 ॥
सांगतां वाचें ते वाचा ॥ ठावू वाच्यवाचकांचा ॥

पडतां काय भेदाचा ॥ विटाळू होय ॥ 1- 53 ॥
 (कोश- ठावू- स्थिति. पडतां- प्राप्त असतां. विटाळ- स्पर्श.)

टीका- सांगतांवाचेंतेवाचा म्हणजे वाचेनें वाचा हा शब्द उच्चारिला असतां जो शब्द उच्चारिला तो वाच्य होतो, व ज्या वाचेने उच्चारिला ती वाचक होते. याप्रमाणे दोन्ही मिळून एक वाचाच आहे. अशी, वाच्यवाचकाचाठावू म्हणजे स्थिति जरी प्राप्त झाली, तरी त्या वाचेस भेदाचा विटाळ म्हणजे स्पर्श होईल काय? तद्वत् नमन करणें आहे. ॥ 53 ॥

सिंधुगंगेची मिळणी ॥ स्त्रीपुरुषनामाची मिरवणी ॥
दिसतसे, तरी काय पाणी ॥ द्वैत होईल ॥ 1- 54 ॥

(कोश- मिळणी- संगम, मिलाफ. मिरवणी- शोभा.)

टीका- सुलभ.

पहापा भास्य भासकता ॥ आपुला ठाई दाविता ॥
एकपण काय सविता ॥ मोडितसे ॥ 1- 55 ॥

(कोश- भास्य- प्रकाशित होण्यास योग्य. भासक- प्रकाशित करणारा. सविता- सूर्य.)

टीका- पहा बाबा, कीं भास्यभासकता म्हणजे सूर्याच्या प्रकाशाने सूर्यच भास्य होऊन भासकही तोच होतो. याप्रमाणे आपल्या ठिकाणी सूर्याने जरी भास्यभासकरूप भेद दाखविला, तरी सविता म्हणजे सूर्य हा आपले एकपण मोडील काय ? तद्वत् नमन केल्याने एकपणा मोडत नाहीं ॥ 55 ॥

चांदाचिया दोंदावरी ॥ होत चांदणियाची विखुरी ॥

काय उणीव ये दीप्तीवरी ॥ गिवसो पा दीपु ॥ 1- 56 ॥

(कोश- दोंद- बिंब. विखुरी- प्रसार. उणीव- कमीपणा. दीप्ति- प्रकाश. गिवसो- सांपडो. पा- संबोधनार्थक अव्यय.)

टीका- चांदाचिया दोंदावरी म्हणजे चंद्रबिंबावर, होतचांदणियाची विखुरी म्हणजे चांदण्याचा प्रसार जरी झाला, तरी त्यांचा भेद होत नाहीं. किंवा दीपुगिवसो पा कायदीप्तीवरीउणीवये म्हणजे दीप सांपडला म्हणून प्रकाशाचा उणेपणा होईल काय ? प्रकाशाचा व दीपाचा भेद होत नाहीं. तद्वत् नमन केलें म्हणून भेद सिद्ध होत नाहीं. ॥ 56 ॥

मोतियाची कीळ ॥ होय मोतियावरि पांगुळ ॥

आगळे हन निर्मळ ॥ रुपा ये कीं ॥ 1- 57 ॥

(कोश- कीळ- पाणी, तेज. आगळे- अधिक.)

टीका- मोतियाचीकीळ मोतियावरीपांगुळहोय म्हणजे मोत्याच्या अंगचें पाणी हें मोत्यावरी पांगळे होऊन राहिलें आहे. इतकेंच नव्हे, पण ते मोती त्या पाण्याच्या योगानें आगळें म्हणजे अधिक निर्मळरुपायेकीं म्हणजे स्वपणास येतें. हन हा निपात आहे. त्याप्रमाणे हे नमन करणें भेदप्रतीतीस कारण न होतां विशेष शोभा देतें. ॥ 57 ॥

मात्राचिया त्रिपुटिया ॥ प्रणव काय केला चिरटिया ॥

कीं ए णकार ती रेघटिया ॥ भेदवला काई ॥ 1- 58 ॥

(कोश.- त्रिपुटिया- तीन. प्रणव- ओंकार. चिरटिया- चिरिला, तुकडे केले. ती- तीन. रेघटिया- रेघा.)

टीका.- मात्राचियात्रिपुटिया प्रणवकायचिरटियाकेला म्हणजे अकार, उकार, मकार, अशा तीन मात्रेच्या योगानें ओंकारात्मक प्रणव हा चिरिलाजाईलकाय. किंवा ए णकारतीरेघटिया भेदवला काई म्हणजे तीन रेघा झाल्या म्हणून णकाराचा भेद होईल काय ? त्याप्रमाणें नमन केलें म्हणून भेद होणार नाहीं. ॥

अहो ऐक्याचें मुदल न ढळे ॥ आणि साजिरेपणाचा लाभु मिळे ॥

तरी स्वतरंगाचीं मुकुळें ॥ तुरंबुकाना पाणी ॥ 1- 59 ॥

(कोश.- ढळे- चुके, कमी होई. साजिरेपण- सुशोभितपणा. मुकुळें- पुष्पें. तुरंबणें- सुवास घणें.)

टीका.- अहो ऐक्याचेंमुदलनढळे म्हणजे पाण्याचें व पाण्यावरील लाटेचें एकत्वरूप मुदल ढळत नाही; आणि साजिरेपणाचालाभुमिळे म्हणजे लाटेच्या योगानें पाण्यास विशेष शोभेचा लाभ मिळतो. तर पाणीस्वतरंगाचींमुकुळेंतुरंबूनाका म्हणजे पाणी हें आपल्या लाटरुप फुलांचा सुवास घेई नाकां ! तात्पर्य, पाणी हें लाटरुप फुलांचा सुवास घेतें, असें म्हटलें म्हणून, परस्परांचा भेद होईल काय ? होणार नाही. तर विशेष शोभाच दिसेल. त्याप्रमाणें प्रकृतिपुरुषाचा व आपला भेद होत नाही व नमस्कार केल्यानें विशेष शोभा येते, तर नमस्कार कां करूं नये ? अपितु, करावाच. ॥59॥

म्हणोनि भूतेश भवानी ॥ वंदिली न करुनि सिनानी ॥

मी रिघालों नमनीं ॥ तें हें ऐसें ॥ 1- 60 ॥

(कोश.- भूतेश- अहंरुपपुरुष. भवानी- प्रकृति. सिनानी- भिन्न, वेगळी. रिघालों-निघालों. ऐसें- वक्ष्यमाण.)

टीका.- नमस्कार केल्यानें प्रकृतिपुरुषाचा व आपला भेद सिद्ध होत नाही. म्हणून भूतेश म्हणजे अहंरुप पुरुष व भवानी म्हणजे इंदरुप प्रकृति यांचा सिनानीनकरुनिवंदिली म्हणजे वेगळेपणा न करितां नमस्कार केला. आणि मीनमनींरिघालोंतेंहेंऐसें म्हणजे मी नमस्कार करावयास निघालों, तें पुढें सांगितल्याप्रमाणें. - ॥60॥

दर्पणाचेनि त्यागें ॥ प्रतिबिंब बिंबीं रिघे ॥

कां बुडी दीजे तरंगें ॥ वायुचा ठेला ॥ 1- 61 ॥

(कोश.- ठेला- स्थिर झाला असतां.)

टीका.- दर्पणाचेनित्यागें प्रतिबिंबबिंबींरिघे म्हणजे दर्पणाच्या त्यागानें दर्पणांतील मुखाचें प्रतिबिंब हें बिंबामध्यें जसें प्रवेश करितें (बिंबरुप होतें); किंवा वायुचाठेला म्हणजे वायु स्थिर झाला असतां, तरंगेंबुडीदीजे म्हणजे तरंग जसे पाण्यांत बुडतात, तद्वत् मीं नमन केलें. ॥61॥

हाच विषय दृढ करितात:-

नातरी नीद जातखेवो ॥ पावे आपुला ठावो ॥

तैसि बुद्धि त्यागें देवीदेवो ॥ वंदिलीं मियां ॥ 1- 62 ॥

(कोश.- नातरी- अथवा. जातखेवो- जातांक्षणीं. आपुला ठावो- आपलें स्थान- जागृति.)

टीका- नातरी म्हणजे अथवा, नीद जातखेवो म्हणजे निद्रा जातां क्षणींच पावेआपुलाठावो म्हणजे आपले स्थान जी जागृति तिजप्रत प्राप्त होतो. त्याप्रमाणें बुद्धित्यागेंदेवीदेवो वंदिलीमियां म्हणजे ' मी देह आहे ' अशा प्रकारच्या बुद्धीचा त्याग करुन ' प्रकृतिपुरुष हे मी आहे ' अशा रीतीनें वंदन केलें. ॥ 62 ॥

सांडोनि मीठपणाचा लोभु ॥ मिटें सिंधुत्वाचा घेतला लाभु ॥

तेवि अहं देऊनि मी शंभु ॥ शांभवी झालों ॥ 1- 63 ॥

(कोश- शंभु- पुरुष. देऊनि- त्याग करुन, अर्पून. शांभवी- प्रकृति.)

टीका- मिठाने जर मीठपणाचा लोभ टाकून देऊन सिंधुत्वाचा लाभ घेतला, तर मीठ जसें समुद्रच होतें, त्याप्रमाणें ' देहादिक मी (अहं) आहे, ' अशा प्रकारच्या बुद्धीचा त्याग करुन ' मी स्वतः प्रकृतिपुरुष आहे, ' अशा अर्थाचें नमन केलें. ॥

शिवशक्तिसमावेशें ॥ नमन केलें मियां ऐसें ॥

रंगागर्भ आकाशें ॥ रिघाला जैसा ॥ 1- 64 ॥

(कोश.- रंगागर्भ- सर्व केळीचीं सोपटें सोलून टाकलीं असतां केळीच्या गर्भांत शेष आकाशच उरतें, त्यासच रंगागर्भ म्हणतात.)

टीका- शिवशक्तिसमावेशें म्हणजे अहंरूप शिव व इंदरूप शक्ति यांच्या एका स्वरूपाचे ठिकाणीं समावेश करुन मियां ऐसें नमन केलें म्हणजे मीं वक्ष्यमाण रीतीनें नमस्कार केला. ज्याप्रमाणें रंगागर्भ म्हणजे केळीच्या गर्भातील आकाश हें जसें आकाशेंरिघाला म्हणजे महाकाशामध्यें प्रविष्ट झालें असतां, एकत्वानें रहातें, तद्वत्. ॥ 64 ॥ इतिश्रीज्ञानेश्वरविरचितप्रथमप्रकरणसंपूर्ण. ॥ 1 ॥

उपसंहार

प्रथम ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं प्रकृतिपुरुषाचें वर्णन केलें, म्हणून सांख्यमत उपस्थित होतें, असा कितीएकांचा आशय आहे. पण तो भ्रममात्र होय. कारण, त्रेचाळिसाव्या ओवीपर्यंत प्रकृतिपुरुषांच्या स्वरूपाचें वर्णन करुन पुढें

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

प्रकृतिपुरुष हे मिथ्या आहेत असे सांगितले आहे. जर सांख्यमताप्रमाणे ते सत्य असते तर मिथ्यारूपाने वर्णनच केले नसते. प्रकृतिपुरुषाची कल्पना ही प्रतीतिमूलक आहे. या प्रकृतिपुरुषामध्येच जगाचा अंतर्भाव केला आहे. कारण, प्रतीतिमात्र जगत् हे प्रकृतिपुरुषाहून (दृश्य द्रष्ट्याहून) भिन्न नाही. यांची प्रतीति सुषुप्तीत होत नाही, म्हणूनच ती मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणे अर्धनारीनटेश्वराचे ठिकाणी पुरुष व स्त्री या दोघांचे भान होते, पण उभयतांस स्पर्श न करितां जशी अखंड एकव्यक्ति सिद्ध असते; त्याप्रमाणे आपल्या एका स्वरूपाचे ठिकाणी अहं व इदं हे जरी भिन्नपणाने प्रतीतीस आले, तरी एका स्वरूपावाचून अन्य कांहीं नाही. त्यांची प्रतीति ही मिथ्या आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्नामध्ये एक स्वरूपच द्रष्टादृश्यरूपाने बनते, तद्वत् जागृतीत ही समजावे. पुढे पंचेचाळीसाव्या ओंवीपासून नमन हे अभेद प्रतिपादक आहे, असे सांगण्यास आरंभ करुन व सदृष्टांत विषयाची सिद्धता करुन हे ' शिवशक्तिसमावेश ' नामक प्रथम प्रकरण संपविले. ॥ इतिश्रीअनुभवामृत प्रथमप्रकरणस्य तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता. ॥ १ ॥

॥ जयति शंभवी ॥

॥ जयति शिवा जय ॥

सांडूनि मीठपणाचा लोभु । मिठें सिंधुत्वाचा घेतला लाभु ।
तेविं अहं देऊनि शंभु । शंभवी झालो ॥ अमृतानुभव १-६३ ॥

सद्गुरुस्तवन.

अथ द्वितीयप्रकरणारंभः ।

आतां या द्वितीय प्रकरणीं सद्गुरुस वंदन करण्यासाठीं प्रथम त्याचें महत्त्व सांगतात:-

आतां उपायवनवसंतु ॥ आज्ञेचा जो अहेव तंतु ॥

अमूर्तचि परि मूर्तु ॥ कारुण्याचा ॥ 2 - 1 ॥

(कोश.- उपायवन- साधनरूपवन. आज्ञा- ब्रह्मविद्या. अहेवतंतु- मंगळसूत्र. अमूर्त- आकारहीन. कारुण्याचा- दयारसाचा.)

टीका- प्रथमप्रकरणीं प्रकृतिपुरुषाचें वंदन केलें. तेंच स्वरूप सद्गुरुचें असल्यामुळें त्यास अभेदपणानें या प्रकरणांत नमन केलें आहे. हाच पूर्वप्रकरणाचा संबंध समजावा. त्यांत सद्गुरुचें विशेष सामर्थ्य वर्णन करण्यासाठीं सद्गुरुच्या स्वरूपावर अनेक प्रकारची कल्पना केली आहे. आतां म्हणजे प्रकृतिपुरुषाचें वंदन संपल्यानंतर सद्गुरुच्या नमनास आरंभ केला असतां, जो सद्गुरु उपायवनवसंतु म्हणजे ब्रह्मविद्येच्या प्राप्तीसाठीं उपासना आदिकरुन जे उपाय सांगितले आहेत तेंच वन, त्यास प्रफुल्लित करणा वसंतऋतूसारखा आहे. आणि आज्ञेचा अहेवतंतु म्हणजे जो ब्रह्मविद्येचा सौभाग्यतंतु (मंगळसूत्र) आहे. आणि जो अमूर्तचि म्हणजे ज्यास आकार नसतांही कारुण्याचामूर्तु म्हणजे ज्यानें करुणेचें शरीर धारण केलें आहे. ॥ 1 ॥

अविद्येचिये अटवें ॥ भुंजीत जीवपणाचे भवे ॥

तया चैतन्याचा धांवे ॥ कारुण्यें जो कीं ॥ 2 - 2 ॥

(कोश- अटवें- अरण्यांत. भुंजीत- भोगीत. चैतन्य- जीव. भवे- फेरे.)

टीका- अविद्येचियेअटवे म्हणजे अज्ञानरूप अरण्यांत जीवपणाचेभवेभुंजीत म्हणजे जीवपणाचे फेरे उपभोगित असणा-या त्या चैतन्याचा म्हणजे स्फुरद्रूप जीवाचा भ्रम दूर करण्यासाठीं जो सद्गुरु दयेनें धांवतो. ॥ 2 ॥

मोडूनि मायाकुंजरु ॥ मुक्त मोतियाचा वोगरु ॥

जेववितां सद्गुरु ॥ निवृत्ति वंदूं ॥ 2 - 3 ॥

(कोश- मोडूनि- नाशकरुन. मायाकुंजर- अज्ञानरूपहत्ती.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

मुक्तमोति- मुक्तावस्थारूप मौक्तिक. वोगरु- ग्रास.)

टीका- मोडूनिमायाकुंजरु म्हणजे अज्ञानरूप हत्तीचा नाश करुन, मुक्तमोतियाचावोगरुजेववितां म्हणजे मुक्तावस्थारूप मौक्तिकाच्या ग्रासास जेवविणारा जो सद्गुरु त्यास नमन करूं. ॥३॥

जयाचेनि अपांगपातें ॥ बंधचि मोक्षपणें आते ॥

भेटे जाणतया जाणते ॥ जयापासीं ॥ २ - ४ ॥

(कोश- अपांगपात- कटाक्षपात. आते- प्राप्त होतो.)

टीका- ज्या सद्गुरुच्या कटाक्षपातें करुन बंधच मोक्षपणानें प्राप्त होतो. आणि जयापासीं म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाजवळ, जाणणा-यास जाणणारा भेटतो. ॥ ४ ॥

कैवल्यकनकाचिया दाना ॥ जो नकडसी थोरा साना ॥

द्रष्ट्याच्या दर्शना ॥ पाढावु जो ॥ २ - ५ ॥

(कोश- नकडसी- भेद करीत नाही. थोर- अधिकारी.

सान- अनधिकारी. पाढावु- पंडित, पढविणारा, शहाणा.)

टीका- मोक्षरूप सुवर्णाचें दान करण्याविषयीं जो सद्गुरु थोरासानानकडसी म्हणजे हा थोर साधनचतुष्टयसंपन्न आहे म्हणून यास ज्ञान सांगांवे, व हा दुसरा साधनचतुष्टयसंपन्न नाही म्हणून यास ज्ञान सांगूं नये, असा भेद करीत नाही. आणि द्रष्ट्याचें दर्शन करुन देण्याविषयीं जो पाढावु म्हणजे पंडित आहे. ॥ ५ ॥

सामर्थ्याचेनि बिकें ॥ जो शिवाचेंही गुरुत्व जिंके ॥

आत्मा आत्ममुख देखे ॥ आरसा जिये ॥ २ - ६ ॥

(कोश- बिकें- योगानें.)

टीका- आपल्या ज्ञानरूप सामर्थ्याच्या बिकें म्हणजे योगानें जो सद्गुरु शिवाचा देखील गुरुपणा जिंकितो. आणि जियेआरसाआत्माआत्ममुखदेखे म्हणजे सद्गुरु हाच कोणी एक आरसा त्यामध्ये जीवात्मा हा आपलें मुख (स्वरूप) पहातो.

बोधचंद्राचिया कळा ॥ विखुरलिया एकवळा ॥

कृपा- पुनीव लीळा ॥ करी जयाची ॥ २ - ७ ॥

टीका- बोधचंद्राचियाकळा म्हणजे ज्ञानरूपचंद्राच्या सच्चिद्रूप कळा, ज्या विखुरलिया म्हणजे जगभर पसरल्या आहेत. (कोणतीही वस्तु

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

सच्चिद्रूपावांचून भिन्न नाही) तें सच्चिद्रूप आपल्याहून भिन्न नाही. (सर्व जगास अधिष्ठान आपण आहो.) अशा रीतीनें जेव्हां जयाचीकृपापुनीवलीळाकरी म्हणजे ज्या सद्गुरुची कृपारूप पौर्णिमा उदय पावते, तेव्हां जगभर पसरलेलें सच्चिद्रूप हें आपले ठिकाणीं एकच आहे, असें ज्ञान होतें. एवढें ज्या सद्गुरुचें सामर्थ्य आहे. ॥7 ॥

जो भेटलियाचि सर्वें ॥ पुरती उपायाचे धावे ॥

प्रवृत्तिगंगा स्थिरावे ॥ सागरीं जिये ॥2 - 8 ॥

(कोश- सर्वें- क्षणीं, बरोबर. धावे- धांवणें.)

टीका- जो सद्गुरु भेटल्याबरोबर उपायाचेधावेपुरती म्हणजे उपासना आदिकरुन जे उपाय आहेत, त्यांचे धावे परिपूर्ण होतात. आणि प्रवृत्तिरूप गंगा ही जियेसागरींस्थिरावे म्हणजे ज्या सद्गुरुरूप समुद्राचे ठिकाणीं स्थिर होते (प्रवृत्ति बंद होते.) ॥8 ॥

जयाचेनि अनवसरें ॥ द्रष्टा ले दृश्याचें मोहिरें ॥

जो भेटतखेवो सरे ॥ बहुरूप हे ॥2 - 9 ॥

(कोश- अनवसर- अनवकाश. ले- घेतो. मोहिरें- सोंग. खेवो- क्षणीं. सरे- संपे.)

टीका- जयाचेनिअनवसरे म्हणजे ज्या सद्गुरुच्या दर्शनाचा अवकाश न मिळाल्यामुळें द्रष्टा हा दृश्याचेंमोहिरेंले म्हणजे दृश्याचें सोंग घेतो. आणि जो सद्गुरुनाथ भेटल्याबरोबर द्रष्टादृश्यरूप बहुविध प्रपंच नाहीसा होतो. ॥9 ॥

अविद्येचें काळवखें ॥ स्वबोध सुदिनें फांके ॥

सिवतले प्रसादार्कें ॥ जयाचेनी ॥2 - 10 ॥

(कोश- फांके- नाहीसा होतो, फांकतो. सिवतले- स्पर्श होतांच, उदय पावतांच.)

टीका- जयाचेनिप्रसादार्केंसिवतले म्हणजे ज्या सद्गुरुचा प्रसाद हाच कोणी एक सूर्य त्याचा उदय जाहल्याबरोबर, स्वबोधसुदिनेंअविद्येचेंकाळवखेंफांके म्हणजे ' मी ब्रह्म आहे ' अशा प्रकारच्या स्वबोध- दिवसाच्या योगेंकरुन अविद्यारूप अंधकार हा नाहीसा होतो. ॥10 ॥

जयाचेनि कृपासलिलें ॥ जीवू हा ठावरी पाखाळे ॥

जें शिवपणही ओविळे ॥ अंगीं न लवी ॥2 - 11 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- पाखाळे- शुद्ध होतो. नलवी- स्पर्श करुं देत नाहीं.)

टीका- ज्या सद्गुरुच्या कृपारुप उदकाच्या योगानें जीव हा ठाववरी म्हणजे परब्रह्मरुप होणारा पाखाळे, म्हणजे शुद्ध होतो. जरी मी ब्रह्म आहे अशी प्रतीति जाहली, तथापि जें शिवपण, म्हणजे ब्रह्मपण तें देखील ओविळें म्हणजे अशुद्ध आहे. यासाठीं त्या शिवपणाचा देखील आपल्या द्रष्टृरुप अंगास नलवी म्हणजे स्पर्श करुं देत नाहीं.

राखों जातां शिष्यातें ॥ गुरुपणही धाडिलें थितें ॥

तरी गुरुगौरव जयातें ॥ सांडीचि ना ॥ 2-12 ॥

(कोश- थितें- व्यर्थ. गौरव- महत्त्व.)

टीका- शिष्यातें राखों जातां म्हणजे शिष्यास राखावयास जावें तर, शिष्याचें ठिकाणीं ज्ञानाचा उदय झाल्यामुळें शिष्यपणा रहात नाहीं. म्हणून गुरुचे ठिकाणीं देखील शिष्यमूलक गुरुपणा थितें धाडिलें म्हणजे व्यर्थ होतो. तथापि, जयातें गुरुगौरव सांडीचि ना म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाचें गौरव कमी होत नाहीं. ॥ 12 ॥

एकपण नव्हे सुखास ॥ म्हणोनि गुरुशिष्याचें करुनि मिस ॥

पाहणेंचि आपुली वास ॥ पाहतसे ॥ 2- 13 ॥

(कोश- मिस- कपट. वास- स्थिति.)

टीका- एकपणा सुखास कारण होत नाहीं, म्हणून गुरुशिष्याचें मिष करुन आपुली वास पाहणेंचि पाहतसे म्हणजे आपली स्थिति पाहणें स्वरुपाची जी आहे तिला पहात आहे. तात्पर्य, दोघांच्या ठिकाणीं एका ज्ञानाचा उदय झाला असतां शिष्याचा शिष्यपणा जाऊन गुरुपणा प्राप्त झाला, तरी गुरुशिष्यरुप भेदप्रतीतिवांचून सुख होत नाहीं, म्हणून भेदाचें कपट करुन आपल्या स्थितीचें जो सद्गुरु अवलोकन करीत आहे. ॥ 13 ॥

जयाचेनि कृपातुषारें ॥ परतले अविद्येचे मोहरे ॥

परिणमलें अपारें ॥ बोधामृतें ॥ 2 - 14 ॥

(कोश- तुषार- उदककण. मोहरे- हल्ले. परिणाम- परिपक्व. अपार- अमर्याद.)

टीका- ज्या सद्गुरुच्या कृपारुप तुषारानें अविद्येचे मोहरे म्हणजे हल्ले परतून गेले. (अज्ञान नाहीसें झालें.) आणि अपारें बोधामृतें परिणमले म्हणजे अमर्याद अशा ज्ञानामृताचा परिणाम झाला. ॥ 14 ॥

वेद्या देतां मिठी ॥ वेदकुही सुये पोटी ॥

तरी नव्हेचि उसिटी ॥ दिठी जयाची ॥ 2 - 15 ॥

(कोश.- मिठी- नाहीपणा. सुये- लीन होतो, शिरतो.
पोटी- अधिष्ठानीं. उसिटी- मळकट.)

टीका- वेद्यादेतांमिठी म्हणजे जाणण्यास योग्य अशा दृश्याचा नाहीपणा प्रकाशित झाला असतां, वेदकुहीसुयेपोटीं म्हणजे द्रष्टेपणा देखील अधिष्ठानाचे ठिकाणीं लीन होतो. तथापि ज्या सद्गुरुरूप स्वरूपसत्तेची दृष्टी मळकट होत नाही. ॥ 15 ॥

जयाचेनि सावायें ॥ जीव ब्रह्मोपरु लाहे ॥

ब्रह्म तृणातळीं जाय ॥ उदासें जेणें ॥ 2 - 16 ॥

(कोश- सावाय- सहवास, आश्रय. ब्रह्मोपरु- ब्रह्मरूप. उपरु- रूप, साम्य, सादृश्य.)

टीका- ज्या सद्गुरुनाथाच्या सावायें म्हणजे सहवासानें जीव ब्रह्मोपरुलाहे म्हणजे जीव हा ब्रह्मरूपास ग्रहण करितो (ब्रह्मच होतो.) जेणें उदासें ब्रह्मतृणातळीं जाय म्हणजे जो सद्गुरुनाथ उदास झाला असतां ब्रह्म हें तृणापेक्षांही हलकें होतें, म्हणजे वस्तु ती काय हें मुळींच समजत नाही. ॥ 16 ॥

उपास्तीवरी राबतया ॥ उपायफळें येति मोडुनियां ॥

परी न लभती जयाचिया ॥ अनुज्ञाकां ॥ 2 - 17 ॥

(कोश.- उपास्ती- उपासना. मोडुनियां- वांकून. अनुज्ञाकां- आज्ञेवांचून.)

टीका- उपास्तीवरीराबतया म्हणजे उपासनेविषयीं सार्वकाल राबणारे जे उपासक आहेत, त्यांस उपायफळेंमोडुनियायेति म्हणजे ज्याप्रमाणें वृक्षास फळें फार लागलीं असतां ओझें होऊन तीं फळें खालीं वांकून येतात, त्याप्रमाणें उपासनादिक उपायाचीं फळें आपल्या हातास येण्यासारखीं वांकून येतात. परीजयाचिया अनुज्ञाकांनलभति म्हणजे पण ज्या सद्गुरुच्या आज्ञेवांचून तीं प्राप्त होत नाहीत. ॥

जयाचा दिठिवा वसंतु ॥ जंव न रिघे निगमवना आंतु ॥

तंव आपुलीये फळीं हातु ॥ नघेपतीही ॥ 2 - 18 ॥

(कोश.- दिठिवा- दृष्टी. निगमवन- वेदरूप अरण्य.)

टीका- जयाचादिठिवावसंतु म्हणजे ज्या सद्गुरुची कृपादृष्टी हाच

कोणीएक वसंतऋतु, तो जंवनिगमवनाआंतुनरिघे म्हणजे जोंपर्यंत वेदरुप अरण्यांत शिरत नाही, तंवआपुलीयेहातुफळींनघेपतीही म्हणजे तोंपर्यंत आपल्या हातास तीं फळें प्राप्त होत नाहीत. ॥ 18 ॥

पुढें दृष्टीचेनि अलगें ॥ खोची कीं निवटी मार्गें ॥

येवढे या जैता नेघे ॥ आपणपें जो ॥ 2 - 19 ॥

(कोश.- अलग- भाला. पुढें- पुढचं दृश्य. निवटी- नाश करितो. मार्गें- पाठीमागचा. जैता- जय.)

टीका- दृष्टीचेनिअलगें पुढेंखोची कींमार्गेंनिवटी म्हणजे ज्याप्रमाणें एखादा शूर पुरुष हा अलगें म्हणजे भाल्यानें पुढच्या शत्रूस खोंचून पाठीमागच्या शत्रूस मारून टाकितो, त्याप्रमाणें ज्ञानरुप दृष्टीच्या भाल्यानें पुढें पसरलेलें जें दृश्य त्यास खोंचून पाठीमार्गें असणारा जो द्रष्टा त्याचा नाश जो सद्गुरु करितो. आणि एवढा जय प्राप्त झाला, तरी जो आपण त्यास नेघे म्हणजे ग्रहण करीत नाही. ॥ 19 ॥

लघुत्वाचेनि मुदलें ॥ बैसला गुरुत्वाचे सेले ॥

नासूनि नाथिलें ॥ सदैव जो ॥ 2 - 20 ॥

(कोश.- सेले- श्रेष्ठस्थानीं. नाथिलें- खोटें. सदैव- सार्वकाळच, स्वयंप्रकाश.)

टीका- लघुत्वाचेनिमुदलें म्हणजे शिष्याच्या शिष्यपणारुप लघुत्वाच्या मुदलेंकरून सद्गुरु हा गुरुत्वाच्यासेलेबैसला म्हणजे गुरुपणाच्या श्रेष्ठस्थानीं बसला आहे. (शिष्याच्या ठिकाणीं जोंपर्यंत ज्ञानाचा उदय होऊन लघुपणा गेला नाही, तोंपर्यंतच सद्गुरुचे ठिकाणीं गुरुपणा असतो. ज्ञानोदय झाल्यानंतर शिष्याचा लघुपणा गेला असतां गुरुपणाही रहात नाही.) म्हणून गुरुशिष्यभाव हा नाथिलें म्हणजे खोटा असल्यामुळें त्यास नासून जो सद्गुरुनाथ सदैव म्हणजे सार्वकाळ एकपणानेंच आहे, किंवा जो स्वयंप्रकाश आहे. ॥ 20 ॥

नाहीं ते जळीं बुडिजे ॥ तें घनवटें जेणें तरिजे ॥

जेणें तारिलियाही नुरिजे ॥ कवणिये ठायीं ॥ 2 - 21 ॥

(कोश- नाहीतेंजळ- मृगजळ. घनवट- जमीन.)

टीका- नाहीतेजळींबुडिजे म्हणजे उदक नसतांनाही जेथें उदकाची प्रतीति होते, अशा मृगजळाच्या ठिकाणीं जर एखादा पुरुष बुडूं लागेल, तर

तो न बुडतांही जेणेंघनवटेंतरिजे म्हणजे ज्या घनवट जमिनीच्या योगानें तरुन जातो. जरी तो पुरुष मृगजळांतून तरला, तरी तो जमिनीच्या आश्रयानेंच रहातो. येथें सद्गुरुनाथानें तारलें असतां तो जीव कोणत्याही ठिकाणीं उरत नाही. ॥21॥

आकाश हें सावेव ॥ न बंधे अवकाशाची हाव ॥

ऐसें कोणीएक भरीव ॥ आकाश जो ॥ 2 - 22 ॥

(कोश- सावेव- दृश्य, सावयव. हाव- इदमित्थता, प्रमाण, गणना.)

टीका- आकाश हें सावेव म्हणजे दृश्य आहे, व अशा त्या आकाशानें अवकाशाचीहाव म्हणजे इदमित्थता (गणना) नबंधे म्हणजे केली नाही. पण असें हें आकाश ज्या ठिकाणीं आहे, असा तो सद्गुरु भरीव आकाशस्वरूप आहे व तो दृश्य होत नाही. मग त्याची गणना कोणीं करावी? ॥ 22 ॥

चंद्रादि सुशीतळें ॥ घडलीं जयाचेनि मेळें ॥

सूर्य जयाचेनि उजळे ॥ कडवसेनी ॥ 2 - 23 ॥

(कोश- मेळें- संबंधानें. घडली- अस्तित्वांत आली. उजळे- प्रकाशित झाला. कडवसा- प्रतिबिंब, कडोसा.)

टीका- चंद्र आदिकरुन जितके अत्यंत थंड पदार्थ आहेत, तितके जयाचेनिमेळें घडलीं म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाच्या संबंधानें अस्तित्वांत आले आहेत. व सूर्य हा ज्या सद्गुरुच्या कडवसेनी म्हणजे प्रकाशाच्या कडोशानें प्रकाशित झाला आहे. ॥

जीवपणाचेनि त्रासें ॥ यावया आपुलिये दशे ॥

शिवही मुहूर्त पुसे ॥ जया जोशियातें ॥ 2 - 24 ॥

(कोश- दशा- स्थिति. मुहूर्त- प्रश्न.)

टीका.- जीवपणाच्या त्रासानें आपल्या सच्चिदानंदरूप स्थितीस यावयाकरितां शिव देखील ज्या जोशास मुहूर्तपुसे म्हणजे प्रश्न विचारितो. ॥ 24 ॥

चांदिणें स्वप्रकाशाचें ॥ लेयिला द्वैतदुणीचें ॥

तरी उघडेंपण न वचे ॥ चांदाचें जया ॥ 2 - 25 ॥

(कोश- द्वैतदुणी- चौपटघडी. नवचे- जात नाही, कमी होत नाही.)

टीका- चंद्र हा, स्वप्रकाशाचेंचांदिणेंद्वैतदुणीचेंलेयिला म्हणजे चंद्र हा आपल्या प्रकाशाचें चांदणें हेंच कोणीएक वस्त्र तें द्वैतदुणीचें म्हणजे

चौपटघडी करुन पांघरता झाला. तथापि जयाचांदाचें उघडेंपणनवचे म्हणजे ज्या चंद्राचा उघडेपणा कमी होत नाही. त्याप्रमाणें पुढेंच सांगतात ॥ 25 ॥

जो उघड कीं न दिसे ॥ प्रकाश कीं न प्रकाशे ॥

असतेपणेंचि न दिसे ॥ कवणीकडे ॥ 2 - 26 ॥

(कोश- असतेपणें- अस्तित्वरूपानें.)

टीका.- त्याप्रमाणें जो सद्गुरुनाथ अहंकारादि दृश्यरूप वस्त्राच्या योगानें जरी आच्छादित झाला आहे, तथापि तो उघडच भासत आहे. पण नदिसे म्हणजे दृश्य होत नाही. व प्रकाशरूप असतांही अप्रकाशासारखा भासत आहे व जो असतेपणें म्हणजे अस्तित्वरूपानें आपणच असल्यामुळें कोणीकडेही दिसत नाही. ॥ 26 ॥

अशा स्वरूपाच्या सद्गुरुचे ठिकाणीं प्रमाणाचा प्रसार होत नाही, असें सांगतात:-

अतां जो तो इहीं शब्दीं ॥ कें मेळवूं अनुमानाची मांदी ॥

हा प्रमाणा शिवों नेदी ॥ कोणाही मा ॥ 2 - 27 ॥

(कोश- अनुमान- तर्क. मांदी- समुदाय. शिवोंनेदी- स्पर्श करुं देत नाही.)

टीका- आतां जोतोइहींशब्दीं म्हणजे सद्गुरुनाथ हा, ज्या त्या प्रकारचा आहे, इत्यादि शब्दांनीं अनुमानाचीमांदीकेंमेळवूं म्हणजे अनुमानादि प्रमाणाचा समुदाय कोठें प्रसृत करावा? हा सद्गुरुनाथ कोणत्याही प्रमाणास स्पर्श करुं देत नाही.

जेथें शब्दांची लिही पुसे ॥ तेणेंसि चावळों बैसे ॥

दुजयाचा रागी रुसे ॥ एकपणा जो ॥ 2 - 28 ॥

(कोश- लिही- लेख. चावळों- वर्णन करण्यास, उच्चारण्यास. दुजा- दुसरी संख्या. राग- प्रीति.)

टीका- जेथें म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाच्या स्वरूपाचे ठिकाणीं, शब्दांचीलिहीपुसे म्हणजे शब्दांचे लेख पुसिले जातात. तेणेंसिचावळोंबैसे म्हणजे त्या सद्गुरुंचे वर्णन करण्याविषयीं कोणी जर बसला, तर तें वर्णन करितां येईल काय? येणार नाही. कारण, जो एकपणा दुजयाचारागींरुसे म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाचा एकपणा दुस-या संख्येच्या प्रीतीस रुसला आहे. (द्वैतसापेक्ष ज्याचा एकपणा नाही. अशा स्वरूपाचे ठिकाणीं शब्दाची प्रवृत्ति कशी होईल ?) ॥ 28 ॥

प्रमाणांची परिसरें ॥ तें प्रमेयचि आविष्करे ॥

नवल मेचूं इये धुरे ॥ नाहीपणाची ॥ 2 - 29 ॥

(कोश- परिसरें- प्रकार. प्रमाण- ज्ञानास साधन. प्रमेय- विषय. आविष्करे- प्रकट होते, उत्पन्न होते. मेचूं- मानूं. नवल- आश्चर्य. धुर- श्रेष्ठभाग.)

टीका.- प्रमाणांचीपरिसरें म्हणजे प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान व शाब्द इत्यादि प्रमाणांचे प्रकार हे जेव्हां प्रवृत्त होतात, तेव्हां प्रमेयचिअविष्करे म्हणजे त्या त्या प्रमेयाचें ज्ञान उत्पन्न होतें. पण, इयेधुरे म्हणजे या सद्गुरुनाथाच्या श्रेष्ठ स्वरुपाचे ठिकाणीं नाहीपणाचीनवलमेचूं म्हणजे प्रमाणांचा अभावच दृष्टीस पडतो, हें आश्चर्यच मानिलें पाहिजे. ॥ 29 ॥

कांहींबाहीं अळुमाळ ॥ देखे येखादें वेळ ॥

तरी देखतेही विटाळ ॥ जया गांवीं ॥ 2 - 30 ॥

(कोश- कांहींबाहीं- कोणत्याही प्रकारानें. अळुमाळ- अल्प, थोडें.)

टीका.- कांहींबाहीं म्हणजे कोणत्याही प्रकारानें अळुमाळ म्हणजे थोडेसें, येखादे वेळदेखे म्हणजे कोणत्या तरी एका कार्ती परमात्मा कसा आहे, हें पहावयास जावें तर, जयागांवीं म्हणजे ज्या सद्गुरुनाथाचे ठिकाणीं देखतेहीविटाळ म्हणजे पहाणा-याचा विटाळ आहे. (पहाणाराच उरत नाही.) ॥ 30 ॥

तेथें नमनें कां बोलें ॥ केउतें सुये पावुलें ॥

अंगीं लावुनि नाडिलें ॥ नांवरुप येणें ॥ 2 - 31 ॥

(कोश- बोल- स्तुति. केउतें- कोठें. सुये- ठेवावीत. नाडिलें- मिथ्या केलें.)

टीका- तेथेंनमनेंकांबोलें ॥ केउतेंसुयेपावुलें म्हणजे अशा त्या सद्गुरुनाथास नमन किंवा स्तुति करण्याविषयीं पावलें कोठें ठेवावीत ? कारण, अमुक एक प्रकारचें स्वरुप आहे, असें सिद्ध करितां येत नाही. (शंका) नामरुपाच्या प्रतीतीनें सद्गुरुची प्रतीति होईल, मग नमन व स्तुतिही कां करितां येऊं नये? (उत्तर) येणें अंगींनावरुपलावुनिनाडिलें म्हणजे या सद्गुरुनाथानें आपल्या अंगावर नामरुपें भासवून मिथ्या केलीं. (नामरुपें उरूं दिलीं नाहीत.) म्हणून नमन व स्तुति वगैरे कांहीं करितां येत नाहीं.

॥ 31 ॥

सद्गुरुनाथांस जें निवृत्ति नाम प्राप्त झालें आहे, तें ही मिथ्या आहे, असें सांगतात:-

नव्हे आत्मया आत्मप्रवृत्ति ॥ मा वाढविता कें निवृत्ति ॥

परी या नामाची वायबुंथी ॥ सांडीचिना ॥ 2 - 32 ॥

(कोश- कें- कोटें. वायबुंथी- खोटें पांघरुण.)

टीका- आत्मयाआत्मप्रवृत्तिनव्हे म्हणजे आत्मस्वरूप सद्गुरुचे ठिकाणीं आत्मप्रवृत्ति नाही. मा म्हणजे मग, निवृत्तिकेंवाढविता म्हणजे निवृत्तिनामास कोटें वाढवील ? प्रवृत्तीच्या सापेक्ष निवृत्तिपणा प्राप्त होतो. प्रवृत्तीचा अभाव असल्यामुळें निवृत्तिपणाही राहत नाही; परीयानामाचीवायबुंथीसांडीचिना म्हणजे हा सद्गुरुनाथ या निवृत्ति नांवाचें खोटें पांघरुण टाकीत नाही. ॥ 32 ॥

जर हें निवृत्ति नाम खोटें प्राप्त झालें आहे, तर कोणत्या पदार्थाच्या निवृत्तीमुळें तें प्राप्त झालें आहे ? याविषयीं सांगतात:-

निवर्त्य तंव नाही ॥ मा निवर्तवी हा काई ॥

तरी कैसा बैसे ठायीं ॥ निवृत्तिनामाच्या ॥ 2 - 33 ॥

(कोश- निवर्त्य- निवारण करण्यास योग्य पदार्थ. मा- मग.)

टीका.- निवारण करण्यास योग्य पदार्थच मुळीं नाही. मग हा सद्गुरुनाथ काय निवृत्त करील ? (शंका) तर मग या सद्गुरुनाथास निवृत्ति हें नाम कसें प्राप्त झालें आहे ?

शंकेचें उत्तर दृष्टांत पुरस्सर सांगतात:-

परी सूर्यासी अंधकारु ॥ कें झाला होता गोचरु ॥

तरी तमारी हा डगरु ॥ आलाच कीं ॥ 2 - 34 ॥

(कोश- कें- केव्हां, कोटें. गोचर- दृश्य. डगरु- आरोप.)

टीका.- सूर्यानें आपण अंधकाराचा नाश करावा म्हणून जरी विचार केला, तरी तो अंधकार सूर्याला कधीं तरी दृश्य होईल काय ? होणार नाही. म्हणजे सूर्यास अंधकाराची गांठच पडत नाही. तथापि सूर्याला, तमारी म्हणजे ' अंधकाराचा शत्रु ' अशा नामाचा डगरु म्हणजे आरोप जसा प्राप्त झाला आहे. त्याप्रमाणें सद्गुरुनाथास कांहीं निवृत्त न करितां ' निवृत्ति ' नामाचा आरोप प्राप्त झाला आहे. ॥ 34 ॥

तैसें लटिकें येणें रुढे ॥ जड येणें उजिवडे ॥

नघडे तेंही घडे ॥ याचिया मावा ॥ 2 - 35 ॥

(कोश- रुढे- वाढलें. उजिवडे- प्रकाशिलें. मावा- मायेनें.)

टीका.- तैसें म्हणजे त्याप्रमाणें निवृत्ति हें नाम जरी लटिकें आहे, तरी या सद्गुरुनाथाकडूनच विरुढलें आहे, (वाढलें आहे.) व जड देखील याकडूनच उजिवडे म्हणजे प्रकाशित होतें, व याचियामावानघडेतेंहीघडे म्हणजे या सद्गुरुनाथाच्या मावा म्हणजे मायेनें न घडणारी गोष्ट घडून जाते. ॥ 35 ॥

हा गा मायावशें दाविसी ॥ तें मायिक म्हणोनि वाळिसी ॥

अमायिक तंव नव्हसी ॥ कवणा विखो ॥ 2 - 36 ॥

(कोश- वाळिसी- निरास करिसी. विखो- विषय.)

टीका- हा गा म्हणजे अहो सद्गुरुमहाराज ! मायावशेंदाविसी म्हणजे आपण मायेच्या स्वाधीन होऊन जगतास दाखवितां, म्हणून नमस्कार करावा असें म्हणावें, तर मायिकम्हणोनवाळिसी म्हणजे आपण मिथ्या नामरुपात्मक आहां. म्हणजे त्या नामरुपाचा आपण वाळिसी म्हणजे निरास करितां. यासाठीं आपलें स्वरुप अमायिक आहे असें म्हणावें, तर कोणासही तें विषय होत नाही. म्हणून आपणांस कोणत्याही प्रकारानें नमस्कार करितां येत नाही. ॥ 36 ॥

शिवशिवा सद्गुरु ॥ तुजला गूढा काय करूं ॥

एकाही निर्धारा धरूं ॥ देनासि कां ॥ 2 - 37 ॥

(कोश- गूढ- गुप्त. निर्धार- निश्चय.)

टीका- शिवशिवा म्हणजे शिवाची आदरामुळें द्विरुक्ति आहे. अहो सद्गुरुनाथ ! तुमचें स्वरुप अतिशय गुप्त असल्यामुळें तें जाणण्याविषयीं आम्हीं थकून गेलों आहों. आपल्या स्वरुपाविषयीं जो निर्धार करावा, तो देखील आपण धरूं देत नाही. ॥ 37 ॥

बरें असो. आपल्या स्वरुपाचा थांग लागत नाही, म्हणून तें नाहीच असें जर म्हणावें, तर तसेंही म्हणतां येत नाही, असें सांगतात:-

नामरुपें बहुवसें ॥ उभारोनि पाडिलीं वोसें ॥

सत्तेचेनि आवेशें ॥ तोषलासि ना ॥ 2 - 38 ॥

(कोश- वोस- मिथ्या. आवेश- अभिमान.)

टीका.- आपणांस स्वरुपच नाही असें म्हणावें, तर बहुत प्रकारच्या नामरुपांची उभवणी करुन तीं सर्व वोसेंपाडिलीं म्हणजे मिथ्या केलीं, आणि आपण केवळ सत्तेच्या आवेशें म्हणजे अभिमानानें संतुष्ट झालां ना ? म्हणून

आपणांस स्वरुप नाही, असें म्हणतां येत नाही. ॥ 38 ॥

जीव घेतलियाविणें ॥ चालों न देसी साजणें ॥

भृत्यु उरे स्वामीपणें ॥ तेंही नव्हे ॥ 2 - 39 ॥

(कोश- साजणें- शोभणें.)

टीका- अहंरुपानें जो जीव प्रतीतीस येतो, तो घेतलियाविणें म्हणजे त्याचा निरास केल्यावांचून, अहो सद्गुरुनाथ ! तुम्हीं एकत्वरुप साजणें म्हणजे शोभणें चालूं देत नाहीं. कारण, अहमाच्या निरासावांचून केवळ साक्षित्वाचा बोधच होत नाही. बरें तर, अहमाच्या निरासानें जर साक्षित्वाचा बोध होतो, तर तेंच साक्षित्व सद्गुरुनाथाचें स्वरुप आहे असें म्हणावें, तर तसेंही म्हणतां येत नाही, असें सांगतात; भृत्युस्वामीपणेंउरे म्हणजे अहंरुप जीव हा साक्षित्वानें उरतो, तेंहीनव्हे म्हणजे असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण, अहमावांचून साक्षित्वाचा संभव असत नाही. सद्गुरुनाथाचें स्वरुप तर अहमास व साक्षित्वास ग्रासून असणेंपणानेंच आहे, किंवा शिष्याचें जीवत्व हरविल्यावांचून ? अहो सद्गुरुनाथ ! आपण आपलें व शिष्याचें एकत्वरुप शोभणें चालूं देत नाहीं. बरें तर, भृत्यु म्हणजे शिष्य हा ज्ञानोत्तर स्वामीपणेंउरे म्हणजे सद्गुरुपणानेंच उरतो. असें एकत्व आहे म्हणावें, तर तेंहीनव्हे म्हणजे तशा प्रकारचें एकत्व नाही. कारण, तें इदंत्वांत येतें.

॥ 39 ॥

विशेषाचेनि नांवे ॥ आत्मत्वही न संभवे ॥

किंबहुना न व्हावें ॥ कोणीच यया ॥ 2 - 40 ॥

(कोश- विशेष- अहं व इदमादिक. कोणी- नामरुपें.)

टीका- विशेषाचेनि नांवे म्हणजे अहमाच्या योगानें आत्मपणा प्रत्ययास येतो, म्हणून तेंच आत्मत्व सद्गुरुनाथाचें स्वरुप आहे म्हणावें, तर ते इदंत्वांत येत असल्यामुळें सद्गुरुनाथाचें ते स्वरुप संभवत नाही. आतां किंबहुना म्हणजे फार काय बोलावे ? ययाकोणीचनव्हावें म्हणजे या सद्गुरुनाथास कोणत्याही नामरुपांच्या प्रकारानें निर्दिष्ट करतां येत नाही. ॥ 40 ॥

राती नुरेचि सूर्या ॥ कां लवण पाणिया ॥

नुरे जेविं चयिलिया ॥ नीद जैसी ॥ 2 - 41 ॥

(कोश- चयिलिया- जागें झाल्यानंतर.)

टीका- सूर्याचे ठिकाणी रात्र उरत नाही, किंवा पाण्यामध्ये लवण उरत नाही, किंवा ज्याप्रमाणे चैयिलिया म्हणजे जागृत झाल्यानंतर निद्रा उरत नाही. ॥ 41 ॥

कापुराचे थळीव ॥ नुरेचि आगीं बरव ॥

नुरेचि रुपनांव ॥ तैसें येथ ॥ 2 - 42 ॥

(कोश- थळीव- कोरीव काम. बरव- शोभा.)

टीका- जरी कापुरावर उत्तम प्रकारचे थळीव म्हणजे कोरीव काम करुन तो कापूर जर अग्नीत ठेविला, तर ती बरव म्हणजे शोभा नुरेचि म्हणजे रहात नाही. त्याप्रमाणे या सद्गुरुनाथांचे ठिकाणी नामरुपे उरत नाहीत. ॥ 42 ॥

अशा प्रकारच्या सद्गुरुनाथास नमन करावे म्हणून भेदरुप पुरुषाने वंद्य होण्याविषयी जरी प्रार्थना केली, तरी हा भेदाच्या भिडेस पडत नाही, असे सांगतात:-

ययाचिया हातापायां पडे ॥ तंव वंद्यत्वे पुढें न मंडे ॥

न पडेचि हा भिडे ॥ भेदाचिये ॥ 2 - 43 ॥

(कोश- हाता- हात जोडून.)

टीका- जरी भेदरुप पुरुष हा हात जोडून वंद्य होण्याविषयी सद्गुरुनाथांच्या पायां पडूं लागला, तरी हा वंद्य होऊन पुढे मांडिला जात नाही. हा भेदाच्या भिडेस मुळीच पडत नाही. (याचे ठिकाणी भिन्नपणाने वंदन संभवत नाही असे तात्पर्य.)

दृष्टांत पुरस्सर हा वंदनास अयोग्य आहे, असे सांगतात:-

आपणाप्रति रवि ॥ उदो न करी जेवीं ॥

हा वंद्य नव्हे तेवीं ॥ वंदनासी ॥ 2 - 44 ॥

(कोश- उदो- उदय.)

टीका.- ज्याप्रमाणे रवि हा आपण आपणास उदय करीत नाही, त्याप्रमाणे हा आपण आपणास वंद्य होत नाही. ॥ 44 ॥

आपणास आपले वंदन करणे कां संभवू नये ? याविषयी सांगतात:-

कां समोरपण आपुलें ॥ न लाहिजे कांहीं केलें ॥

तैसें वंद्यत्व घातलें ॥ हारवूनि येणें ॥ 2 - 45 ॥

(कोश- कांहींकेलें- पुष्कळ प्रयत्न केले. नलाहिजे- ग्रहण करितां येत नाही.)

हारवूनि घातलें- नाहीसें केलें.)

टीका.- आपुलेंसमोरपणकांहींकेलेंनलाहिजे म्हणजे आपलें मुख आपणास आदर्शावांचून पुष्कळ प्रयत्न केले, तरी समोर म्हणजे पुढें दृश्य होऊन प्रतीतीस येईल काय ? येणार नाही. त्याप्रमाणें आपलें स्वरूप आपणास दृश्य होत नसल्यामुळें, या सदगुरुनाथांनीं आपला वंद्यपणा हरवूनि घातिला म्हणजे नाहीसा केला. ॥४५॥

आकाशाचा आरिसा ॥ नुठी प्रतिबिंबाचा ठसा ॥

हा वंद्य नव्हे तैसा ॥ वंदनासी ॥ २ - ४६ ॥

(कोश- ठसा- छाया.)

टीका- आकाश हाच कोणीएक आरसा; त्यामध्ये मुखाच्या प्रतिबिंबाचा ठसा म्हणजे छाया जशी उमटत नाही, त्याप्रमाणें हा सदगुरुनाथ एकच असल्यामुळें त्या एकत्वामुळें व निरवयत्वामुळें -वंद्य होत नाही. ॥४६॥

आतां वंदनकर्ताही उरत नाही, असें सांगतात:-

परी नव्हे तरी न हो ॥ हें वेखासें कां घेवो ॥

परी वंदितयाही ठावो ॥ उरों नेदी ॥ २ - ४७ ॥

(कोश- वेखासें- वक्रत्व, वांकडें. ठाव- ठिकाण.)

टीका- हा सदगुरुनाथ वंद्य होत नाही तर न होऊं द्या. उगीच, वेखासेकांघेवो म्हणजे वक्रता कां स्विकारावी ? कारण, हा वंद्य होत नाही इतकेंच नव्हे, तर वंदनकर्त्याचा देखील ठिकाणा उरुं देत नाही. ॥४७॥

वंद्य व वंदिता हे दोघेही नाहीसे होतात, याविषयीं दृष्टांत सांगतात:-

अंगोनि एकुणा झोळु ॥ फेडितांचि तरी तो बाहिरलु ॥

कडु फिटें आंतुलु ॥ न फेडितांचि ॥ २ - ४८ ॥

(कोश- अंगोनि- अंगास लपेटून असलेला. एकुणा- एक. झोळ- परकर. बाहिरलु- बाहेरील. कडु- कंबरेस बांधिलेली नाड्याची गांठ. आंतुलु- आंतील.)

टीका- गुजराथी स्त्रिया ह्या आंतून परकर नेसून, वरुन पदर घेण्यासाठीं एखादे लुगडें किंवा रेशमी वस्त्र नेसतात, त्यांस उद्देशून हें वर्णन आहे. अंगोनि एकुणाझोळु म्हणजे अंगास लपेटून एक परकर नेसल्यावर

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

बाहेरील अंग झांकण्यासाठी वरुन जें एक लुगडें किंवा रेशमी वस्त्र घेतलें असतें, तें फेडीतांतरीबाहिरलु म्हणजे तें फेडिलें असतां आंतील परकर न फिटतां बाहेरीलच वस्त्र फिटलें जातें. दोन्ही वस्त्रें जर फेडावयाचीं आहेत, तर आंतील परकराच्या नाड्याची कडु म्हणजे कंबरेस बांधिलेली गांठ, ती फेडिली असतां व बाहेरचें वस्त्र न फेडितांही दोन्ही वस्त्रें एकदम फिटतात. त्याप्रमाणें वंद्य व वंदिता हे दोघेही उरत नाहींत. केवळ चिन्मात्रच उरतें.

ना ना बिंबपणासरिसें ॥ घेवूनि प्रतिबिंब नाशे ॥

नेलें वंद्यत्व येणें तैसें ॥ वंदितेनसिं ॥ 2 - 49 ॥

(कोश- सरिसें- एकदम.)

टीका- नाना म्हणजे अथवा, प्रतिबिंब बिंबपणाघेवूनिसरिसेंनाशे म्हणजे आरशांतील आपल्या मुखाचें प्रतिबिंब हें आरसा नाहींसा झाला असतां, बिंबपणाशींसहवर्तमान सरिसें म्हणजे एकदम नाश पावतें व केवळ मुखच उरतें. त्याप्रमाणें या सद्गुरुनाथांनीं, वंदितेनसिंवंद्यत्वनेलें म्हणजे वंदनकर्त्याशींसहवर्तमान वंद्यत्व नाहींसें केलें. ॥ 49 ॥

नाहीं रुपाची जेथें सोय ॥ तेथें दिठीचें काय आहे ॥

आम्हां फळले पाय ॥ ऐसिया दशा ॥ 2 - 50 ॥

(कोश- सोय- अवकाश.)

टीका- जेथें रुपाचा यत्किंचित्ही सोय म्हणजे अवकाश नाहीं, तेथें दृष्टीस काय पडणार आहे ? कांहीं नाहीं. मग नमन कसे करता येईल ? जर वंद्य व वंदिता हे दोघेही उरत नाहींत, तर कोणी कोणास वंदन करावें ? वंदनाचा अवकाशच नाहींसा होतो. अशा दशेच्या ठिकाणीं सद्गुरुनाथाचे पाय आम्हांस फलद्रुप झाले. (गुरुशिष्यभाव, नम्यनमकभाव, सेव्यसेवकभाव वगैरे कोणतेही भाव आपल्या ठिकाणी उरत नाहींत. सर्व भाव मिळून एक आपणच आहों, अशा रीतीनें सद्गुरुचे पाय फलद्रुप झाले, असें तात्पर्य.) ॥ 50 ॥

वंद्य व वंदिता याचा अभाव होतो याविषयीं दीपाचा दृष्टांत योग्य नाहीं, कापूराचा योग्य होतो, असें सांगतात-

गुणा तेलाची सोयरिकां ॥ निर्वाळिली दीपकळिका ॥

तरी कां होईल पूळिका ॥ कापूराची ॥ 2 - 51 ॥

(कोश- निर्वाळिली- शोभली. कळिका- ज्योत. पूळिका- वडी.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

गुणा तेलाची सोयरिकां म्हणजे वात व तेल यांच्या संबधानें, दीपकळिकानिर्वाळिली म्हणजे दिव्याची ज्योत शोभते. पण त्या दीपाचा अभाव झाला असतां वात व तेल यांचा अभाव होत नाही. उभयतांचा अभाव एकदम झाला असता तरच दृष्टांत योग्य झाला असता. तसें नाही, म्हणून हा दृष्टांत योग्य नाही. जरी दीपाची ज्योत शोभली, तरी ती कापूराची पूळिका म्हणजे वडी होईल काय ? कापूरास अग्नि लाविल्याबरोबर एकदम उभयतांचा नाश होतो. म्हणून वंद्य व वंदिता यांच्या अभावाविषयीं हाच दृष्टांत योग्य आहे. ॥51॥

तया दोहों परस्परें ॥ होयना जंव मेळ रे ॥

तंव दोहींचेंही सरे ॥ सरिसेंचि ॥ 2 - 52 ॥

(कोश- होयना- होत आहे इतक्यांत. मेळ- संबंध. सरे- संपे. सरिसें- एकदम.)

टीका- तयादोहोंपरस्परें जंवमेळहोयना म्हणजे कापुर व अग्नि या दोघांचा परस्पर संबंध ' होत आहे नाही ' इतक्यांत दोघांचेंही ' जगणें ' सरिसेंसरें म्हणजे एकदम नाहीसें होतें. ॥52॥

तेविं देखेना मी ययातें ॥ तंव गेले वंद्यवंदिते ॥

चेयिलिया कांतें ॥ स्वप्न जेवीं ॥ 2 - 53 ॥

(कोश- चेयिलिया- जागें झाल्यावर.)

तेवीं म्हणजे त्याप्रमाणें, मी ययातेंदेखेनातंवंद्यवंदितेगेले म्हणजे मी या सद्गुरुनाथास पहात आहे नाही, इतक्यांत वंद्य व वंदनकर्ता हे दोघेही नाहीसे झाले. चेयिलिया म्हणजे निद्रेतून जागे झाला असतां, कांतेंस्वप्नजेवीं म्हणजे स्वप्न प्रपंचाबरोबर स्वप्नांतील स्त्री जशी एकदम नाहीशी होते, तद्वत्. ॥53॥

येथपर्यंत वंदनाचा जो प्रकार सांगितला, त्याविषयीं सिद्धांत सांगतात-

किंबहुना यया भाखा ॥ द्वैताचा जेथें उपखा ॥

फेडोनिया स्वसखा ॥ श्रीगुरु वंदिला ॥ 2 - 54 ॥

(कोश- भाखा- भाषेनें. उपखा- भ्रम)

टीका- किंबहुना म्हणजे फार काय बोलावें ? यया भाखा म्हणजे येथपर्यंत सांगितलेल्या भाषेनें, जेथें म्हणजे ज्या स्वरूपाच्या ठिकाणीं

द्वैताचाउपखा म्हणजे गुरुशिष्य, नम्यनमकरुप जो द्वैतभ्रम तो फेडून, स्वसखा जो निवृत्तीनाथ तोच मी आहे, अशा रीतीने मी वंदिला. ॥54॥

याप्रमाणें सद्गुरुनाथास द्वैताचा स्पर्श नसतांही, तो गुरुशिष्यरुप द्वैत नांदवितो, असे आश्चर्याने सांगतात-

याचिया सख्याची नवाई ॥ अंगी एकपणा रुप नाही ॥

गुरुशिष्य-दुवाळीही ॥ पवाडू केला ॥ 2 - 55 ॥

(कोश- नवाई- आश्चर्य. दुवाळी- द्वैत. पवाडू- प्रसिद्धि.)

टीका- याचिया सख्याची नवाई म्हणजे या सद्गुरुनाथाच्या सख्यत्वाचें आश्चर्य आहे. कारण त्याचे ठिकाणी एकपणा व रुप हीं दोन्ही नसतांही त्याने गुरुशिष्यरुप द्वैताची पवाडू केला म्हणजे प्रसिद्धि केली आहे. ॥55॥ सद्गुरुनाथ हा एकरुप असतां त्याने गुरुशिष्यात्मक द्वैत कसे नांदविले ? अशी शंका करतात-

कैसें आपणिया आपण ॥ दोंवीण सोयरेंपण ॥

हा याहूनि विलक्षण ॥ नाहीना नोहे ॥ 2 - 56 ॥

(कोश- विलक्षण- भिन्न.)

टीका- आपणियाआपणदोंवीणसोयरेंपणकैसें म्हणजे आपल्या ठिकाणी आपण एकरुपाने असतां दोनपणावांचून गुरुशिष्यरुप संबध कसा घडेल ? जर दोनपणा आहे असें म्हणावें, तर हा सद्गुरुनाथ, याहूनिविलक्षणनाहींना ? म्हणजे या शिष्याहून भिन्न नाही काय ? तर नोहे म्हणजे नाही दोघेही अभिन्नच आहेत. ॥56॥

आतां उत्तर सांगतात-

जग अवघें पोटीं माये ॥ गगना येवढे होऊनि ठाये ॥

कीं तेंचि निशी साहे ॥ नाहीपणाची ॥ 2 - 57 ॥

(कोश- अवघे- समग्र. येवढें- सदृश. ठायें- राहिलें. निशी- रात्र. साहे- सहन करतें.)

टीका- ज्याच्या पोटामध्ये गगनासारखें हें मोठें जग मावलें आहे, त्याचेच ठिकाणी तें जग नाहीपणाच्या रात्रीस सहन करतें. (एका स्वरुपाचे ठिकाणी अस्तित्वनास्तिरुपविरुद्ध प्रकार जसा नांदला आहे, तद्वत् गुरुशिष्यरुप द्वैत व अद्वैत नांदतें.)

कां पूर्णते तरी आधारु ॥ सिंधु जैसा दुर्भरु ॥

तैसा विरुद्धा पाहुणेरु ॥ ययाच्या घरीं ॥ 2 - 58 ॥

(कोश- दुर्भर- भरण्यास कठीण. पाहुणेरु- संबंधपणा.)

टीका- समुद्र हा पूर्णतेस आधार असून जसा दुर्भर म्हणजे भरण्यास अशक्य आहे, (सिंधूचे ठिकाणी पूर्णपणा व दुर्भरपणा हे विरुद्ध धर्म जसे रहातात,) त्याप्रमाणे ययाच्याघरीं म्हणजे या सद्गुरुनाथाच्या स्वरूपाचे ठिकाणी द्वैताद्वैतरूप विरुद्ध संबंध नांदतो. ॥ 58 ॥

तेजातमातें कहीं ॥ परस्परानिकें नाही ॥

परी सूर्याचे ठायीं ॥ सूर्येचि असे ॥ 2 - 59 ॥

(कोश- कहीं- कधीं. निकें- चांगलें.)

टीका- प्रकाश व अंधार यांचें कहीं म्हणजे कधींही परस्पर निकें म्हणजे चांगलें नाही. पण सूर्याचे ठिकाणी ते दोघेही सूर्यरूपानेंच आहेत. त्याप्रमाणे द्वैताद्वैतरूप विरुद्ध प्रकार राहून ते उभयतां मिळून एक अविरुद्ध सद्गुरुनाथच आहेत. ॥ 59 ॥

आतां विरोध व अविरोध असे हे उभय प्रकार एका स्वरूपाचे ठिकाणी नांदत नाहीत, असें सांगतात:-

एक म्हणतां भेदे ॥ तें कीं नानात्वे नांदे ॥

विरुद्धें आणि अविरुद्धें ॥ होतील काई ॥ 2 - 60 ॥

टीका- आतां सद्गुरुनाथ हा अविरोधरूपानें एक आहे असें म्हणावें, तर भेदे म्हणजे द्वैत शोभूं लागतें; व तें नानात्वेनांदे म्हणजे तें अनेकरूपानें नांदतें, म्हणून अशा रीतीनें द्वैताद्वैताचा विरोध व उभय मिळून एक सद्गुरुनाथच उरतो; अशा रीतीनें अविरोध असे हे उभय प्रकार एका स्वरूपाचे ठिकाणी नांदतील काय ? नाहीत. श्रीशंकराचार्य यांनीं नानात्व राहून अद्वितीयपणा रहातो, अशा या विषयाचें खंडण उत्तरमीमांसेच्या द्वितीय अध्यायांत " तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्यः " या सूत्रावर लिहिलें आहे. आचार्याचें म्हणणें असें आहे कीं, ज्ञानोत्तर नानात्व रहातच नाही. म्हणून नानात्व राहून अद्वितीयपणा रहातो, असें म्हणतां येत नाही.

आतां सिद्धांत सांगतात:-

म्हणोनि शिष्य आणि गुरुनाथ ॥ या दोहों शब्दाचा अर्थ ॥

श्रीगुरुचि परी होतु ॥ दोहों ठाई ॥ 2 - 61 ॥

टीका- सद्गुरुनाथाचे ठिकाणीं विरोध व अविरोध असे हे उभय

प्रकार संभवत नसल्यामुळे शिष्य व गुरुनाथ या दोन्ही शब्दांचा अर्थ श्रीगुरुच आहे. पण तो दोन ठिकाणी भासतो. म्हणून गुरुशिष्यरूप द्वैतास ग्रासून श्रीगुरुरूपानें अद्वितीयपणाच कायम रहातो. ॥ 61 ॥

कां सुवर्ण आणि लेणें ॥ वसते एके सुवर्णें ॥

वसते चंद्र आणि चांदिणें ॥ चंद्रीच जेवीं ॥ 2 - 62 ॥

नाना कापूर आणि परिमळु ॥ कापूरचि केवळु ॥

गोडी आणि गुळ ॥ गुळचि जेवीं ॥ 2 - 63 ॥

(कोश- लेणें- अलंकार. वसते- राहतात. परिमळ- सुवास. केवळु- एक.)

टीका- ज्याप्रमाणें सुवर्ण व लेणें म्हणजे अलंकार हे एका सुवर्णाचे ठिकाणी वसते म्हणजे अभिन्नपणानें रहातात; किंवा चंद्र आणि चांदणें हीं एका चंद्राचे ठिकाणी अभिन्नपणानें रहातात, ॥ 62 ॥ अथवा कापूर व परिमळु म्हणजे सुवास हे दोन्ही मिळून जसा एक कापूरच आहे; किंवा गोडी व गुळ मिळून जसा एक गुळच आहे; त्याप्रमाणें पुढें सांगतात.- ॥ 63 ॥

तैसा गुरुशिष्यमिसें ॥ हाचि एकु उल्लसे ॥

जरी कांहीं दिसे ॥ दोनिपणें ॥ 2 - 64 ॥

(कोश- मिसें- कपटानें. उल्लसे- शोभतो.)

टीका- जरी कांहीं गुरुशिष्य आदिकरुन दोनपणा दिसूं लागला, तरी गुरुशिष्यमिषानें हाच एक सद्गुरुनाथ उल्लसे म्हणजे शोभतो.

॥ 64 ॥

आरिसा आणि मुखीं ॥ मुख दिसे हे उखी ॥

हे आपुलिये ओळखी ॥ जाणे मुख ॥ 2 - 65 ॥

(कोश- उखी- भ्रांति.)

टीका- आपल्या मुखापुढें आरसा धरिला असतां, आरशांत जें प्रतिमुखाचें भान होतें, ती उखी म्हणजे भ्रांति आहे. असें हें ज्ञान मुखाचे ठिकाणी आपल्या मुखाच्या ओळखीनेंच होतें. त्याप्रमाणें जरी गुरुशिष्यरूप भेद भासला, तरी तो भेद भ्रांतिरूप आहे व एक सद्गुरुनाथच शोभतो. असें हें ज्ञान आपल्या ओळखीनेंच होतें. ॥ 65 ॥

जर सद्गुरुनाथ हा एकच आहे, तर महावाक्यांचा उपदेश कोणी कोणास करावा ? उपदेशास अवकाशच नाही, म्हणून येथें उपदेश कसा होतो, याविषयीं दृष्टांत पुरस्सर सांगतात:-

पहा पा निरंजनीं निदौला ॥ तो निर्विवाद एकला ॥

परी चेता चेवविता झाला ॥ दोन्ही तोचि ॥ 2 - 66 ॥

(कोश- पहा- समज. पा- संबोधनार्थक अव्यय. निरंजनीं- निर्जन अरण्यामध्ये. निदौला- निजला. चेता- जागा होणारा. चेवविता- जागा करणारा.)

टीका- पहापा म्हणजे समज बाबा, कीं जो निरंजनींनिदौला म्हणजे निर्जन अरण्यामध्ये निजला, तो तेथें एकटा आहे हें निर्विवाद सिद्ध आहे. त्या पुरुषास तेथें जागा करण्यास दुसरा कोणीं नसतां, चेता म्हणजे जागा होणारा जो, तोच चेवविता म्हणजे जागा करणारा. अशा रीतीनें उभय प्रकार एक पुरुषच जसा होतो.

तोचि चेता तोचि चेववी ॥ तेविं हाचि बुझे हाच बूझवी ॥

गुरुशिष्यत्व नांदवी ॥ ऐसेनि हा ॥ 2 - 67 ॥

(कोश- बुझे- जाणतो. बूझवी- जाणिवतो.)

टीका- ज्याप्रमाणें, जो जागा होणारा तोच जागा करणारा आहे, त्याप्रमाणें हाचिबुझेहाचबूझवी म्हणजे हा सद्गुरुनाथच उपदेश घेऊन जाणतो, व हा सद्गुरुच उपदेश देऊन जाणवतो. ऐसेनिहागुरुशिष्यत्वनांदवी म्हणजे अशा रीतीनें एक सद्गुरुच गुरुशिष्यभाव नांदवितो. ॥ 67 ॥

आतां सांगितलेला प्रकार बरोबर नाही, अशी शंका करुन उत्तरही या एकाच ओंवीनें देतात:-

दर्पणेवीण डोळां ॥ आपुलिये भेटीचा सोहळा ॥

भोगितां तरी लीळा ॥ सांगतो हे ॥ 2 - 68 ॥

(कोश- भेट- दर्शन.)

टीका- (शंका) दर्पणावांचून डोळा जर आपल्या दर्शनाचा सोहळा आपण भोगील, तर एक सद्गुरुनाथच द्वैताच्या अपेक्षेवांचून गुरुशिष्यभाव नांदवितो, अशीही लीला सांगितली असती. असा प्रकार मुळींच नाही, म्हणून गुरुशिष्यभावास द्वैताची अपेक्षा आहे. (उत्तर) दर्पणावांचून किंवा दर्पण घेतल्यानंतर डोळ्यांचे ठिकाणीं स्वप्रतीति आहे व परप्रतीतिही आहे, असे हे उभय प्रकार एका डोळ्याचे ठिकाणींच नांदतात. डोळ्यास आपलें किंवा दुस-याचें भान होण्यास आपणावांचून दुस-याची (दर्पणाची) गरज

नाहीं. त्याप्रमाणें एक सद्गुरुच गुरुशिष्यभाव नांदवितो. त्यास द्वैताची अपेक्षा नाही. ॥68 ॥

आतां सिद्धांत सांगतात:-

**एवं द्वैतासि उमसों ॥ नेदी ऐक्यासि विसकुसों ॥
सोयरिकेचा अतिसो ॥ पोखीतसे ॥ 2 - 69 ॥**

(कोश- उमसों- स्फुरं. विसकुसों- विस्कटूं, मोडूं. अतिसो- अतिशय. पोखीतसे- पोषीत आहे.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें द्वैतासिउमसोंनेदी म्हणजे हा सद्गुरुनाथ द्वैताला स्फुरं देत नाही. व ऐक्यासिविसकुसोंनेदी म्हणजे ऐक्याला विसकटूं देत नाही. अशा रीतीनें आपलें एकत्व कायम राखून हा सद्गुरु गुरुशिष्यरूप संबंधाचा अतिशय पोषिता आहे. ॥69 ॥

आतां सद्गुरुनाथास निवृत्ति हें नांव कसें प्राप्त झालें, याविषयीं सांगण्यास आरंभ करितात:-

**निवृत्ति जया नांव ॥ निवृत्ति जयाची बरव ॥
जया निवृत्तीची राणीव ॥ निवृत्तिचि ॥ 2 - 70 ॥**

(कोश- बरव- शोभा. निवृत्ति- वृत्तिविरहित. राणीव- राज्य, राज्य करण्याचें स्थान.)

टीका- ज्या सद्गुरुचें निवृत्ति हें नांव आहे व ज्याची बरव म्हणजे शोभा निवृत्तिच आहे, (वृत्तिविरहित आहे,) आणि ज्या निवृत्तीचें राणीव म्हणजे राज्य करण्याचें स्थान निवृत्तिच आहे. ॥70 ॥

**वांचोनि प्रवृत्तिविरोधे ॥ कां निवृत्तीचेनि बोधें ॥
आणिजे तैशा वादें ॥ निवृत्ति नव्हे ॥ 2 - 71 ॥**

(कोश- विरोध- रोध, निरोध. तैशावादें- तशा प्रकारचा, तशा वादाचा.)

टीका- वांचोनिप्रवृत्तिविरोधे म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचा रोध केल्यावांचून, (प्रवृत्तिमार्ग एकीकडे कायम राखून,) व निवृत्तिमार्गाचा बोध करुन तो सद्गुरु निवृत्तिपणास आणिजे म्हणजे आला आहे, असें जर म्हणावें, तर तैशावादें म्हणजे तशा प्रकारचा हा निवृत्तिनाथ नव्हे. ॥71 ॥

**आपणा देवूनि राती ॥ दिवसा आणी उन्नति ॥
प्रवृत्ति वारी निवृत्ति ॥ नव्हे तैसा ॥ 2 - 72 ॥**

(कोश- देवून- नाश साधून. उन्नति- उंचपण. वारी- निवारण करी.)

टीका- जसें, रातीआपणादेवूनिदिवसाउन्नतिआणी म्हणजे रात्रीनें आपला नाश साधून दिवसास उच्चत्वास आणिलें आहे, तद्वत् प्रवृत्तीचें निवारण करुन सद्गुरु निवृत्तिपणास आला आहे, असें म्हणावें, तर तशा प्रकारचा हा निवृत्तिनाथ नव्हे. ॥ 72 ॥

वोपशिळ्याचें बळ ॥ घेवूनि मिरवी कीळ ॥

तैसें रत्न नव्हे निखळ ॥ चक्रवर्ती हा ॥ 2 - 73 ॥

(कोश- वोपशिळ- सहाण, चरकी. बळ- सहाय्य. कीळ- कांति. निखळ- स्वतःसिद्ध. चक्रवर्ती- सूर्य.)

टीका- हिरे पांचू इत्यादि रत्नें हीं वोपशिळ्याचेंबळघेवूनिकीळमिरवी म्हणजे सहाणेचें सहाय घेऊन कांतीस मिरवतात, (सहाणेवर रत्नांचें घर्षण केलें असतां विशेष कांति उत्पन्न होते.) तद्वत् हे सद्गुरु रत्न नव्हेत. तर ते निखळ म्हणजे घर्षणावांचून (स्वतःसिद्ध) चक्रवर्ती म्हणजे सूर्यच आहेत. ॥ 73 ॥

गगनही सुवूनि पोटी ॥ जें चंद्राची पघळे पुष्टि ॥

तें चांदिणें तेणेंसि उठी ॥ अंग जयाचें ॥ 2 - 74 ॥

तैसें निवृत्तिपणासि कारण ॥ हाचि आपणिया आपण ॥

घ्यावया फुलचि झालें घ्राण ॥ आपुली दृति ॥ 2 - 75 ॥

(कोश- सुवूनि- घेऊन. पघळे- पसरली. दृति- सुवास.)

टीका- गगनहीपोटीसुवूनि जेंचंद्राचीपुष्टिपघळे म्हणजे गगनास देखील आपल्या पोटांत घेऊन जर चंद्राची पुष्टी पसरली, (गगनभर चंद्रच झाला,) तर चंद्रकिरणांस पसरण्यास अवकाशच नसल्यामुळें चांदणें हें तेणेंसि म्हणजे त्या चंद्राशीं सहवर्तमान ज्या चंद्राच्या अंगावरच उठी म्हणजे पसरतें. (चांदणें व चंद्र यांस पसरण्यास जसा चंद्रच कारण आहे.) ॥ 74

॥ त्याप्रमाणें निवृत्ति हें नांव प्राप्त होण्यास हा निवृत्तिनाथच आपण आपणास कारण आहे. म्हणून फुलच आपला सुवास घेण्याविषयीं घ्राण म्हणजे नाक झाले; अशी स्थिति प्राप्त झाली. ॥ 75 ॥

दिठी मुखाचिये बरवे ॥ पाठीकडून फावे ॥

तें आरिसे धांडोळावे ॥ लागती काई ॥ 2 - 76 ॥

(कोश- दिठी- दृष्टी. बरव- शोभा. पाठीकडून- आरशाच्या पृष्ठभागाकडून. फावे- प्राप्त झाली. आरसा- भिंग.)

टीका- दृष्टीला मुखाची शोभा जर पाठीकडून म्हणजे आरशाच्या पृष्ठभागाकडून फावे म्हणजे प्राप्त होईल, तर आरसे हुडकण्याची गरज लागेल काय ? नाही. आरसा आपल्या मुखापुढे धरिला, तरी मुखाची शोभा दृष्टीलाच प्राप्त होते. आरसा पुढे धरिला नाही, तरी मुखाची शोभा दृष्टीला मुळची प्राप्त आहे ती आहेच. ती शोभा पृष्ठभागाकडून मात्र प्राप्त होणार नाही. कोणत्याही रीतीने मुखाची शोभा दृष्टीलाच जशी प्राप्त होते, तद्वत् निवृत्तिपणाला हा सद्गुरुच कारण आहे. तात्पर्य, पृष्ठभागाकडून दृष्टीला मुखाची शोभा प्राप्त होत नाही, तद्वत् स्फुरणाभावी निवृत्तिपणाला हा कारण होत नाही. निवृत्ति हा निवृत्तिरूपानेच असतो. स्फुरणकाली कोण कारण आहे, याविषयी सांगितलें. ॥ 76 ॥

कीं राती हन गेलिया ॥ दिवस हन पातलिया ॥

काय सूर्यपण सूर्या ॥ होआवे लागे ॥ 2 - 77 ॥

(कोश- कीं- किंवा. हन- निपात पादपूरणार्थ, किंवा निश्चय. पातलिया- प्राप्त झाल्यानंतर.)

टीका- किंवा रात्र जाऊन दिवस प्राप्त झाल्यानंतर सूर्याला सूर्यपणा जोडावा लागतो काय ? नाही. तद्वत् सद्गुरुस निवृत्तिपणा मिळवावा लागत नाही. ॥ 77 ॥

म्हणोनि बोध्य बोधोनि ॥ घेपे प्रमाणे साधोनी ॥

तैसा नव्हे भरंवसेनि ॥ गोसावी हा ॥ 2 - 78 ॥

(कोश- बोध्य- ज्ञेय. घेपे- घ्यावा. भरंवसेनि- निश्चयाने. गोसावी- सद्गुरु.)

टीका- म्हणून बोध्यरूप परमात्मा हा जाणून घ्यावा, किंवा प्रत्यक्षादि प्रमाणे साधून घ्यावा, अशा प्रकारचा हा गोसावी म्हणजे सद्गुरु, भरंवसेनि म्हणजे निश्चय करून नाही. ॥ 78 ॥

ऐसें करणियावीण ॥ स्वयंभ जें निवृत्तिपण ॥

तयाचे श्रीचरण ॥ वंदिले ऐसे ॥ 2 - 79 ॥

(कोश- स्वयंभ- स्वतःसिद्ध. श्रीचरण- तत्पदलक्ष्यार्थ. ऐसें- ऐक्य भावाने, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे.)

टीका- ऐसें म्हणजे याप्रमाणे करणियावीणजे निवृत्तिपणस्वयंभ म्हणजे कृतीने मिळवल्यावांचून निवृत्तिपणा हा स्वतः सिद्ध आहे. अशा त्या सद्गुरुचे श्रीचरण म्हणजे ' तत् ' पदार्थरूपी चरण ते मीच आहे, अशा अभेद

प्रकारानें वंदिले. ॥ 79 ॥

या गुरुप्रणामाच्या योगानें वाचाऋणमोचन होतें, असा तृतीयप्रकरणाचा संबंध येथें दाखवितात-

आतां ज्ञानदेवो म्हणे ॥ श्रीगुरुप्रणामें येणें ॥

फेडिलीं वाचाऋणें ॥ चहूंची ही ॥ 2 - 80 ॥

(कोश- गुरुप्रणाम- गुरुवंदन. फेडिलीं- मुक्त केलीं. वाचाऋण- महावाक्याचे कर्ज. चहूंचीं- चार वेदांचीं.)

टीका- आतां ज्ञानेश्वर महाराज असे म्हणतात कीं, या श्रीगुरुप्रणामाच्या योगानें चारी वेदाच्या चार प्रकारच्या वाचेचीं ऋणें फेडिलीं. हा प्रकार तृतीय प्रकरणीं सांगणार आहेत. ॥ 80 ॥

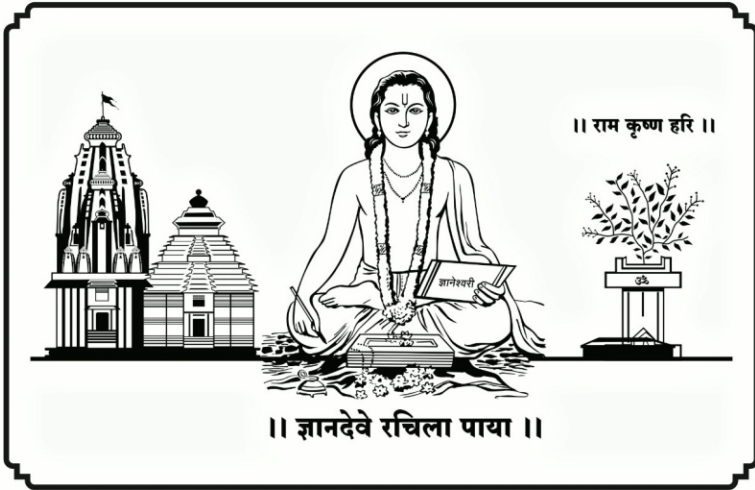
॥ इति श्री अनुभवामृते गुरुस्तवननाम द्वितीय प्रकरणं संपूर्ण ॥

उपसंहार-

प्रथमच्या तीन ओव्यांनीं सद्गुरुचे महत्त्व वर्णन करुन वंदन केलें. चवथ्या ओवीपासून एकोणिसाव्या ओवीपर्यंत अनेक रीतीनें सद्गुरुंची स्तुती केली आहे. पुढे दोन ओव्यांनी गुरुत्व मिथ्या आहे, असे सांगितलें. पुढे सद्गुरुचे महत्त्व थोडें सांगून त्याचें स्वरूप कोणत्याही प्रमाणानें जाणता येत नाही, म्हणून वंदन करितां येत नाही, असे बतिसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें यास ' निवृत्ति ' नांव कसें प्राप्त झालें, हे पस्तीसाव्या ओवीपर्यंत सांगून, सद्गुरुचें स्वरूप दृश्य होत नसल्यामुळें तो वंघ होत नाही, असे सत्तेचाळिसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें वंदिताही उरत नाही, असे सांगून, दृष्टांत पुरस्सर, उभयांचा अभाव कसा होतो, याविषयीं पंचावन्नाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढे पंचावन्नाव्या ओवीपासून सत्तराव्या ओवीपर्यंत, सद्गुरुनाथ द्वैताद्वैतपर्णेकरुन आपणच शोभतो, व गुरुशिष्यरूपानें तोच परिपूर्ण भरला आहे, असें सांगितलें. नंतर सद्गुरुस निवृत्तिपणा कसा प्राप्त झाला, याविषयीं 79व्या ओवीपर्यंत सांगून व पुढें अभेद वंदन करुन व वंदनाचें वाचाऋणमोचनरूप फल सांगून हें गुरुस्तवननामक द्वितीय प्रकरण समाप्त केलें. या प्रकरणांत देखील सद्गुरुनाथाच्या व शिष्याच्या स्वरूपात भेद नाही, असे सांगितलें. स्वप्नांत ज्याप्रमाणें एक पुरुषच सर्व सृष्टीरूप नटतो, तद्वत जागृतींतही समजावें. जरी स्वप्न हें निद्रादोषाच्या निवृत्तीनें क्षणिक वाटतें, तरी स्वप्नांत हजारों वर्षांची प्रतीति होत असते. तद्वत्,

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

अविद्यादोषाच्या निवृत्तीनें जागृति देखील क्षणिकच भासते. आतां निवृत्तिमूलक क्षणिकत्व स्वप्नाचे ठिकाणीं किंवा जागृतीचे ठिकाणीं भासो. पण या अवस्था भासत असतानां देखील ' नाहीत ' अशा रुपाचा ध्वनितार्थ गुरुशिष्यभाव व वंद्यवंदिताभाव यांच्या खंडनप्रसंगानें सांगितला. याबद्दलचा विस्तार पुढें होईल. निवृत्तीपणा प्राप्त होण्यास त्याचा तोच कारण आहे; इतर कोणी कारण नाहीत. असें सांगण्याचें कारण इतकेंच आहे कीं, त्याच्यावांचून निराळें स्वरूपच नाही. मग त्यास कारण त्याच्यावांचून अन्य कसा होईल ? म्हणून तो निवृत्ति स्वयंभू आहे, असेंही सांगितलें. आणि उपदेश होतो कसा ? त्यास द्वैताची अपेक्षा आहे किंवा नाही ? जर द्वैताची अपेक्षा मानावी, तर तो सद्गुरु एकच असल्यामुळें द्वैतच नाही, मग उपदेश व्हावा कसा ? याविषयीं उपदेश्य व उपदेशक हे एकच आहेत, असें सदृष्टांत सांगितलें आहे. इत्युपसंहारः ॥ इति श्री अनुभवामृते द्वितीयप्रकरणे तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता ॥ २ ॥

वाचाऋणविमोचन

अथ तृतीयप्रकरणारंभः ।

आतां या तृतीय प्रकरणांत सद्गुरुची कृपा झाल्यावर ' मी ब्रह्म आहे ' अशा प्रकारच्या ज्ञानाचा उदय होतो, व असें जें ज्ञान होतें, तें अज्ञान निवृत्त झाल्यानंतरही रहातें. याचेंच नांव वाचाऋण होय. त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं वंदन केलें आहे, असें सांगणार आहेत.

मी ब्रह्म आहे, अशा प्रकारचें ज्ञान देखील अज्ञानच आहे, असें सांगतात:-

जयाचेनि बोभाटें ॥ आत्मयाची झोंप लोटे ॥

पूर्ण तरी ऋण न फिटे ॥ जें चेणेंचि नीद ॥३-१॥

(कोश- जयाचेनि- महावाक्यांच्या. बोभाटें- विचारानें. झोंप- अज्ञान. लोटे- नाशपावे. पूर्ण- निःशेष. चेणें- ज्ञान. नीद- अज्ञान.)

टीका- जयाचेनिबोभाटें म्हणजे चारी महावाक्यांच्या विचारानें, आत्मयाचीझोंपलोटे म्हणजे आत्मविषयक अज्ञान हे पूर्ण म्हणजे निःशेष नाश पावतें व ज्ञानाचा उदय होतो. तथापि मी ब्रह्म आहे असें जें वाचाऋण, तें नफिटे म्हणजे फिटत नाही. कारण, जेंचेणेंचिनीद म्हणजे जें, मी ब्रह्म आहे असें ज्ञान, तें अज्ञानच आहे. म्हणून, तें फिटल्यावांचून अनऋण्य संपादन होत नाही. ॥१॥

तीन ओंव्यांनीं ऋणशेष रहात नाही, असा पूर्वपक्ष करितात:-

ये-हवी परादिका चौघी ॥ जीव मोक्षाचा उपयोगी ॥

अविद्येसवें अंगीं ॥ वेंचति कीर ॥३-२॥

(कोश- सवें- बरोबर. अंगीं- अंगानें, स्वरूपानें. वेंचति- नाश पावति. कीर- निश्चयानें.)

टीका- ये-हवी म्हणजे येरवी साधारण विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, परादिकाचौघी म्हणजे परा, पश्यंती, मध्यमा व वैखरी एतद्रूप जीं चार महावाक्यें, तीं जीवास मोक्ष होण्याविषयीं उपयोगी आहेत. तथापि अविद्येसवें म्हणजे अज्ञानाच्या नाशाबरोबर हीं वाक्यें कीर म्हणजे निश्चयानें अंगींवेंचति म्हणजे स्वरूपानें नाश पावतात. (मी ब्रह्म आहे अशी प्रतीति रहात नाही.) म्हणून ऋणशेष रहात नाही.

देहासर्वे हातपाय ॥ जाति मनासर्वे इंद्रिये ॥

कां सूर्यासर्वे जाय ॥ किरणजाळ ॥ 3 - 3 ॥

नातरी निद्रेचिये अवधी ॥ स्वप्ने मरति आधि ॥

तेविं अविद्येचे संबंधी ॥ आटती यया ॥ 3 - 4 ॥

(कोश- अवधि- संपण्याच्या आंत, मर्यादा. आटति- नाश पावति.)

टीका- ज्याप्रमाणे देहाबरोबर हातपाय जातात, किंवा मनाबरोबर इंद्रिये जातात, किंवा सूर्याबरोबर सर्व किरणसमुदाय जातात, त्याप्रमाणे अज्ञानाच्या नाशाबरोबर महावाक्यरूप ह्या चारी वाचा नाश पावतात. ॥ 3 ॥ नातरी म्हणजे अथवा, निद्रेचियेअवधि म्हणजे निद्रा संपण्याच्या आंत, आधि म्हणजे अगोदर स्वप्नेमरति म्हणजे स्वप्ने नाश पावतात. त्याप्रमाणे अविद्येचे संबंधी म्हणजे अज्ञानाच्या निवृत्तीसाठी प्राप्त झालेल्या ह्या चारी वाचा अज्ञाननिवृत्ति झाल्यानंतर रहात नाहीत. तर आटति म्हणजे नाश पावतात; म्हणून ऋणशेष रहात नाही. ॥ 4 ॥

आतां पूर्वपक्षाचें समाधान सांगतात:-

परी मृतें लोहें होती ॥ ते रसरुपें जितीं ॥

कां जळोनि इंधनें येति ॥ वन्हिदशे ॥ 3 - 5 ॥

(कोश- मृत- भस्म, रक्षा. जितीं- जिवंत असतात. इंधन- काष्ठ.)

टीका- लोहाचें भस्म केलें असतां तो लोह मृत म्हणजे रक्षारूपानें उरतो; तथापि तो रसरूपानें जिवंतच जसा आहे. किंवा इंधनें म्हणजे काष्ठें हीं जळून वन्हिदशेयेति म्हणजे वन्हीच्या दशेस जशीं येतात, त्याप्रमाणे चारी वाचा ह्या जरी नाश पावल्या, तरी ज्ञानदशेस ग्रहण करुन त्या जिवंतच असतात. म्हणून त्या निःशेष नाश पावतात, असें म्हणतां येत नाही. ॥ 5 ॥

लवण अंगें विरे ॥ परी स्वादें जळीं उरे ॥

नीद मरोनि जागरे ॥ जीयिजे नीदें ॥ 3 - 6 ॥

तेविं अविद्येसर्वें ॥ चौघी वेंचति जीवें ॥

परी तत्वज्ञानाचेनि नावें ॥ उठतीच या ॥ 3 - 7 ॥

(कोश- अंगें- स्वरूपानें. स्वाद- रुचि. जीयिजे- जिवंत असते. जागरे- जागृति. जीवेंवेंचति- मरुन जातात.)

टीका- ज्याप्रमाणे लवण म्हणजे मीठ हें पाण्यामध्ये अंगें म्हणजे स्वरूपानें, विरे म्हणजे विरते. तरी तें स्वादरूपानें असतेंच. किंवा नीदमरोनि

म्हणजे निद्रा संपल्यानंतर जागरेनीदेंजीयिजे म्हणजे जागृति ही निद्रारूपानें जिवंतच असते. ॥ 6 ॥ त्याप्रमाणें, अविद्येसवें म्हणजे अज्ञानाबरोबर चौघीजीवेंचती म्हणजे चारी वाचा ह्या मरुन जातात. पण तत्त्वज्ञानाच्या नांवांनें ह्या पुन्हा उठति म्हणजे उत्पन्न होतात. म्हणून वाचाऋण रहातें.
॥ 7 ॥

आतां ज्ञानास ग्रहण करुन चारी वाचा रहातात, असें तीन ओंव्यांनीं सांगतात:-

हा तत्त्वज्ञान-दिवा ॥ मरोनि इहीं लावावा ॥

हाही शीण लेवा ॥ बोधरुपेंचि ॥ 3 - 8 ॥

(कोश- शीण- श्रम. लेवा- ग्रहण करावा.)

टीका- ' मी ब्रह्म आहे ' अशा प्रकारचा हा तत्त्वज्ञानरूप दिवा इहींमरोनिलावावा म्हणजे या चारी वाचांनीं अज्ञानाबरोबर नाश पावून व पुन्हा उठून लावावा. एवढा देखील शीण म्हणजे श्रम बोधरूप आत्म्यानें लेवा म्हणजे ग्रहण करावा, किंवा बोधरुपेंकरुन हा श्रमच ग्रहण करावा. मुळीं ज्ञानस्वरूप आत्मा असतां तत्त्वज्ञानरूप दिवा लावणें हा श्रमच आहे, असें तात्पर्य. ॥ 8 ॥

येवोनि स्वप्न मेळवी ॥ गेलिया आपणपां दावी ॥

दोन्ही दिठी नांदवी ॥ नीद जैसी ॥ 3 - 9 ॥

(कोश- मेळवी- मिळविते. आपणपां- जागृतीस. दिठी- दृष्टी.)

टीका- निद्रा ही आपण येऊन स्वप्न मिळविते, व ती गेली असतां आपणपादावी म्हणजे जागृति दाखविते. याप्रमाणें निद्रा जशी दोन्ही दिठी म्हणजे दृष्ट्या नांदविते, त्याप्रमाणें अविद्या ही दोन्ही दृष्ट्या नांदविते.

॥ 9 ॥

जिती अविद्या ऐसी ॥ अन्यथा बोधातें गिवसी ॥

तेचि यथार्थ बोधेंसि ॥ निमालीनि उठी ॥ 3 - 10 ॥

(कोश- जिती- जीवंत. अन्यथाबोध- विपरीत ज्ञान. गिवसी- ग्रहण करी. यथार्थबोध- खरें ज्ञान. निमाली- मेल्यानंतर.)

टीका- ऐसीजितीअविद्या म्हणजे अशा प्रकारची जिवंत अविद्या ही अन्यथाबोधातेंगिवसी म्हणजे ' मी ब्रह्म नाही ' अशा ज्ञानास ग्रहण करिते. तीच अविद्या, यथार्थबोधेंसिनिमालीउठी म्हणजे ' मी ब्रह्म आहे ' अशा

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

ज्ञानासीसहवर्तमान मेल्यानंतरही पुन्हा उत्पन्न होते. उभय प्रकारची दृष्टी एका अविद्येमुळे रहाते. आतां अविद्येचें स्वरूप सांगून तिचें कार्य सांगतात:-

परी जीत ना मेली ॥ अविद्या हे जाकळी ॥

बंध मोक्षीं घाली ॥ बांधोनिया ॥ 3 - 11 ॥

(कोश- जाकळी- आवरण करणारी. घाली- घालते, नांदविते. बांधोनिया- बंधरूपानें.)

टीका- अविद्या ही जीतनामेलीना म्हणजे जिवंत (सत्य) आहे असें म्हणूं नये. कारण ज्ञानानें तिचा नाश होतो. म्हणून मेली आहे, (मिथ्या आहे,) असें म्हणावें, तर तसेंही म्हणूं नये. कारण, ती जाकळी म्हणजे स्वरूपास आवरण करणारी आहे. याप्रमाणें अविद्येस जरी स्वरूप नाही, तरी ती बंधमोक्षींबांधोनियाघाली म्हणजे बंध व मोक्ष हे एका अविद्येमुळेच नांदत असल्यानें ती बंध व मोक्ष या उभयांसही बंधरूपानेंच नांदविते. ॥ 11 ॥

एका ओवीनें पूर्वपक्ष करून समाधान सांगतात:-

मोक्षचि बंध होय ॥ तरी मोक्ष शब्द कां साहे ॥

परी अज्ञाना घरीं त्राय ॥ वाउगीचि ॥ 3 - 12 ॥

(कोश- कां- काय, कसा. साहे- सहन करील. त्राय- रक्षण. वाउगी- व्यर्थ.)

टीका- मोक्षच जर बंध होईल, तर मोक्ष शब्दच व्यर्थ होईल. कारण त्याचा अर्थ त्यास सहन होणार नाही. म्हणून अज्ञानाच्या घरांत या बंधमोक्षाचें त्राय म्हणजे रक्षण वाउगीचि म्हणजे व्यर्थच आहे. ॥ 12 ॥

दृष्टांत सांगतात:-

बागुलाचेनि मरणें ॥ तोषावें कीं बाळकें येणें ॥

येरा तो नाही मा कोणें ॥ मृत्यु मानावा ॥ 3 - 13 ॥

(कोश- बागुल- मुलांस भय दाखविण्यासाठीं योजिलेली कल्पित वस्तु. येरा- प्रौढास.)

टीका- बागुल मेला असें म्हटल्यानें बाळकास संतोष होतो; पण, येरातोनहीं म्हणजे प्रौढ मनुष्यास तो बागुलबोवा भासतच नाही. मा म्हणजे मग त्याचें मरण कोणीं मानावें ? ॥ 13 ॥

घटाचें नाहीपण ॥ फुटलियाची नागवण ॥

मानीत असे ते जाण ॥ म्हणों ये कीं ॥ 3 - 14 ॥

(कोश- नागवण- बुडवण. जाण- सुज्ञ, शहाणे.)

टीका- घटाचा नाहीपणा म्हणजे अभाव हा फुटल्यामुळे नागवण म्हणजे बुडवण फार झाली, असें जे गृहस्थ मानतात, त्यांस जाण म्हणजे सुज्ञ असें म्हणतां येईल काय ? येणार नाही. तद्वत् बंधाचा नाश करुन मोक्ष मिळविला असें म्हणणारे गृहस्थ सुज्ञ कसे म्हणावेत ? ॥ 14 ॥

म्हणोनि बंधचि तंव वावो ॥ मा मोक्षा कें प्रस्तावो ॥

मरोनि केला ठावो ॥ अविद्या तया ॥ 3 - 15 ॥

(कोश- वावो- मिथ्या. प्रस्ताव- संभव, प्रसंग. ठावो- स्थिति.)

टीका- म्हणून बंधच जर अगोदर वावो म्हणजे मिथ्या आहे, तर मग मोक्षाचा संभव कें म्हणजे कोठें प्राप्त होईल ? होणार नाही. पण अविद्यामरोनितयाठावोकेला म्हणजे अज्ञान नाश पावल्यामुळे बंध व मोक्ष यांस स्थिति प्राप्त झाली आहे. वस्तुतः नाही. ॥ 1 ॥

आतां ज्ञान हें अज्ञानाच्या संबधानें बंधच आहे, याविषयीं प्रमाण सांगतात:-

आणि ज्ञान बंधु ऐसें ॥ शिवसूत्राचेनि मिषें ॥

म्हणितलें असे ॥ सदाशिवें ॥ 3 - 16 ॥

आणि वैकुंठीचे सुजाणें ॥ ज्ञानपाशीं सत्त्वगुणें ॥

बांधिजे हें बोलणें ॥ बहु केलें ॥ 17 ॥

(कोश- मिषें- निमित्तानें.)

टीका- आणि ज्ञान देखील बंधच आहे, याविषयीं ' ज्ञानबंधः ' असें शिवसूत्राच्या निमित्तानें श्रीशंकरांनीं सांगितलें आहे. ॥ 16 ॥ आणि वैकुंठीचे सुजाण जे श्रीकृष्ण यांनीं सत्त्वगुणात्मक जें ज्ञान हाच कोणीएक पाश त्याच्या योगानें बांधिजे म्हणजे बंधच प्राप्त होतो, असें बहुत प्रकारानें सांगितलें आहे. (गीतावाक्यं-) " तत्रसत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयं ॥ सुखसंगेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ. "

केवळ थोरांच्या वचनावरुनच ज्ञान हा बंध आहे असें नाही; तर आमच्या अनुभवानेंही हें सिद्ध आहे, असें सांगतात:-

परी शिवें कां श्रीवल्लभें ॥ बोलिलें येणेंचि लोभें ॥

मानुं तें हें लाभे ॥ न बोलतांही ॥ 3 - 18 ॥

(कोश- लाभे- समजतें.)

टीका- परंतु, शिव किंवा श्रीकृष्ण हे, ज्ञान हा बंध आहे असें बोललें,

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

एवढ्याच लोभानें आम्हीं तें मानूं म्हणजे मानावें काय ? मानूं नये. कारण ते जरी बोलले नसते तरी ज्ञान हा बंध आहे असे आम्हांस अनुभवाने लाभे म्हणजे समजलें असतें.

आतां पांच ओव्यांनीं तत्त्वज्ञान हें व्यर्थ आहे, म्हणून हा बंध आहे असे सांगतात-

जो आत्मा ज्ञाननिखळ ॥ तोहि घे ज्ञानाचें बळ ॥

तैं सूर्य चिंति सवळ तैसें नळे ॥ 3 - 19 ॥

(कोश- निखळ- शुद्ध, निखालस. बळ- सहाय्य. सवळ- प्रातःकाळ.)

टीका- आत्मा हा निखळ म्हणजे निखालस ज्ञानस्वरूप असूनही तो जर अन्य ज्ञानाचें बळ म्हणजे सहाय्य घेईल, तर सूर्यानें सवळचिंती म्हणजे प्रातःकाळाचें चिंतन करावे तसे हे झाले नाही काय ? अपितु झालेंच.

॥ 19 ॥

ज्ञानें श्लाघतु आहे ॥ तैं ज्ञानपण धाडिलें वायें ॥

दीपावांचूनि दिवा न लाहे ॥ तैं अंग भुललाच कीं ॥ 3 - 20 ॥

(कोश- श्लाघतु- मोठेंपण. वायेंधाडिलें- व्यर्थ झालें. नलाहे- प्राप्त होत नाही. तैं- तर. अंगभुलला- स्वतः वेडावला.)

टीका- ज्ञानाच्या योगानें आत्मा हा श्लाघ्यत्वास (ज्ञानरूप मोठेंपणास) पावतो. असें जर म्हणावें तर ज्ञानपणवायेंधाडिलें म्हणजे आत्मा हा ज्ञानस्वरूप आहे असें म्हणणें व्यर्थ झाले. दीपावांचून दिवा जर ग्रहण करितां येत नाही, तर तो पुरुष अंगभुलला म्हणजे स्वतः वेडावला आहे, असें म्हटलें पाहिजे. ॥ 20 ॥

दोन दृष्टांत सांगतात:-

आपणपें आपणापासीं ॥ नेणतां देशोदेशीं ॥

हिंडतां आपणापें गिवसी ॥ हें कीर होय ॥ 3 - 21 ॥

(कोश- गिवसी- शोधूं. कीर- निश्चयानें.)

टीका- आपणपेंआपणापासींनेणतां म्हणजे आपण आपले ठिकाणींच आहों हें न जाणून देशोदेश हिंडूं लागलों, तर आपण आपणास गिवसी म्हणजे शोधून काढूं हेंकीरहोय म्हणजे हें निश्चयानें होईल काय ? होणार नाही. म्हणून ब्रह्मज्ञानानें आत्मा सांपडतो असें म्हणणें व्यर्थ होय. ॥ 21 ॥

परी बहुतां कां दियां ॥ आपणापें आठवलिया ॥

म्हणे मी आजि यया ॥ कैसा रिझों ॥ 3 - 22 ॥

(कोश- दियां- दिवसांनीं. रिझों- संतोषित व्हावें.)

टीका- परी म्हणजे परंतु बहुताकांदिया म्हणजे बहुत दिवसांनीं आपण आपणास आठविलें असतां आज मी, यया म्हणजे या आठवणीनें कैसारिझोंम्हणे म्हणजे कसें संतोषित व्हावें असें म्हणतो. संतोषित होण्यास अवकाशच नाही. कारण, आपण आपले ठिकाणींच आहों. तद्वत आत्मा हा ज्ञानस्वरूप असतां अन्य ज्ञानाच्या योगानें तो प्रकाशित होतो, असें म्हणणें संतोषकारक नव्हे. ॥ 22 ॥

तैसा ज्ञानरूप आत्मा ॥ ज्ञानेंचि आपुली प्रमा ॥

करीतसे सोहंमा ॥ ऐसा बंधु ॥ 3 - 23 ॥

(कोश- प्रमा - तत्त्वज्ञान. सोहंमा- तो मी आहे. बंधु- बंध.)

टीका- त्याप्रमाणें ज्ञानरूप आत्मा हा ज्ञानेंचिआपुलीप्रमाकरीतसे म्हणजे तत्त्वज्ञानानें आपलें ज्ञान करुन घेतो, असें म्हणावें, तर सोहंमा म्हणजे तो मी आहे, ऐसाबंधु म्हणजे अशा प्रकारचें ज्ञान बंधच आहे. ॥ 23 ॥ याप्रमाणें ज्ञानावस्था बंध आहे असें सांगितलें. आतां त्या ज्ञानाच्या नाशानें मोक्ष प्राप्त होतो, असें सांगतात:-

जें ज्ञान स्वयें बुडे ॥ म्हणोनि भारी नावडे ॥

ज्ञानें मोक्षु घडे ॥ तें निमालेनि ॥ 3 - 24 ॥

(कोश- भारी- भारभूत, ओझें. नावडे- प्रियकर नाही. निमालेनि- नाश पावल्यानंतर.)

टीका- जेंज्ञानस्वयेंबुडे म्हणजे मी ब्रह्म आहे अशा प्रकारचें ज्ञान हें अज्ञान निवृत्त करुन स्वतः नाश पावतें; म्हणून तें भारीनावडे म्हणजे भारभूत ज्ञान प्रियकर होत नाही. तें ज्ञान निमालेनि म्हणजे नाश पावल्यानंतर मोक्ष होतो. ॥ 24 ॥

आतां चारी वाचा देखील नाश पावतात, असें सांगतात:-

म्हणोनि परादिका वाचा ॥ तो श्रृंगारु चौ अंगाचा ॥

एवं अविद्या जीवाचा ॥ जीवत्व त्यागी ॥ 3 - 25 ॥

(कोश- श्रृंगारु- भूषण. चौअंगें- अज्ञान, ज्ञान, बंध व मोक्ष.)

टीका- म्हणून परा, पश्यंती, मध्यमा व वैखरी एतद्रूप जीं चार महावाक्यें तीं चौअंगाचाश्रृंगारु म्हणजे अज्ञान, ज्ञान, बंध, व मोक्ष अशा

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

प्रकारचीं जीं वाचेचीं चार अंगें त्यांचें भूषण आहेत. (सर्व वाचारूप शब्द हे ह्या चार अंगास धरून आहेत.) म्हणून ह्या वाचा अविद्या संबंधानें अविद्याच आहेत. याकरितां अविद्येच्या संबंधानें प्राप्त झालेल्या जीवाच्या जीवत्वाचा त्याग झाला असतां, ह्या अविद्याभूत चारी वाचा नाश पावतात. ॥ 25 ॥

आतां वाचा जरी निवृत्त होतात, तरी अनुभव रहातो, असें सांगतात:-

अंगाचेनि इंधनं उदासु ॥ उठोनि ज्ञानाग्निप्रवेशु ॥

करी तेथें भस्मलेशु ॥ बोधाचा उरे ॥ 3 - 26 ॥

(कोश- लेश- थोडें.)

टीका- वाचा ही आपलें शरीरत्रयरूप अंग हेंच कोणीएक इंधन म्हणजे काष्ठ त्या विषयीं उदास होऊन (शरीर बुद्धीचा त्याग झाल्यानंतर) ज्ञानरूप अग्नीमध्ये प्रवेश करिती झाली. तेथें केवळ बोधाचा म्हणजे अनुभवाचा भस्मलेश उरतो. म्हणून अनुभवरूपानें वाचाऋण रहातें ॥ 26 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात:-

जळीं जळावेगळु ॥ कापूर न दिसे आडळु ॥

परी होऊनि परिमळु ॥ उरे जेविं ॥ 3 - 27 ॥

(कोश- आडळु- तुकडा. परिमळु- सुगंध.)

टीका- कापूर हा उदकामध्ये ठेविला असतां, कापुराचा आडळु म्हणजे तुकडा हा जळावेगळुनदिसे म्हणजे उदकाहून भिन्न दिसत नाही. (तो उदकांत विरून जातो.) पण तो जसा सुगंधरूपानें उरतो, त्याप्रमाणें बोध हा उरतो. ॥ 27 ॥

अंगीं लाविलिया विभूति ॥ तें परमाणुही झडती ॥

परी पांडुरत्वं कांति ॥ राहे जैशी ॥ 3 - 28 ॥

वोहळा अंगीं जैसें ॥ पाणी पाणीपणें नसे ॥

परी वोल्हासाचेनि मिषें ॥ अथीच तें ॥ 3 - 29 ॥

नातरी मध्यान्हकाळीं ॥ छाया न दिसे वेगळी ॥

असे पायातळीं ॥ रिघोनिया ॥ 3 - 30 ॥

(कोश- विभूति- भस्म. परमाणु- रजःकण. ओहळ- ओढा. अथी- आहे. रिघोनिया- प्रवेश करून.)

टीका- अंगास भस्म लाविलें असतां परमाणु म्हणजे सर्व रजःकण

झडून जातात, पण पांडुरत्वं म्हणजे पांढरेपणानें जशी कांति रहाते, तद्वत बोध उरतो. ॥ 28 ॥ वोहळाअंगीं म्हणजे ओढ्यामध्ये पाणी हें पाणीपणानें असत नाही. पण वोल्हासाचेनिमिषें म्हणजे ओलाव्याच्या मिषानें तें तेथें असतेंच, तद्वत बोध उरतो. ॥ 29 ॥ नातरी म्हणजे अथवा मध्यान्हकार्ळीं आपल्या देहाची छाया ही वेगळी दिसत नाही, त्यावेळीं ती पायातळीं म्हणजे आपल्या पायाच्या तळव्याखालीं, रिघोनियाअसे म्हणजे प्रवेश करुन असते, तद्वत बोध उरतो. ॥ 30 ॥

तैसें ग्रासूनि दुसरें ॥ स्वरुपीं स्वरुपाकारें ॥

आपुलेपणें उरे ॥ बोधु जो कां ॥ 3 - 31 ॥

तें ऋणशेष वाचा इया ॥ न फेडवेचि मरोनिया ॥

तें पाया पडूनि मिया ॥ सोडविलें ॥ 3 - 32 ॥

(कोश- दुसरे- द्वैत. स्वरुपाकारें- आत्मस्वरुपाच्या आकारानें. आपुलेंपणें- आत्मत्वानें. बोध- अनुभव. शेष- बाकी उरलेले. इया- ह्या.)

टीका- तैसेंदुसरेंग्रासून म्हणजे त्याप्रमाणें सर्व द्वैत ग्रासून आपल्या स्वरुपाचे ठिकाणीं, स्वरुपाकारेंआपुलेंपणेंजोबोधुउरे म्हणजे स्वरुपाकारानें आपलेपणाचा (आत्मत्वाचा) जोबोध म्हणजे जो अनुभव उरतो, ॥ 31 ॥ तीच ही ऋणशेष वाचा होय. ती मरुनही फिटत नाही, म्हणून सद्गुरुच्या पाया पडून मी तिला सोडविलें ॥ 32 ॥

आतां पुढच्या प्रकरणाचा संबंध दाखविण्यासाठीं ज्ञानाज्ञानसंबंधीं वाचेचा नाश केला पाहिजे, असें सांगतात:-

म्हणोनि परा पश्यंती ॥ मध्यमा हन भारती ॥

या निस्तरलिया लागति ॥ ज्ञानाज्ञानीची ॥ 3 - 33 ॥

(कोश- निस्तरलियालागति- नाश कराव्या लागतात.)

टीका- म्हणून ज्ञान व अज्ञान एतत्संबंधीं, परा, पश्यंती, मध्यमा, व भारती अशा ह्या चार वाचा निस्तरलियालागति म्हणजे नाश कराव्या लागतात. ॥ 33 ॥

॥ इति श्रीअनुभवामृते श्रीमज्जानेश्वरविरचिते

वाचाऋणमोचनं नाम तृतीय प्रकरणं संपूर्णं. ॥ 3 ॥

उपसंहार-

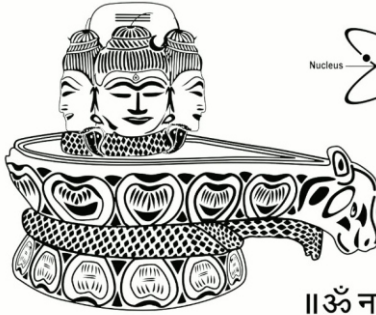
पहिल्या ओंवीनें, मी ब्रह्म आहे अशा प्रकारचें जें ज्ञान तें अज्ञानच

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

आहे, असें सांगून, जरी मूलाज्ञानाची निवृत्ति होते, तरी जोंपर्यंत ज्ञानरूप वृत्ति राहिल, तोंपर्यंत त्या प्रतीतीची निवृत्ति होत नाही, म्हणून ज्ञानसंबंधी चारी वाचा राहतात, असें पुढें सांगितलें आहे. नंतर बंधच नाही, मग मोक्ष तरी कोठून प्राप्त होईल ? असें थोडक्यांत सांगून, ज्ञानही बंधच आहे, असें सांगितलें आहे. लोकांत ज्ञानाच्या ज्या रुढ्या पडल्या आहेत, त्याचें निराकरण ज्ञानेश्वरांनीं चांगलेंच केलें आहे. पुढें चोवीसावे ओंवीत मोक्ष शब्दाचा अर्थ सांगितला आहे. नंतर शेवटपर्यंत अनुभव हा शेष राहतो, म्हणून त्याचें निराकरण मी सद्गुरुंच्या पाया पडून करितों, असें सांगून, चतुर्थ प्रकरणाचा संबंध दाखविला आहे. चतुर्थ प्रकरणीं ज्ञान हें आत्म्याशी अभिन्नपणानें रहातें किंवा नाही, याबद्दल विचार करणार आहेत. या प्रकरणास वाचाऋणमोचन म्हणण्याचें कारण इतकेंच आहे कीं, चार प्रकारच्या वाचा ह्या ज्ञानोत्तर देखील रहातात. त्यांतून मुक्त झाल्याशिवाय खरा मोक्षच होत नाही, म्हणून याबद्दलचा सर्व विचार केला आहे. ॥

॥ इति श्रीअनुभवामृते तृतीय प्रकरणे तात्पर्यबोधिनी टीका समाप्ता. ॥ ३ ॥

सद्योजात
वामदेव
अघोर
तत्पुरुष
ईशान्

॥ ॐ नमो शिवा ॥

॥ पंचमुखी शिव ॥

ज्ञानाभेदखंडन

अथ चतुर्थ प्रकरणारंभः ।

आतां चतुर्थ प्रकरणांत, अभेद संबंधानें जें ज्ञान रहातें म्हणून तृतीय प्रकरणीं सांगितलें, त्याचा निस्तार करावयाचा आहे. त्यांत प्रथम आत्म्याशीं अभेद संबंधानें ज्ञान रहातें, असा पूर्वपक्ष करितातः-

आतां अज्ञानाचेनि मारें ॥ ज्ञान अभेदे वावरे ॥

नीद साधुनि जागरे ॥ नांदिजे जेविं ॥ 4-1 ॥

(कोश- मार- नाश. वावरे- रहाते. साधुनि- संपून.)

टीका- आतां म्हणजे यानंतर, अज्ञानाचेनिमारें म्हणजे मी ब्रह्म नाही अशा प्रकारच्या अज्ञानाचा नाश झाल्यानंतर, ज्ञानअभेदेवावरे म्हणजे मी ब्रह्म आहे अशा प्रकारचें ज्ञान आत्म्याशीं अभिन्नपणानें राहतें. ज्याप्रमाणें नीदसाधुनि म्हणजे निद्रा संपल्यानंतर जागरेनांदिजे म्हणजे जागृति नांदते, तद्वत्. ॥ 1 ॥

जरी जागृद्दृष्टांताप्रमाणें ज्ञान हा बंध आहे, तरी दर्पणाच्या दृष्टांताप्रमाणें ऐक्यज्ञान मोक्षरूपी कां होऊं नये, अशी शंका करुन उत्तर देतातः-

कां दर्पणाचा निगाला ॥ ऐक्यबोधु पहिला ॥

मुख भोगी आपुला ॥ आपणचि ॥ 4-2 ॥

ज्ञान जियातियापरी ॥ जर्गी आत्मैक्य करी ॥

तें सुरिया खोचे सुरी ॥ तैसें झालें ॥ 4-3 ॥

(कोश- दर्पणाचा- दर्पण संबंधीं, दर्पण धरल्यानंतर. निगाला- प्रत्ययास येतो, ज्ञान होतें. जियातियापरी- कोणत्याही प्रकारानें.)

टीका- दर्पण मुखासमोर धरलें नसतां मुख हें मुखरूपानेंच असतें, दर्पण पुढें धरल्यानंतरही पहिलाऐक्यबोधनिगाला म्हणजे प्रथमचें मुखाचें ऐक्यज्ञानच प्रत्ययास येतें. म्हणून आपल्या मुखाची शोभा आपणच त्याच मुखानें जशी भोगितो, तद्वत् ज्ञानानें ऐक्यबोध प्रत्ययास येतो, (अशी शंका)

॥ 2 ॥ (उत्तर) जियातियापरी म्हणजे कोणत्याही प्रकारानें जगाचे ठिकाणीं तत्त्वज्ञान हें ज्ञानस्वरूप आत्म्याशीं ऐक्य पावून रहातें, असें जर म्हणावें, तर सुरीनें सुरीस जसें खोंचावें, त्याप्रमाणें स्थिती प्राप्त होते, म्हणून

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

अशा प्रकारचा उद्योग जसा व्यर्थ आहे, तद्वत् ज्ञान ऐक्य पावतें म्हणणें व्यर्थ आहे. ॥ 3 ॥

अज्ञानाच्या नाशाबरोबर ज्ञानही नाश पावतें, असें सांगतात:-
लावी आंत ठारुनि कोपटा ॥ तो साधी आपणिया सगटा ॥
कां बांधे आपणया चोरटा ॥ मोटेमार्जी ॥ 4 - 4 ॥
आगी पोतासाचेनि मिषें ॥ आपणापें जाळिलें जैसें ॥
ज्ञान अज्ञाननाशें ॥ तैसें झालें ॥ 4 - 5 ॥

(कोश- लावी- आगलावी. ठारुनि- राहून. कोपट- खोपट. साधी- नाशसाधी. पोतासा- कापूर.)

टीका- कोपटाआंतठारुनिलावी म्हणजे खोपटामध्यें राहून जो मनुष्य त्या खोपटास आग लावतो, तो आपणियासगटासाधी म्हणजे तो आपणासीं सहवर्तमान खोपटाचा नाश साधतो. किंवा चोरटामोटेमार्जीआपणयाबांधे म्हणजे चोरटा हा ' द्रव्यासींसहवर्तमान ' आपणास ज्याप्रमाणें ' घोंगड्याच्या ' मोटेमध्यें बांधून घेतो. ॥ 4 ॥ किंवा, आगीपोतासाचेनिमिषेंआपणापेंजैसेंजाळिलें म्हणजे अग्नि हा कापुरास लाविला असतां तो जसा कापुराच्या मिषानें आपणास जाळितो, (कापुराच्या अभावाबरोबर अग्नीचा अभाव होतो,) त्याप्रमाणें अज्ञानाच्या नाशाबरोबर ज्ञान नाश पावतें. ॥ 5 ॥

तें ज्ञान किती काळपर्यंत राहून नाश पावतें, याविषयीं सांगतात:-
अज्ञानाचा टेंका ॥ नसतांही ज्ञान अधिका ॥

फांके जंव उपखा ॥ आपुला पडे ॥ 4 - 6 ॥

दशाही ते निमालिया ॥ येणें जे उवाया ॥

तें केवळ नाशावया ॥ दीपाचिये परी ॥ 4 - 7 ॥

(कोश- टेंका- आश्रय. फांके- वाढतें, स्फुरे. उपखा- नाश. दशा- तेल, वात. उवाया- मोठेपणास.)

टीका- अज्ञानाचाटेंकानसतांही म्हणजे अज्ञान निवृत्त झाल्यानंतर ज्ञान वाढतें, म्हणून अज्ञानाचाटेंका म्हणजे आश्रय तो नसतांही ज्ञान हें अधिक फांके म्हणजे वृद्धीस पावतें. तें आपला, जंवउपखापडे म्हणजे नाश होईपर्यंतच. ॥ 6 ॥ दशाहीतेनिमालिया म्हणजे वात व तेल हीं संपल्यानंतर दीप हा एकाएकी उवायायेणें म्हणजे मोठेपणास येतो, तो

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

केवळ नाश पावावयासाठीच. तद्वत्, ज्ञान वृद्धीस पावतें, तें आपला नाश साधण्यासाठीच. ॥ 7 ॥

याविषयीं आणखी दृष्टांत सांगतात:-
उटणें कां पडणें ॥ कचभराचें कोण जाणे ॥
कां फांकणें सुकणें ॥ जाईउळाचें ॥ 4 - 8 ॥
तरंगाचे रुपा येणें ॥ तयाचि नांव निमणें ॥
कां विजूचें उदैजणें ॥ तोचि अस्तु ॥ 4 - 9 ॥
तैसें पिऊनि अज्ञान ॥ तंववरी वाढे ज्ञान ॥
जंव आपुलें निधन ॥ निःशेष साधे ॥ 4 - 10 ॥

(कोश- उटणें- उत्पन्न होणें. पडणें- पतन पावणें. कचभर- केशकलाप. जाईउळ- जाईचें फूल. रुपायेणें- उत्पन्न होणें, प्रकट होणें. निमणें- नाश पावणें. उदैजणें- उदय पावणें. अस्तु- नाश. पिऊनि- नाश करुन. तंववरी- तोंपर्यंत. निधन- नाश.)

टीका- कचभराचें उटणें कां पडणें कोण जाणे म्हणजे केशकलाप उत्पन्न होतो तों लागलीच खालीं पतन पावतो, हें कोण जाणतो ? अपितु सर्व जाणतो. किंवा जाईउळाचें फांकणें कीं सुकणें म्हणजे जाईचें फूल फांकतें, तें लागलीच जसें सुकतें. ॥ 8 ॥ किंवा तरंगाचे रुपायेणें तयाचि नांव निमणें म्हणजे पाण्यावर तरंग म्हणजे लाटा उत्पन्न होतात, त्याचेंच नांव नाश पावणें होय. (उत्पन्न होतांक्षणींच त्या लाटा नाश पावतात.) किंवा, विजूचें उदैजणें तोचि अस्तु म्हणजे विजेचें जें उदय पावणें तोच तिचा नाश होय. (वीज उत्पन्न होतांक्षणींच नाश पावते.) ॥ 9 ॥

तैसें अज्ञान पिऊनि तंववरी ज्ञान वाढे म्हणजे त्याप्रमाणें ज्ञान हें अज्ञानाचा नाश करुन तोंपर्यंतच वाढत असतें. जंव आपुलें निधन निःशेष साधे म्हणजे जोंपर्यंत तें आपला नाश निःशेष साधील. ॥ 10 ॥

आतां ज्ञानमात्र परमात्मा हा ज्ञानाज्ञानास ग्रासून उरतो, असें दृष्टांतपुरस्सर पांच ओंव्यांनीं सांगतात:-

जैसें कल्पांतीचें भरतें ॥ स्थळा जळा दोहींतें ॥
बुडविलीया अरौतें ॥ राहों नेणे ॥ 4 - 11 ॥
कां विश्वाही वेघळ ॥ वाढे जें सूर्यमंडळ ॥
तैं तेजतम निखळ ॥ तेंचि होय ॥ 4 - 12 ॥

नाना नीद मारुनि ॥ आपणपेंही नुरौनि ॥

जागणें ठांके होऊनि ॥ जागणेंचि ॥ 4 - 13 ॥

तैसैं अज्ञान आटोनिया ॥ ज्ञान येतें उवाया ॥

ज्ञानाज्ञान गिळूनिया ॥ ज्ञानमात्र जें ॥ 4 - 14 ॥

ते वेळीं पुनिवा भरे ॥ ना अवसें सरे ॥

तें चंद्रीच उरे ॥ सत्रावी जैशी ॥ 4 - 15 ॥

(कोश- कल्पांत- प्रलयकाल. भरतें- भरती. स्थळ- जमीन. अरौतें- वांचून. वेघळ- अधिक. निखळ- खचित, समग्र. आटोनिया- नाशकरुन. उवायायेतें- वाढतें, प्रकाशास येतें. सत्रावी- सोळा कळांस अधिष्ठानभूत चंद्राचा वर्तुळाकार.)

टीका- ज्याप्रमाणें कल्पांतीचेंभरतें म्हणजे कल्पांतकालच्या उदकाचा पूर हा चहूंकडे भरल्यावर तो, स्थळ म्हणजे जमीन, व जळ म्हणजे उदक या दोघांसही बुडविलीयाअरौतेंराहोनेणे म्हणजे बुडविल्यावांचून रहात नाही. ॥ 11 ॥ सूर्यमंडळ हें जर विश्वाहीवेघळवाढे म्हणजे विश्वापेक्षांही अधिक वाढेल, (सर्व विश्वभर सूर्यमंडळच होईल,) तर प्रकाश व अंधार हे दोन्ही तो सूर्यच होईल. ॥ 12 ॥ नाना म्हणजे अथवा, जागणें हें निद्रेचा नाश करुन व तें आपण स्वतःही जागणेंपणानें न उरुन तें जागणें जागणें होऊनच जसें ठांके म्हणजे रहातें; ॥ 13 ॥ त्याप्रमाणें अज्ञानआटोनियाज्ञानउवायायेतें म्हणजे अज्ञानाचा नाश करुन ज्ञान हें वाढतें ' व लागलीच नाश पावतें. ' म्हणून ज्ञान व अज्ञान यांस ग्रासून जो ज्ञानमात्र परमात्माच उरतो. ॥ 14 ॥ जेव्हां सोळा कळा भासत नाहीत व चंद्ररूपानें उरलेली सतरावी कळाच भासते, त्यावेळीं ती सतरावी कळा पुनिवाभरेना म्हणजे पौर्णिमेस भरत नाही. व अवसेंसरेना म्हणजे अमावास्येस संपत नाही. तर ती सतरावी कळा चंद्राचे ठिकाणीं चंद्ररूपानेंच जशी उरते, तद्वत् ज्ञानाज्ञानास ग्रासून ज्ञानमात्र परमात्माच उरतो. ॥ 15 ॥

या ज्ञानमात्र आत्म्यास सूर्याचा दृष्टांत देतात:-

कां तेजांतरें नाटोपे ॥ कोणें तमें न वासिपे ॥

तें उपमेचें जाउपें ॥ सूर्यचि होय ॥ 4 - 16 ॥

(कोश- तेजांतर- अन्य प्रकाश. नाटोपे- प्रकाशित होत नाही. नवासिपे- झांकला जात नाही. जाउपें- पोर.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

टीका- सूर्य हा तेजांतरें म्हणजे अन्य प्रकाशाच्या योगानें नाटोपे म्हणजे प्रकाशित होत नाही; किंवा कोणत्याही तमें म्हणजे अंधकारानें तो नवासिपें म्हणजे झांकला जात नाही. याप्रमाणें हें उपमेचें जाउपें म्हणजे पोर सूर्यच आहे. तद्वत् आत्मा हा अन्य प्रकाशानें प्रकाशित होत नाही, व अज्ञानानें झांकला जात नाही. ॥ 16 ॥

म्हणोनि ज्ञानें उजळे ॥ कां अज्ञानें रुळे ॥

तैसें नव्हे निर्वाळें ॥ ज्ञानमात्र जें ॥ 4 - 17 ॥

(कोश- रुळे- मळकट होतो. निर्वाळें- शुद्ध.)

टीका- म्हणून ज्ञानमात्र परमात्मा हा ज्ञानानें उजळतो, व अज्ञानानें रुळे म्हणजे मळकट होतो, असें नाही. तर निर्वाळें म्हणजे शुद्ध, जो ज्ञानमात्र आहे. ॥ 17 ॥

परमात्मा हा आपण आपल्यास जाणल्यावांचून ज्ञानमात्र आहे, असें सांगतात:-

परी ज्ञानमात्रें निखळें ॥ तेंचि कीं तया कळे ॥

कायि देखिजे बुबुळें ॥ बुबुळा जेवि ॥ 4 - 18 ॥

(कोश- निखळ- समग्र, निष्कल. बुबुळ- नेत्रांतील तारका.)

टीका- निखळ म्हणजे समग्र ज्ञानमात्रच परमात्मा आहे, असें तेंचिकींतयाकळे म्हणजे त्याचें त्यास कळतें असें म्हणावें, तर स्वस्कंदारोहणदोष येतो. ज्याप्रमाणें बुबुळानें बुबुळास पहातां येत नाही, तद्वत् आत्मा हा आपण आपल्यास जाणून ज्ञानमात्र होत नाही. ॥ 18 ॥

आकाश आपणपां रिघे ॥ कां आगी आपणया लागे ॥

आपुला माथा वळघे ॥ आपण कोणी ॥ 4 - 19 ॥

दिठी आपणया देखे ॥ स्वादु आपणया चाखे ॥

नादु आपुलें आइके ॥ नादपण ॥ 4 - 20 ॥

सूर्य सूर्यासि विवळे ॥ कां फळ आपणया फळे ॥

परिमळु परिमळें ॥ घेपतुसे ॥ 4 - 21 ॥

तैसें आपणया आपण ॥ जाणते नव्हे जाण ॥

म्हणोनि ज्ञानपणेवीण ॥ ज्ञानमात्र जें ॥ 4 - 22 ॥

(कोश- रिघे- प्रवेश करील काय ? माथा- मस्तक. वळघे- चढून बसेल काय ? दिठी- दृष्टी. स्वाद- रुचि. चाखे- रुचि घेईल काय ? विवळे- प्रातःकाळ

करील काय ? घेपतुसे- घेतला जाईल काय ?)

टीका- आकाशआपणपारिघे म्हणजे आकाश हें आपण आपल्यामध्ये प्रवेश करील काय ? नाही. किंवा अग्नि हा आपण आपल्यास लागेल काय ? नाही. किंवा आपुलामाथाआपणकोणीवळघे म्हणजे कोणीही आपल्या मस्तकावर आपण चढून बसेल काय ? नाही. ॥ 19 ॥ दिठीआपणयादेखे म्हणजे दृष्टी ही आपण आपणास पाहील काय ? नाही. स्वाद हा आपण आपणास चाखेल काय ? नाही. किंवा नाद हा आपलें नादपण ऐकेल काय ? नाही. ॥ 20 ॥ सूर्य हा आपण आपणास विवळे म्हणजे प्रातःकाळ करील काय ? नाही. किंवा फळ हें आपण आपणास फळेल काय ? नाही. किंवा परिमळें म्हणजे सुवासाकडून सुवास घेतला जाईल काय ? नाही. ॥ 21 ॥ त्याप्रमाणें परमात्मा हा आपण आपल्यास, जाणतें नव्हे जाण म्हणजे जाणणारा नव्हे असें समज. म्हणून तो ज्ञानपणावांचून ज्ञानमात्र आहे.

॥ 22 ॥

आत्म्यास जर दुस-या ज्ञानाची अपेक्षा आहे, तर त्यावर दोष सांगतात:-

आणि ज्ञान ऐसी सोय ॥ ज्ञानपण जरी साहे ॥

तरी अज्ञान नोहे ॥ ज्ञानपणेंचि ॥ 4 - 23 ॥

(कोश- सोय- आश्रय, समावेश.)

आणि ज्ञानरूप परमात्मा दुस-या ज्ञानाची सोय म्हणजे आश्रय सहन करील, तर ज्ञानपणेंचिअज्ञान नोहे म्हणजे ज्ञानपणानेंच तो अज्ञान होणार नाही काय ? होईलच. तात्पर्य, ज्ञानरूप आत्मा जर अन्य ज्ञानाकडून प्रकाशित होईल, तर तो ज्ञानरूप आहे, असे म्हणतां येणार नाही. त्या ज्ञानरूप आत्म्यास अज्ञान असें म्हटले पाहिजे. ॥ 23 ॥

आतां तो जर ज्ञानाज्ञानातीत आहे, तर तो नाहीच अशी शंका करितात-

जैसें तेज जें आहे ॥ तें अंधारें कीर नोहे ॥

मा तेज तरी होय ॥ तेजासि कांई ॥ 4 - 24 ॥

तैसें असणें आणि नसणें ॥ हें नाही जया होणें ॥

आतां मिथ्या ऐसें येणे ॥ बोले गमे ॥ 4 - 25 ॥

(कोश- मिथ्या- नाही, खोटें. गमे- वाटतें.)

टीका- ज्याप्रमाणें प्रकाश जो आहे, तो कीर म्हणजे खरोखर अंधार होत नाही, मा म्हणजे मग प्रकाशाला प्रकाशाचें भान तरी आहे काय ? नाही. ॥ 24 ॥ त्याप्रमाणें अस्तित्व व नास्तित्व हें जयाहोणेंनाहीं म्हणजे ज्यास काहीं होणें नाही. (आपण आहों किंवा नाही याचे ज्ञान त्यास नाही.) म्हणून, ऐसंयेणेबोलेमिथ्यागमे म्हणजे अशा या भाषणानें तो नाहीच असें वाटतें. ॥ 25 ॥

आतां उत्तर देण्यास आरंभ करितात-
तरी कांहीं नाही सर्वथा ॥ ऐसी जरी व्यवस्था
॥ तरी नाही हे पृथा ॥ कवणासि पै ॥ 4 - 26 ॥
 (कोश- सर्वप्रकारानें. पृथा- ज्ञान.)

टीका- जर आत्मा म्हणून काहीं नाही अशी व्यवस्था करावी, तर तो नाही असें हें पृथा म्हणजे ज्ञान कोणाला झालें ? ज्यास झालें, तो शून्यसाक्षित्वेंकरून आहेच. त्यास नाही असें म्हणतां येत नाही. ॥ 26 ॥

शून्यसिद्धांतबोधु ॥ कोणे सत्ता होय सिद्ध ॥
नसता हा अपवादु ॥ वस्तूसि जो ॥ 4 - 27 ॥
 (कोश- अपवाद- आरोप.)

टीका- शून्यच अवशेष रहातें असें म्हणावें, तर त्या शून्यसिद्धांताचें ज्ञान कोणाच्या सत्तेनें सिद्ध होतें ? ज्याच्या सत्तेनें सिद्ध होतें, त्या वस्तुचे ठिकाणीं तें शून्य नसतांही केवल शून्यत्वाचा अपवाद आला आहे. ॥ 27 ॥

मालवितां दिवे ॥ मालविता जरी मालवे ॥
तरी दीपु नाही हें फावे ॥ कोणासि पां ॥ 4 - 28 ॥
 (कोश- फावे- ज्ञान होतें.)

टीका- दिवेमालवितांमालविताजरीमालवे म्हणजे दिवे मालविले असतां, दिवे मालविणारा पुरुष जर मालवला जाईल (मरेल,) तरीदीपुनाहींहेंकोणासिफावे म्हणजे तर दीप नाही, हें कोणास कळेल ? ज्यास दीप नाही असें कळतें, तो आहेच.

कां निदेचेनि आलेपणें ॥ निदैंलें तें जाय प्राणें ॥
तरी नीद भली हें कोणें ॥ जाणिजैल ॥ 4 - 29 ॥
 (कोश- निदैंलें- निजलें. प्राणेंजाय- मरतात. भली- चांगली.)

टीका- किंवा निदेचेनिआलेपणें म्हणजे निद्रा प्राप्त झाल्यानें

निदैलेंतेंजायप्राणें म्हणजे जें निजलें तें जर प्राणास मुकलें तर मला निद्रा भली म्हणजे चांगली लागली होती, असें कोण जाणतो ? जो जाणतो तो आहेच. ॥ 29 ॥

घटु घटपणें भासे ॥ तद्भंगें भंगु आभासे ॥

सर्वथा नाहीं ऐसें ॥ कोणें म्हणावें ॥ 4 - 30 ॥

(कोश- भंग- नाश. सर्वथा- सर्व प्रकारानें.)

टीका- घट हा घटपणानें भासतो, व तद्भंगेंभंगुआभासे म्हणजे त्या घटाच्या नाशानें नाशच भासतो (भावाभाव भासतात;) सर्वथा म्हणजे सर्व प्रकारानें द्रष्टा व दृश्य आदिकरुन पदार्थ हे नाहीत असें कोणीं म्हणावें ? कोणासच म्हणतां येणार नाहीं. भावाभाव हे ज्याच्याकडून प्रकाशित होतात, तो जसा आहे, तसा शून्यसाक्षी आहे.

म्हणोनि कांहीं नाहीं पण ॥ देखतां नोहे आपण ॥

नहोनि असणेनवीण ॥ असणेंच जें ॥ 4 - 31 ॥

(कोश- नहोनि- अभावावांचून.)

टीका- म्हणोनि कांहीं नाहीं पण आपण देखतां नोहे म्हणजे काहीं नाहीं अशा प्रकारच्या शून्यास आपण पहाणारे नव्हेत काय? अपितु होय. म्हणून आपलें स्वरूप अभाव व भावरूप आहे असे म्हणतां येत नाहीं. तर आपलें स्वरूप कसे आहे आहे तें सांगतात.- नहोनि म्हणजे अभावरूप न होऊन, जें स्वरूप असणेनविण म्हणजे असणेंपणांवाचून (भावरूपावांचून) असणेंच आहे. ॥ 31 ॥

आपलें अस्तित्व अस्तित्वप्रत्ययावांचून आहे असें सांगितलें. आतां तें कसें आहे हें सांगतात-

परी आणिका कां आपणया ॥ न पुरे विषो होआवया ॥

म्हणोनि असावया ॥ कारण कीं ॥ 4 - 32 ॥

(कोश- आणिका- अन्यास. नपुरे- योग्य नाहीं. विषो- विषय.)

टीका- परी. म्हणजे परंतु, आणिका म्हणजे अन्यास किंवा आपणया म्हणजे आपण आपणास विषोहोआवयानपुरे म्हणजे विषय होण्यास योग्य नाहीं. म्हणून अन्य प्रमाणावांचून व स्वतः प्रमाणेंकरुन आत्मा हा असावयाकारण म्हणजे आपल्या आहेपणास आपणच कारण आहे ॥ 32 ॥

जो निरंजनीं निदैला ॥ तो आणिकीं नाहीं देखिला ॥

आपुलाही निमाला ॥ आठवू तया ॥ 4 - 33 ॥

परी जीवें नाही नोहे ॥ तैसें शुद्ध असणें आहे ॥

हें बोलणें न साहे ॥ आहेनाहींचें ॥ 4 - 34 ॥

(कोश- निरंजन- निर्जन अरण्य. निमाला- राहिला नाही, शांत झाला. आठव- स्मरण. जीवेनाहींनोहे- जिवंत नाही असें नाही, तर जिवंतच आहे.)

टीका- जोनिरंजनीनिदैला म्हणजे जो मनुष्य निर्जन अरण्यामध्ये निजला, तोआणिकीदेखीलानाहीं म्हणजे त्यास अन्यानें कोणीही पाहिलें नाही. व तया आपुलाहीआठवूनिमाला म्हणजे व त्या निजलेल्या मनुष्यास आपलें स्मरणही राहिलें नाही; कारण त्यास भानच असत नाही. ॥ 33 ॥ परी म्हणजे तथापि जीवें नाहीनोहे म्हणजे तो निद्रित मनुष्य जिवंत नाही असें नाही, तर तो जिवंतच जसा आहे. त्याप्रमाणें आत्म्याचें शुद्ध असणें (अस्तित्वप्रत्ययावांचून) आहे. तो आहे किंवा नाही हें बोलणें त्याचे ठिकाणीं सहन होत नाही. ॥ 34 ॥

दिठी आपणया मुरडे ॥ तें दिठीपणही मोडे ॥

परी नाही नोहे फुडें ॥ जाणे तेंचि ॥ 4 - 35 ॥

(कोश- मुरडे- लीन होते.)

टीका- नेत्र झांकिल्यानंतर, दिठी म्हणजे दृष्टी ही आपणयामुरडे म्हणजे आपण आपले ठिकाणीं लीन होते. तेव्हां दृष्टीपणही मोडतें. पण ती दृष्टी नाही असें नोहे म्हणजे नाही, तर आहेच. कारण फुडें म्हणजे पुढें भासणाऱ्या नाहीपणास ती जाणते. त्याप्रमाणें सुषुप्तीचे ठिकाणीं अहंरूप स्फुरण लीन झालें, तरी तें ज्या ठिकाणीं लीन झालें तो नाही असें नाही, तर आहेच. कारण त्यावेळीं तो अहमाच्या अभावास प्रकाशून शुद्ध असणेंपणानें आहे. ॥ 35 ॥

काळा राहे काळवखां ॥ तो आपणा ना आणिका ॥

न चोजवे तरी असिका ॥ हा मी बाणे ॥ 4 - 36 ॥

(कोश- काळवखां- अंधारांत. नचोजवे- जाणतां येत नाही. असिका- समग्र. बाणे- जाणतो.)

टीका- काळा मनुष्य काळोख्यात राहिला, तर तो आपण आपणास जाणत नाही व दुसऱ्यास देखील नचोजवे म्हणजे जाणतां येत नाही. म्हणून तो मनुष्य नाही असें नाही तर आहेच. कारण, तो हामीअसिका म्हणजे समग्र

आहे असें बाणे म्हणजे जाणतो. तद्वत् आहे नाही अशा प्रत्ययावांचून आपलें शुद्ध असणें आहे. ॥ 36 ॥

तैसें असणें कीं नसणें ॥ हें कांहीं मा नुमजणें ॥

नसोनि असणें ॥ ठायें ठावो ॥ 4 - 37 ॥

(कोश- ना- व, अथवा. नुमजणें- न जाणणें.)

टीका- त्याप्रमाणें आत्मा हा आपण आहे किंवा नाही, हें त्यासच कांहीं जाणतां येत नाही. म्हणून तो नसोनि म्हणजे असणें व नसणें या स्वरूपाचा नसून, असणें म्हणजे असणेंपणानें ठावोठाये म्हणजे आहे त्या ठिकाणीच आहे. ॥ 37 ॥

निर्मळपणीं आपुला ॥ आकाशाचा संचू विराला ॥

तो स्वयें कां पुढिला ॥ कांहीं नाही ॥ 4 - 38 ॥

(कोश- आकाशाचा संचू- पृथिव्यादिभूतें, अन्नं. विराला- जिराला. स्वयें- स्वतःस. पुढिला- अन्यास.)

टीका- आपुलानिर्मळपणीं आकाशाचासंचूविराला म्हणजे आपल्या निर्मळ अशा आकाशस्वरूपाचे ठिकाणी आकाशाचासंच म्हणजे पृथिव्यादि भूतें हीं विरुन गेल्यानंतर, तो आकाश स्वयें म्हणजे स्वतः आपणास किंवा पुढिला म्हणजे अन्यास कांहींनाहीं म्हणजे कांहीं जाणत नाही. म्हणून तो आकाश नाही असें म्हणतां येत नाही, तर तो आहेच. त्याप्रमाणें आत्मा हा आहे नाही अशा भावास स्पर्श न करितां स्वस्वरूपानेंच आहे. ॥ 38 ॥

कां अंगी निर्मळपणीं ॥ हारपलिया पोखरणीं ॥

हें वांचुनि पाणी ॥ सगळेचि आहे ॥ 4 - 39 ॥

(कोश- अंगी- स्वरूपानें. हारपलिया- नाश पावल्या असतां. पोखरणी- पुष्करणी, नदी इ. नांवें.)

टीका- कां म्हणजे किंवा अंगी निर्मळपणीं म्हणजे स्वरूपाने निर्मळ अशा उदकामध्यें पोखरणीं हारपलिया म्हणजे पुष्करणीं नदी इ. नांवें हीं हरपून गेलीं असतां (नाश पावलीं असतां,) हेंवांचुनि म्हणजे या नांवावाचून सगळें पाणीच जसें आहे. त्याप्रमाणें सर्व नामरूपावांचून किंवा असणेंनसणेंपणावांचून केवळ परमात्माच आहे. ॥ 39 ॥

आपणा भागु तैसे ॥ असणेंचि जें असे ॥

आहे नाहीं ऐसें ॥ सोडूनिया ॥ 4 - 40 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- आपणाभागु- आपला भाग, हिस्सा, स्वरुप.)

टीका- तैसें म्हणजे त्याप्रमाणें जो आत्मा आहे व नाही अशा भावास सोडून असणें स्वरुप आहे. तोच आपणाभागु म्हणजे आपलें स्वरुप आहे. ॥४०॥

आहे नाही अशा प्रत्ययावांचून केवळ असणेंच आपलें स्वरुप आहे असें सांगितलें. आतां अशा स्थितीचें भान केव्हां होतें हें सांगतात:-

निदेचे नाहीपणें ॥ निमालियाही जागेपणें ॥

असिजे कां नेणणें ॥ कोण्हीं होऊनि जैसे ॥ 4 - 41 ॥

टीका- निदेचेनाहीपणें ॥ निमालियाहीजागेपणें म्हणजे निद्रा ही प्राप्त झाली नाही व जागृतिही संपली, अशा या उभयताच्या संधीमध्ये जें कांहीं आहे, तें उभय अवस्थांस स्पर्श न करितां आहे तसेंच आहे. ॥४१॥

कां भूमीं कुंभ ठेविजे ॥ तें सकुंभता आपजे ॥

तो नेलिया म्हणिजे ॥ तेणेंवीण ॥ 4 - 42 ॥

परी दोन्ही हे भाग ॥ न सिवती भूमीचें अंग ॥

ते वेळीं भूमि तैसें चांग ॥ चोख जें असणें ॥ 4 - 43 ॥

(कोश- सकुंभता- घटयुक्तभूतल, घटासींसहित भूतल. आपजे- उत्पन्न होते. नसिवति- स्पर्श करीत नाहीत. चोख- शुद्ध.)

टीका- भूमींकुंभठेविजे म्हणजे जेव्हां भूमीवर कुंभ ठेविला जातो, तें म्हणजे तेव्हां सकुंभताआपजे म्हणजे ' घटवद्भूतलं ' (जमिनीवर घट आहे) असें म्हटलें जातें. आणि तो तेथून नेला असतां तेणेंवीणम्हणिजे म्हणजे ' घटाभाववद्भूततलं ' (जमिनीवर घट नाही) असें म्हणण्यांत येतें. ॥४२॥

॥ पण आहे नाही असे हे दोन्ही भाग भूमीच्या अंगास नसिवति म्हणजे स्पर्श करीत नाहीत. त्यावेळीं भूमि जशी चोख असते, त्याप्रमाणें आहे नाही अशा प्रत्ययास ग्रासून जें आत्मस्वरुप चोख आहे. इति श्रीअनुभवामृते श्रीमज्ज्ञानेश्वरविरचिते ज्ञानाभेदखंडनं नाम चतुर्थ प्रकरणं संपूर्ण. ॥

उपसंहार-

या चतुर्थ प्रकरणांत ज्ञान हें आत्म्याशीं अभिन्नपणानें रहातें अशा विषयाचें प्रथम खंडन केलें आहे. आत्मा हा ज्ञानाज्ञानातीत आहे. जर ज्ञानानें तो प्रकाशित होईल, तर तो ज्ञानमात्र आहे असें म्हणतां येणार नाही. व तो जड होईल म्हणून तत्त्वज्ञानाचें महत्त्व येथें कांहीं नाही. तर तें ज्ञान

होताक्षणीच नष्ट होते, अशा प्रकारचा विषय सांगितला आहे. व ज्ञानाने मुक्ति होते अशा प्रकारच्या विषयाचे देखील खंडन केले आहे. मोक्ष म्हणून बाहेरुन कांहीं एक आणिले आहे असे नाही. तर आपणच मोक्षस्वरूप आहो अशा विषयाचे दिग्दर्शन केले आहे. ज्ञानाने परमात्मा उजळतो व अज्ञानाने तो मळकट होतो, असे कांहीं म्हणता येत नाही. कारण ज्यास ज्ञानाज्ञानाचा स्पर्शच नाही इत्यादि रीति लिहिली आहे, त्यावरून आपली स्थिति कशी आहे, हे चांगले लक्षांत येण्यासारखे आहे. पुढे शून्यवादाचे निराकरण करून अस्तिनास्तिप्रत्ययावांचून आपले असणे स्वरूप आहे, असे सांगून हे चतुर्थ प्रकरण संपविले आहे. ॥ 4 ॥

इति श्रीअनुभवामृते चतुर्थ प्रकरणे तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता. ॥ 4 ॥

सच्चिदानंदविवरण

अथ पंचमप्रकरणारंभः ।

चतुर्थ प्रकरणांत आत्म्याचे अस्तित्व कसे आहे हे सिद्ध केले. आतां या पंचम प्रकरणी ' सच्चिदानंद ' पदाचे विवरण करितात. त्यांत प्रथम सच्चिदानंदस्वरूप तीन प्रकारचे नसून एकच आहे, असे सांगतात:-

तै सत्ता प्रकाश सुख ॥ या तिहीं उणे लेख ॥

जैसे विषणेंचि विख ॥ विषा नाही ॥ 5 - 1 ॥

(कोश- उणे- उणीव, न्यून. लेख- समज.)

टीका- तै म्हणजे स्वरूपस्थितीमध्ये, सत्ता म्हणजे अस्तित्व, प्रकाश म्हणजे चित्, व सुख म्हणजे आनंद अशा तीन पदांनी तीन स्वरुपे निराळी आहेत असे वाटते. पण तसे मुळीच नाही. कारण यातिहीं उणेलेख म्हणजे या तीनपणाची उणीव आहे असे समज. (भिन्नभिन्न स्वरुपे नसतां तिन्ही शब्दार्थ मिळून एक सच्चिदानंद आत्माच सिद्ध होतो.) सच्चिदानंदरूप परमात्मा हा केवळ सद्रूपच होईल, तर तो जड होईल. सतावांचून केवळ चित् होईल तर तो असत् होईल. सत् चितावांचून केवळ आनंद होईल, तर मिथ्या होईल व त्याचे भान होणार नाही. आनंदावांचून सच्चित् होईल, तर तो प्रिय होणार नाही. यासाठी तिन्ही पदांनी एका आत्म्याचेच बोधन होते. जसे विषाचे ठिकाणी विषपणा असूनही तें आपण मरत नाही, म्हणून

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

विखविषपणेंचिविषानाहीं म्हणजे विषाला स्वतःला विषपणानें विष नाही. विष हे अन्यास मारतें, म्हणून तें विषपण अन्यास होतें. स्वतः विष हे विषरूपानेंच असतें त्यात भेद नाही, (विषाचा व विषशक्तिचा भेद नाही.) तद्वत्. ॥ 1 ॥

दृष्टांत सांगतात-

कांति काठिण्य कनक ॥ तिन्ही मिळोन कनक एक ॥

द्राव गोडी पीयूख ॥ पीयूषचि जेविं ॥ 5 - 2 ॥

(कोश- कनक- सोनें. द्राव- पातळपण. पीयूष- अमृत.)

टीका- पिवळी कांती, काठिण्य म्हणजे कठीणपणा, व कनक म्हणजे सुवर्णपणा हे तिन्ही मिळून जसे एक सुवर्णच आहे; किंवा द्राव म्हणजे पातळपणा, गोडी व अमृतपणा हे तिन्ही मिळून जसे एक अमृतच आहे, त्याप्रमाणें आत्मा तीनपणावांचून एक आहे. ॥ 2 ॥

उजाळ दृति मार्दव ॥ या तिहींचीही उणीव ॥

हें देखिजे सावेव ॥ कापुरीं एकीं ॥ 5 - 3 ॥

(कोश- उजाळ- शुभ्रता. दृति- सुगंध. मार्दव- मृदुत्व. सावेव- समग्र, सर्व, सावयव.)

टीका- उजाळ म्हणजे शुभ्रता, दृति म्हणजे सुगंधपणा व मार्दव म्हणजे मृदुपणा, यातिहींचीहीउणीवएकींकापुरींसावेवदेखिजे म्हणजे अशा या तीन धर्माचा उणेपणा एका कापुराचे ठिकाणीं जसा दृष्टीस पडतो. (तिन्ही मिळून एक कापुरच आहे, किंवा तीन प्रकारच्या भिन्न भिन्न धर्माची उणीव आहे.) तद्वत् आत्मा तीनपणांवांचून एकच आहे. ॥ 3 ॥

एका कापुराचे ठिकाणीं तीन धर्म भिन्न कसे नाहीत हें सांगतात-

अंगे कीर उजाळ ॥ उजाळतांचि मवाळ ॥

दोन्ही ना परिमळ- ॥ मात्रचि जे ॥ 5 - 4 ॥

ऐसी एका कापुरपणीं ॥ तिन्ही इये तिन्हीं उणी ॥

इयापरी आटणी ॥ सत्तादिकांची ॥ 5 - 5 ॥

(कोश- इये- हे. आटणी- नाश, अभाव.)

टीका- कापुर हा अंगाने कीर म्हणजे निश्चयानें उजाळ म्हणजे शुभ्र आहे. व उजळताचि मवाळ म्हणजे जी शुभ्रता आहे तीच मृदुता आहे. दोन्हीना म्हणजे हे दोन्ही धर्म निराळे नाहीत, तर एकच आहेत. व जो कापुर परिमळमात्र म्हणजे सुगंधमात्रही आहे. ॥ 4 ॥ ऐसीएकाकापुरपणीं म्हणजे

याप्रमाणें एका कापुराचे ठिकाणी, इयेतिन्हीतिन्हींउणी म्हणजे हे तीनही धर्म तीनपणानें उणे आहेत. इयापरि म्हणजे याप्रमाणें सत्तादिकाचीआटणी म्हणजे सच्चित्सुखरूप तीनपणाचा अभाव आहे. जो सत् तोच चित्, व जो सच्चित् तोच आनंद आहे. ॥ 5 ॥

ये-हवीं म्हणजे सच्चिदानंदभेदें ॥ चाललीं तीनी पदें ॥

तिन्ही उणीं आनंदें ॥ केलीं येणें ॥ 5 - 6 ॥

(कोश- ये-हवीं- स्वपरभानकालीं. चाललीं- भासतात.)

टीका- ये-हवीं- म्हणजे भानकालीं, सत् चित् व आनंद अशीं हीं तीन पदें, भेदेंचालली म्हणजे भिन्नपणानें भासतात. तथापि हे तीन शब्द या आनंदरूप आत्म्यानें उणे केले आहेत. (यांचें भिन्न भान करुं देत नाहीं.)

॥ 6 ॥

आतां एकत्वाचा प्रकार सांगतात-

सत्ताचि कीं सुखप्रकाश ॥ प्रकाशूचि सत्ताउल्हासु ॥

हें न निवडे मिठांशु ॥ अमृतीं जेविं ॥ 5 - 7 ॥

(कोश- सुख- आनंद. प्रकाश- चित्. उल्हास- आनंद. ननिवडे- भेद करितां येत नाहीं. मिठांशु- गोडी.)

टीका- सद्रूप परमात्माच आनंद व चिद्रूप आहे. व जो प्रकाश म्हणजे चित् आहे, तोच सद्रूप व उल्हासु म्हणजे आनंदरूप आहे. म्हणून यांचा भेद होत नाही. ज्याप्रमाणें अमृताच्या गोडीचा भेद करितां येत नाहीं, तद्वत्.

॥ 7 ॥

दृष्टांत सांगतात-

शुक्लपक्षींचा सोळा ॥ दिवसां वाढति कळा ॥

परी चंद्र मात्र सगळा ॥ चंद्रीं जेवीं ॥ 5 - 8 ॥

(कोश- सगळा- समग्र, क्षयवृद्धीरहित.)

टीका- शुक्लपक्षाच्या सोळा दिवसांमध्ये चंद्राचे ठिकाणीं एक एक कळा वाढत असते. पण चंद्र मात्र चंद्राचे ठिकाणीं जसा सगळा म्हणजे क्षयवृद्धीवांचून परिपूर्ण आहे. त्याप्रमाणें आत्मा तीनपणावांचून एक आहे.

॥ 8 ॥

कां थेंबीं पडतां उदक ॥ थेंबा धरुं ये लेख ॥

परी पडला ठाई उदक ॥ वांचून आहे ॥ 5 - 9 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- लेखधरुंये- भिन्नपणानें जाणतां येईल.)

टीका- कां म्हणजे किंवा, उदकथेंबीपडतां म्हणजे उदक हें थेंबरुपानें पडत असतां थेंबाधरुंयेलेख म्हणजे थेंब हे भिन्न भिन्नपणानें जाणतां येतात. पण पडलाठाई म्हणजे ज्या ठिकाणीं ते थेंब पडले आहेत, त्या ठिकाणीं उदकावांचून अन्य कांहीं आहे काय ? नाही. त्याप्रमाणें आत्मा हा तीनपणावांचून आहे. ॥९॥

तैसैं असदाचिये व्यावृत्तीं ॥ सत् म्हणों आली श्रुति ॥

जडाचिये समाप्तीं ॥ चिद्रूप ऐसैं ॥ 5 - 10 ॥

दुःखाचेनि सर्व नाशें ॥ उरलें तें सुख ऐसैं ॥

निगदिलें निःश्वासें ॥ प्रभूचेनि ॥ 5 - 11 ॥

(कोश- व्यावृत्ति- निवृत्ति. प्रभूचेनि निश्वासें- वेदानें. निगदिलें- सांगितलें.)

टीका- तैसैं म्हणजे थेंबाच्या निवृत्तीनें उदक म्हणणें जसैं प्राप्त झालें, त्याप्रमाणें असताच्या म्हणजे मिथ्यापणाच्या व्यावृत्तीं म्हणजे निवृत्तीसाठीं आत्म्यास सत् असैं श्रुति म्हणों लागली. तसैंच जडाच्या समाप्तीसाठीं चिद्रूप असैं म्हणूं लागली. ॥ 10 ॥ त्याचप्रमाणें सर्व दुःखाच्या नाशेंकरुन जें उरलें तें सुख होय, असैं प्रभूचे निःश्वासें म्हणजे वेदानें निगदिलें म्हणजे सांगितलें. ॥११॥

ऐसी सदादि प्रतियोगिये ॥ असदादि तिन्ही इये ॥

लोटतां झाली त्राय ॥ सत्तादिकां ॥ 5 - 12 ॥

(कोश- प्रतियोगी- उलट, विपरीत. इये- हे. लोटतां- नाश करितां. त्राय- रक्षण.)

टीका- ऐसी म्हणजे याप्रमाणें सदादिप्रतियोगिये म्हणजे सत् चित् व सुख यांचे प्रतियोगी म्हणजे विपरीत रुपानें असणारे जे असदादितिन्हीइये म्हणजे हे असत्-जड-दुःखरुप तीन प्रकार, मुळींच नाहीत. म्हणून जे नाहीत, त्यांचा लोटतां म्हणजे नाश केल्यामुळें सत्तादिकांस श्रुतीनीं निरर्थक जागा दिली आहे. ॥१२॥

एवं सच्चिदानंदु ॥ आत्मा हा ऐसा शब्दु ॥

अन्यथा व्यावृत्ती सिद्धु ॥ वाचक नव्हे ॥ 5 - 13 ॥

(कोश- अन्यथाव्यावृत्ति- अन्य प्रकारानें किंवा विपरीत भासणा-याची निवृत्ति.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

टीका- याप्रमाणें आत्मा हा सच्चिदानंद आहे अशा प्रकाराचा शब्द हा अन्यथा म्हणजे अन्य प्रकारानें भासणारे जे असदादिक त्यांच्या निवृत्तीनें सिद्ध आहे. तो शब्द वाचक म्हणजे आत्मस्थितीचा वाचक नव्हे. ॥ 13 ॥

एवं आत्मा हा सच्चिदानंद शब्दानें जाणतां येत नाहीं असें सिद्ध झालें. आतां हाच विषय पुन्हा दृढीकरणार्थ सांगतात-

सूर्याचेनि प्रकाशं ॥ जें कांहीं जड आभासे ॥

तया तो गिवसे ॥ सूर्य कांई ॥ 5 - 14 ॥

(कोश- गिवसे- सांपडे.)

टीका- सूर्याच्या प्रकाशानें जे कांहीं जड पदार्थ प्रकाशित होतात, त्यांस तो सूर्य प्रकाशित करावयास सांपडेल काय? नाहीं.

तद्वत् आत्मा हा शब्दानें प्रकाशित होत नाहीं. ॥ 14 ॥

तेवि जेणें तेजें ॥ वाचेसि वाच्यता सुझे ॥

ते वाचा प्रकाशिजे ॥ हें कें आहे ॥ 5 - 15 ॥

(कोश- तेज- प्रकाश. वाच्यत्व- ज्ञेयत्व, दृश्यत्व. सुझे- कळतें.)

टीका- तेवि म्हणजे त्याप्रमाणें जेणेंतेजें म्हणजे ज्या आत्म्याच्या प्रकाशानें, वाचेसिवाच्यतासुझे म्हणजे सच्चिदानंदादि शब्दरूप वेदाला दृश्य ज्ञेयादि वाच्यत्व कळलें. तीवाचा म्हणजे तो वेद आत्म्यास प्रकाशित करील हें कोठें तरी आहे काय? नाहीं. ॥ 15 ॥

आत्मज्ञानाविषयीं वेद हा प्रमाण आहे असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. आणि तुम्ही मात्र वेदास प्रामाण्य मानीत नाहीं, तर त्यास युक्ति काय? असा शंकाकाराचा अभिप्राय जाणून त्याविषयीं सांगतात-

विषो नाहीं कोणाही ॥ ज्या प्रमेयत्वचि नाहीं ॥

तया स्वप्रकाशा कांई ॥ प्रमाण होय ॥ 5 - 16 ॥

प्रमेयपरिच्छेदें ॥ प्रमाणत्व नांदे ॥

तें काय स्वतःसिद्धें ॥ वस्तूच्या ठाई ॥ 5 - 17 ॥

(कोश- विषो- विषय. प्रमेय- जाणण्यास योग्य पदार्थ. प्रमाण- ज्यानें ज्ञान होतें असे वेदादिक. परिच्छेद- ज्ञान.)

टीका- विषोनाहींकोणाही म्हणजे जो आत्मा कोणासही विषय होत नाहीं, व ज्यास प्रमेयत्व कधींही प्राप्त होत नाहीं, अशा त्या स्वयंप्रकाश आत्म्याचे ठिकाणीं वेदादि प्रमाणांचा काय उपयोग आहे? ॥ 16 ॥

प्रमेयपदार्थाच्या परिच्छेदं म्हणजे ज्ञानाने प्रमाणत्व नांदते. येथे तर आत्मा कशानेही ज्ञात होत नाही. मग अशा त्या स्वतःसिद्ध वस्तूचे ठिकाणी वेदादि प्रमाणांचा उपयोग काय आहे ? ॥ 17 ॥

एवं वस्तूसि जाणों जातां ॥ जाणणेंचि वस्तु तत्वतां ॥

मग जाणणें आणि जाणता ॥ कैचा उरे ॥ 5 - 18 ॥

(कोश- तत्वता- खरोखर.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणे परमात्मवस्तूस वेदप्रमाणाने जर जाणावयास जावे, तर परमात्मवस्तूही खरोखर ज्ञानमात्रच आहे. मग जाणणें व जाणणारा हे कसे उरतील ? उरणार नाहीत. म्हणून, अर्थात् प्रमाणांचा उपयोग नाही असे सिद्ध होते. ॥ 18 ॥

म्हणोनि सच्चित्सुख ॥ हे बोल वास्तुवाचक ॥

नद्धति हे शेष ॥ विचाराचे ॥ 5 - 19 ॥

(कोश- शेष- शेवट.)

टीका- म्हणोनि म्हणून प्रमाणांचा उपयोग नाही म्हणून, सच्चिदानंदादि जे बोल म्हणजे शब्द हे आत्मवस्तूचे वाचक नव्हेत. हीच विचाराची परिसमाप्ति होय. ॥ 19 ॥

आतां ' सच्चिदानंद ' पदे व्यर्थ होतात असे सांगतात-

ऐसेनि इयें प्रसिद्धें ॥ चालिलीं सच्चिदानंदपदें ॥

मग द्रष्टया स्वसंवादें ॥ भेटति जेव्हां ॥ 5 - 20 ॥

ते वेळीं वरिषौनि मेघु ॥ समुद्र होवूनि वोघु ॥

सरे, दाऊनि मागु ॥ राहे जैसा ॥ 5 - 21 ॥

(कोश- इयें- हीं. स्वसंवादें- स्वःताच्या स्वरुपाचा संवाद करीत. वरिषौनि- वर्षाव करुन. सरे- संपे. मागु- मार्ग.)

टीका- ऐसेनिइयेंप्रसिद्धेंसच्चिदानंदपदेंचालिलीं म्हणजे अशा रीतीनें हीं सच्चिदानंदपदें प्रसिद्धीस आलीं आहेत. तथापि, द्रष्ट्यास तीं जेव्हां स्वसंवादें म्हणजे आपल्या स्वरुपाचा संवाद करीत भेटतात. ॥ 20 ॥ त्यावेळीं मेघुवरिषौनिवोघुससमुद्रहोवूनि सरे, आणितोमागुदाऊनिजैसाराहे म्हणजे मेघाने वृष्टि केल्यानंतर पाण्याचा ओघ हा नदी ओढ्याच्या रुपाने समुद्रास मिळतो व तो समुद्रच होऊन संपतो. तथापि तो आपला, मागुदाऊनि म्हणजे नदीओढेरुपाचा मार्ग दाखवून जसा रहातो, त्याप्रमाणे

सच्चिदानंदपदं हीं द्रष्ट्यास भेटल्यानंतर शुष्क होतात. ॥21 ॥

फळा विवोनि फुल सुके ॥ फळनाशें रस पाके ॥

तोहि रस उपखे ॥ तृप्तिदानीं ॥ 5 - 22 ॥

(कोश- विवोनि- प्रसवून. उपखे- उपयोगी पडतो.)

टीका- फुलफळाविवोनिमुके म्हणजे फुलें हीं फळांस प्रसवून सुकतात. व फळांच्या नाशें म्हणजे परिपाकानें रस हा पाके म्हणजे पक्व होतो, व तोच रस तृप्ति देण्याविषयीं उपखे म्हणजे उपयोगी पडतो. म्हणजे तो रस तृप्ति देऊन जसा संपतो, त्याप्रमाणें द्रष्ट्याची भेट करुन सच्चिदानंदपदं हीं व्यर्थ होतात. ॥22 ॥

कां आहुति अग्नी आंतु ॥ घालूनि वोसरे हातु ॥

सुख चेववूनि गीतु ॥ उगा राहे ॥ 5 - 23 ॥

नाना मुखा मुख दावूनि ॥ आरसा जाय निगोनि ॥

कां निदैले चेववूनि ॥ चेवविते जैसे ॥ 5 - 24 ॥

(कोश- आहुति- हवनीयद्रव्य. वोसरे- पाठीमागें सरे. चेववूनि- उत्पन्न करुन. निदैले- निद्रित. चेववूनि- जागृत करुन.)

टीका- कां म्हणजे किंवा, हातुअग्नीआंतुआहुतिघालूनिवोसरे म्हणजे हात हा अग्नीमध्ये आहुति घालून जसा पाठीमागें सरतो, किंवा गीत हें सुख उत्पन्न करुन जसें उगें रहातें, तद्वत् सच्चिदानंदपदं राहतात. ॥ 23 ॥ नाना म्हणजे अथवा, आरसामुखामुखदाऊनिनिगोनिजाय म्हणजे आरसा हा मुखामुख प्रतिमुख दाखवून जसा निघून जातो; किंवा, चेवविते म्हणजे जागृत करणारे हे निदैलेचेववूनि म्हणजे निद्रितांस जागृत करुन जसे उगी रहातात, तद्वत् सच्चिदानंदपदं राहतात.

तैसं सच्चिदानंद चोखटा ॥ दाऊनि द्रष्ट्यासि द्रष्टा ॥

तिन्हीं पदं लागति वाटा ॥ मौनाचिया ॥ 5 - 25 ॥

(कोश- चोखट- शुद्ध. वाटालागति- मार्गानें जातात.)

टीका- त्याप्रमाणें सच्चिदानंद व चोखटा म्हणजे शुद्ध अशा द्रष्ट्यास द्रष्टेपणा दाखवून सच्चिदानंदरूप हीं तीन पदं मौनाचियावाटालागतिं म्हणजे मौनमार्गानें जातात.

आतां सच्चिदानंदपदांनीं जर द्रष्ट्याचें ज्ञान होतें, तर तीं पदं ज्ञापक आहेत म्हणून हींच पदं प्रमाण कां होणार नाहीत ? अशी शंका प्राप्त

झाली असतां सांगतात-

जें जें बोलिजे तें तें नव्हे ॥ होय तें तंव न बोलवे ॥

सावुलीवरी न मववे ॥ मविते जैसे ॥ 5 - 26 ॥

मग आपुलीयाकडे ॥ मविता जें सांपडे ॥

तें लाजही लाजों आखुडे ॥ मवितीं जैसी ॥ 5 - 27 ॥

(कोश- सावुलीवरी- प्रतिच्छायेवरुन. नमववे- नमोजवे. मविते- मोजणारे. आपुलियाकडे- तीरस्थ मूर्तीकडे. लाजोंआखुडे- लाजून संकुचित होते.)

टीका- जें जें बोलावें तें तें आत्मस्वरुप नव्हे, व जें आत्मस्वरुप आहे तें बोलून दाखवितां येत नाहीं. म्हणून सच्चिदानंदपदें हीं जरी द्रष्ट्यास भेटतात, तरी तीं ज्ञापक होत नाहींत; म्हणून त्यांस प्रामाण्य मानितां येत नाहीं. सावुलिवरीमवितेजैसेनमववे म्हणजे पाण्यांत आपली प्रतिच्छाया पडली असतां पाण्याच्या तीरावर असणारा जो मोजणारा त्यानें आपलीं प्रतितरंगाबरोबर भासणारीं अनेक रुपें मोजिलीं, तर त्यावरुन मोजणा-याची गणना होईल काय? नाहीं. त्याप्रमाणें केवळ सच्चिदानंदशब्दानें आत्मसाक्षात्कार होईल काय ? नाहीं. ॥ 26 ॥ मग पाण्यांतील आपल्या अनेक प्रतिच्छाया सोडून आपल्या तीरावरच्या मूर्तीकडे पाहून मोजणारा जर आपण आपणास सांपडेल तर मवितींलाज म्हणजे मोजणा-याच्या ठिकाणची लाजच, लाजोंआखुडे म्हणजे लाजून संकुचित होते. मग तो पुरुष लज्जित कां होऊं नये ? अपितु होईलच. तद्वत्, सच्चिदानंदशब्दानें आत्मज्ञान न होतां आपल्या ठिकाणींच आपण आहों. ॥ 27 ॥

तैशी सत्ताचि स्वभावं ॥ असत्ता तंव नव्हे ॥

मा सत्तात्व संभवे ॥ सत्तेसि कांई ॥ 5 - 28 ॥

टीका- तैशी म्हणजे तीरस्थ पुरुषाप्रमाणें आत्मा हा सद्रूप आहे, तो असद्रूप केव्हांही होत नाहीं. पण त्या सद्रूपास आपल्या सत्तेचें भान तरी आहे काय ? नाहीं. ॥ 28 ॥

आणि अचिदाचेनि नाशें ॥ आले जें चिन्मात्र दशे ॥

आतां चिन्मात्रचि मा कैसैं ॥ चिन्मात्रीं ये ॥ 5 - 29 ॥

(कोश- अचित्- जड. नाश- निवृत्ति. दशा- स्थिति. चिन्मात्र- प्रकाशमात्र.)

टीका- आणि अचित् म्हणजे जड पदार्थ त्यांच्या नाशें म्हणजे निवृत्तीकरुन ज्यास चिन्मात्र असें म्हणणें आलें तो मी चिन्मात्र आहे असें

अनुसंधान पावेल काय ? नाही. ॥ 29 ॥

नीद प्रबोधाचा ठायीं ॥ नसे तैसें जागणेंही ॥

तेविं चिन्मात्रचि मा कायी ॥ चिन्मात्रीं ये ॥ 5 - 30 ॥

(कोश- प्रबोध- जागृति.)

टीका- नीदप्रबोधाचाठायींनसेतैसेंजागणेंही म्हणजे निद्रा व जागृति यांच्या ठिकाणीं जागणेपणाचे भान रहात नाही. त्याप्रमाणे चिन्मात्र आत्मा हा चिन्मात्र आहे, मग तो चिन्मात्राचें अनुसंधान कसा पावेल ? पावणार नाही. ॥ 30 ॥

ऐसें यया सुखपणें ॥ नाही दुःख कीर होणें ॥

मा सुख हे गणणें ॥ सुखाशीं कांई ॥ 5 - 31 ॥

टीका- ऐसेंययासुखपणें म्हणजे याचप्रमाणें या परमात्म्यास सुखपणामुळें सुखप्रतियोगी दुःख मुळींच नाही. मा म्हणजे मग, सुखरूप आत्म्याला सुखाचें भान कसे होईल ? होणार नाही. ॥ 31 ॥

म्हणोनि सत् असदत्त्वं गेलें ॥ चित् अचिदत्त्वं मावळलें ॥

सुखा सुख जालें काहीं ना कीं ॥ 5 - 32 ॥

टीका- म्हणोनि असताच्या प्रतियोगिकरूपानें सत् म्हणणे असल्यामुळे असताच्या निवृत्तिबरोबर सताची निवृत्ति होते. याचप्रमाणें अचिदाच्या नाशाबरोबर चित् हें मावळलें म्हणजे संपलें. आणि असुखाच्या नाशाबरोबर सुख हें जालें म्हणजे संपलें. व कांहींनाकीं म्हणजे कांहीं अवशेष म्हणणें रहात नाही. ॥ 32 ॥

आतां सच्चिदानंदशब्दास इतर व्यावर्तकत्व सिद्ध झाल्यामुळें त्याप्रमाणेंच ' एकमेवाद्वितीयंब्रह्म ' इत्यादी वाक्यें हीं इतर व्यावर्तक आहेत, असे सांगतात-

आतां द्वंद्वाचे लवंचक ॥ सांडूनि दुणीचे कंचुक ॥

सुखमात्रचि एक स्वयें अथी ॥ 5 - 33 ॥

वरी एकपणें गणिजे ॥ तें गणितेनसीं होय दुर्जे ॥

म्हणोनि कांहीं न गणिजे ॥ ऐसें एक ॥ 5 - 34 ॥

(कोश- लवंचक- मिथ्यात्व. दुणी- द्वैत. कंचुक- अंगरखा, आवरण. अथी- आहे.)

टीका- आतां म्हणजे सच्चिदानंदशब्दास इतर व्यावर्तकत्व सिद्ध

झाल्यानंतर दुणीचेकंचुक द्वंद्वार्चेलवंचकसांडूनि म्हणजे सच्चिदानंद व असत्, जड, दुःख एतद्रूप द्वैताचा अंगरखा हेंच द्वंद्वरूप मिथ्यात्व त्यास सांडून (द्वैतावांचून) स्वतः सुखमात्र एक आत्मा आहे. ॥ 33 ॥ अशा त्या आत्म्यास एकत्व सिद्ध असतां एकपणानें त्याची जर गणना करावी, तर गणितेनसीं दुर्जे होय म्हणजे गणना करणा-याच्या योगानें दुसरी संख्या प्राप्त होते. म्हणून जेथें कांहींच नगणिते म्हणजे मोजतां येत नाहीं असे एक आहे. (एक म्हणणें द्वैताचें व्यावर्तक आहे.) ॥ 34 ॥

सुखआंतौनिनिगणें ॥ तें सुखिये सुखें तें ॥

हें सुखमात्रचि मा कोणें ॥ अनुभवावें ॥ 5 - 35 ॥

(कोश- सुखआंतौनिनिगणें- सुखामधून. निगणें- भासणें, उत्पन्न होणें.)

टीका- सुखआंतौनिनिगणें म्हणजे सुखरूप आत्म्यापासून जेव्हां सुख हें स्फुरणरूपानें भासतें, तेव्हां त्या सुखाचा प्रत्यय होऊन आपण सुखी आहों असें वाटतें. हा आत्मा तर सुखमात्रच आहे; मग त्यानें आपल्या सुखाचा अनुभव कसा घ्यावा ? घेता येणार नाहीं. ॥ 35 ॥

दृष्टांत सांगतात-

जें प्रकृति डंकु अनुकरे ॥ तें प्रकृति डंके अवतरे ॥

मा डंकूचि तें भरे ॥ कोण कोणां ॥ 5 - 36 ॥

(कोश- प्रकृति- देवी. जें- जेव्हां. डंकु- डांका वाद्यविशेष. अनुकरे- वाजतो. तै- तेव्हां. अवतरे- संचार करते. मा- मग, पण. भरे- संचरे.)

टीका- जें म्हणजे जेव्हां प्रकृतिडंकुअनुकरे म्हणजे देवीचा डांका वाजवितात, तेव्हां डंके म्हणजे त्या डांक्याच्या आवाजानें देवी ही अवतरे म्हणजे दुस-याच्या अंगांत संचार करिते. पण डंकूचि म्हणजे डांका हा न वाजवितां तसाच ठेविला, तर कोणकोणाभरे म्हणजे कोणती देवी दुस-याच्या अंगांत संचार करील ? कोणतीच करणार नाहीं. तद्वत् सुखमात्रास सुखाचा अनुभव कसा येईल ? येणार नाहीं. ॥ 36 ॥

तैसें आपुलेनि सुखपणें ॥ जया नाही सुखावणें ॥

आणि नाहीं हेंही जेणें ॥ नेणजे सुखें ॥ 5 - 37 ॥

(कोश- सुखावणें- सुख प्रत्यय.)

टीका- तैसें म्हणजे त्या डांक्याप्रमाणें आपल्या सुखपणानें ज्या आत्म्यास सुखावणेंनाहीं म्हणजे सुखप्रत्यय नाहीं, आणि सुखप्रत्यय नाहीं हें

ही ज्या सुखरूप आत्म्यास माहीत नाही. ॥ 37 ॥

आत्मस्थिति कशी आहे तें सांगतात-

आरिसा न पहातां मुख ॥ स्वयें सन्मुख ना विन्मुख ॥

तेविं नसोनि सुखासुख ॥ सुखचि जें ॥ 5 - 38 ॥

(कोश- सन्मुख- समोर. ना- अथवा, किंवा. विमुख- उलट.)

टीका- आरसा जर पाहिला नाही तर मुख हे स्वतः समोर किंवा उलट न होतां मुखरूपानेंच असतें; तद्वत् सुखासुखनसोनि म्हणजे सुख व सुख यांच्या प्रत्ययावांचून आत्मा हा सुखरूपच आहे. ॥ 38 ॥

आतां चार्वाकादि वाद्यांच्या युक्त्या ग्रहण करुं नयेत, असे सांगतात-
सर्व सिद्धांताचिया उजरिया ॥ सांडोनिया नीदसुरिया ॥

आपुलिया हातां चोरिया ॥ आपणचि जे ॥ 5 - 39 ॥

(कोश- उजरिया- युक्त्या. नीदसुरिया- झोपेंतील चावळण्या.)

टीका- चार्वाकादि वाद्यांच्या सर्व सिद्धांत युक्त्या ह्या नीदसुरिया- म्हणजे झोपेंतील चावळण्या आहेत, म्हणून त्या सांडून विचार करावा. कारण ज्या युक्त्यांनी आपणच आपल्या हातास म्हणजे स्वरूपास चोरुन घेतो. (आपली ओळख पडत नाही.)

आतां सुखाचा अनुभव कसा घ्यावा अशी शंका प्राप्त असतां सांगतात-

न लवितां ऊसु ॥ तें जैसेनि असे रसु ॥

तेथिचा मिठांशु ॥ तोचि जाणे ॥ 5 - 40 ॥

कां न सज्जितां वीणा ॥ तो नादु जो अबोलणा ॥

तया तेणेंचि जाणा होआवें लागे ॥ 5 - 41 ॥

नाना पुष्पाचिया उदरा ॥ न येतां पुष्पसारा ॥

आपणचि भंवरा ॥ होआवें पडे ॥ 5 - 42 ॥

नाना न रंधितां रससोय ॥ ते गोडी कैसी पा आहे ॥

हें पाहणें तें नोहे ॥ आणिका जोगें ॥ 5 - 43 ॥

तैसें सुखपणा येवों ॥ लाजे आपलें सुख पावों ॥

तें आणिका चाखोंसुवो ॥ येईल कांई ॥ 5 - 44 ॥

(कोश- नलवितां- लावला नसतां. मिठांशु -गोडी. नसज्जितां- सज्ज केला नसतां. पुष्पसार- मकरंद. भंवरा- भ्रमर. होआवेंपडे- होण्यास लागे.

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

नरंधितां- न शिजवितां. रससोय- पक्वान्न. लाजे- असमर्थ आहे. पावो- भोगण्यास. आणिका- अन्यास. चाखोंसुवो- अनुभवास.)

टीका- ऊस जर पेरिला नाही, तर त्याचे ठिकाणी रस जसा आहे- म्हणजे तेथली गोडी तोच जाणतो- तद्वत् सुख सुखास जाणतें. (सुखानुभव होत नाही.) ॥ 40 ॥ किंवा वीणा जर सज्ज केला नाही, तर त्या वीणेचा नाद अबोलणा म्हणजे अस्पष्ट आहे. त्यास जाणावयाचें झाल्यास त्यानेच आपणांस जाणिलें पाहिजे. तद्वत् सुखानें आपण आपणास जाणिलें पाहिजे ॥ 41 ॥ नाना म्हणजे अथवा, पुष्पाचियाउदरा म्हणजे पुष्पाच्या पोटामध्ये पुष्पसार म्हणजे मकरंद जर उत्पन्न झाला नाही, तर तो मकरंद सेवन करण्यासाठी त्या मकरंदासच भ्रमर झालें पाहिजे. तद्वत् सुखानें सुखास जाणिलें पाहिजे. ॥ 42 ॥ नाना म्हणजे अथवा, रससोयनरंधितां म्हणजे पक्वान्नं जर रांधिलीं नाहीत, तर ती गोडी कशी आहे हें पहावयाचें झाल्यास, तें आणिकाजोगेंनोहे म्हणजे ती अन्याच्या प्रत्ययास येणार नाही. तर गोडीनेच गोडी जाणिली पाहिजे. ॥ 43 ॥ त्याप्रमाणें, आत्मा हा सुखपणायेवोंआपुलेंसुखपावोंलाजे म्हणजे सुखपणास येऊन आपलें सुख आपण भोगण्याविषयी असमर्थ आहे. तें सुख अन्याच्या चाखोंसुवोयेईलकाई म्हणजे अनुभवास येईल काय ? नाही. ॥ 44 ॥

जर आत्मा हा अन्याच्या व आपल्याही अनुभवास येत नाही, तर त्याची स्थिति कशी आहे अशी शंका प्राप्त झाली असतां सांगतात-

दिहाचिया दुपारीं ॥ चांदु जैसा अंबरीं ॥

तें असे चांदाचि वरी ॥ जाणावें कीं ॥ 5 - 45 ॥

रुप नाही तें लावण्य ॥ अंग नुटी तें तारुण्य ॥

क्रिया नुटी तें पुण्य ॥ कैसें असे ॥ 5 - 46 ॥

जें मनाचा अंकुर नुपजे ॥ तेथिलेंनि मकरध्वजें ॥

तोचि हन माजे ॥ तरीच घडे ॥ 5 - 47 ॥

कां वाद्यविशेषाची सृष्टी ॥ जें जन्म नेघे दृष्टी ॥

तें नादु ऐसी गोष्टी ॥ नादाचिजोगी ॥ 5 - 48 ॥

नाना काष्ठाचिया विटाळा ॥ वोसरलियाही अनळा ॥

लागणें केवळा ॥ आगीसिचि ॥ 5 - 49 ॥

(कोश- दिहाचिया- दिवसाच्या. दुपारीं- दोनप्रहरीं. अंबर- आकाश.

रूप- स्वरूप. नुठी- उत्पन्न झालें नाही. क्रिया- कर्म. नुपजे- उत्पन्न झाला नाही. मकरध्वज- मदन. माजे- उन्मत्त झाला. सृष्टी- समुदाय. विटाळ- स्पर्श. वोसरलिया- चुकला असतां.)

टीका- दिहाचियादुपारीं म्हणजे भर दोनप्रहरीं चांदु म्हणजे चंद्र हा अंबरीं म्हणजे आकाशामध्ये असतो, व त्या चंद्राचीं किरणें त्याकालीं चंद्रावरतीच आहेत, असें त्यांचें त्यांनीच जाणिलें पाहिजे. तद्वत् आत्मस्थिति जरी अनुभवास येत नाही, तरी ती स्थिति त्यानेच जाणिली पाहिजे. ॥ 45

॥ रूपच जर उत्पन्न झालें नाही, तें म्हणजे तर लावण्य म्हणजे सौंदर्य, व अंगच जर उठलें नाही तर तारुण्य, व कर्मच केलें नाही तर पुण्य हीं कशीं आहेत, हें जर जाणावयाचें आहे, तर त्यांनीच आपणांस जाणिलें पाहिजे, तद्वत् समजावें. ॥ 46 ॥ जेव्हां मनाचा अंकुर उत्पन्न होतो, तेव्हांच कामादिकांची उत्पत्ती होते; जर मनाचा अंकुर उत्पन्न झाला नाही, तर तेथें असणारा बीजभूत मकरध्वज म्हणजे मदन हा जर आपण आपले ठिकाणीं माजून स्त्रियांचा उपभोग घेईल, तरच आत्मा आपण आपला अनुभव घेईल ? ॥ 47 ॥ कां म्हणजे किंवा वाद्यविशेषाचीसृष्टी म्हणजे वीणा मृदंग इत्यादि वाद्यविशेषांचा समुदाय हा जर जन्म घेऊन दृष्टीपुढें आला नाही, तर त्यांचा नाद कसा आहे, अशीही गोष्ट नादाजोगीच जशी आहे- म्हणजे नादानेंच आपला नाद ऐकिला पाहिजे; त्याप्रमाणें आत्मा कसा आहे हा अनुभव त्यासच झाला पाहिजे. (नादास नाद ऐकूं येत नाही, तद्वत् आत्मा आपली स्थिति अनुभवित नाही.) ॥ 48 ॥ नाना म्हणजे अथवा, काष्ठाच्या विटाळा म्हणजे स्पर्शास अनळ म्हणजे अग्नि हा वोसरलिया म्हणजे चुकला असतां, लागणेंकेवळाआगीसिचि म्हणजे अग्नीचें लागणें केवळ अग्नीसच जसें होतें; तद्वत् पूर्वी लिहिल्याप्रमाणें समजावें. ॥ 49 ॥

दर्पणाचेनि नियम- ॥ वीणचि मुखप्रमै ॥

आणिति तेचि वर्म ॥ वर्मति येण ॥ 5 - 50 ॥

(कोश- प्रमा- ज्ञान. वर्म- बीज, मर्म. वर्मति- लज्जा पावती.)

टीका- दर्पणाचेनियमेवीणचिमुखप्रमेआणिति तेचियेणेंवर्मवर्मति म्हणजे दर्पणाच्या नियमानें आपलें मुख आपणास दिसतें, पण दर्पण घेतल्यावांचून आपलें मुख आपल्या प्रमेस (दृश्यत्वास) जे आणितात, ते लोक याच वर्मानें लज्जित होतात- म्हणजे आपल्या मुखाचा अनुभव

दर्पणावांचून होत नाही; तेव्हां मुख हें मुखरूपानेंच असतें. तद्वत्, सुखरूप आत्म्याचा अनुभव सुखरूप आत्म्यास होत नाही. सुखाचा अनुभव वृत्तिमूलक होतो. म्हणून सुखरूप आत्मा हा सुखरूपानें आहे तसाच आहे. ॥ 50 ॥

न पेरितां पीक जोडे ॥ तें मुडाचि आहे रोकडें ॥

ऐशिया सोयीं उघडें ॥ बोलणें हें ॥ 5 - 51 ॥

(कोश-जोडे- मिळवलें. मुडा- धान्याचा गड्ढा. रोकडें- प्रत्यक्ष, वास्तविक.)

टीका- शेतामध्ये धान्य न पेरितां जर पीक मिळतें असें कोणी म्हणेल, तर तें न पेरितां मुडा भरून रोकडें ठेविलें आहे असें म्हणावें लागतें. म्हणून मुडा जसा कोणत्याही उपयोगास न लावितां आहे तसा आहे; तद्वत् सुखरूप आत्मा आहे तसा आहे. त्याचा त्यास सुखाचा अनुभव येत नाही. अशा रीतीचें हें उघडें बोलणें आहे.

एवं विशेषसामान्य ॥ दोहों नातळे चैतन्य ॥

तें भोगिजे अनन्य ॥ तेणेंसि सदा ॥ 5 - 52 ॥

(कोश- नातळे- स्पर्श न करी. अनन्य- अद्वितीय.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें, विशेष म्हणजे दृश्य, व सामान्य म्हणजे अदृश्य या दोन्ही प्रकारांस चैतन्य हें नातळे म्हणजे स्पर्श करीत नाही. तर तें अनन्यतेणेंसिसदाभोगिजे म्हणजे तें चैतन्य अनन्य आहे म्हणून (अद्वितीय आहे म्हणून,) त्याचा त्यानें सार्वकाळ भोग घेतला पाहिजे.

॥ 52 ॥

आतां यावरी जें बोलणें ॥ तें येणेंचि बोलें शहाणें ॥

जें मौनाचेंही निपटणें ॥ पिवूनि गेले ॥ 5 - 53 ॥

(कोश- शहाणें- शहाणपणाचे अशी निंदा केली आहे. येणेंबोलें- या आमच्या भाषणानें. निपटणें- नाश, नाहीपण, अभाव.)

टीका- आतांयावरी म्हणजे असें सिद्ध झाल्यानंतर, वादी जें बोलणें बोलतील, तें या आमच्या भाषणानें शहाणें म्हणजे खोडसाळ होय. कारण जेंमौनाचेंहीनिपटणेंपिवूनिगेलें म्हणजे जो आत्मा मौनाच्याही मौनास पिऊन स्थिर आहे. (मौन आहे किंवा नाही, असें म्हणणें देखील जेथें सहन होत नाही.) ॥ 53 ॥

एवं प्रमाणें अप्रमाण- ॥ पण केलें प्रमाण ॥

दृष्टांतीं वाइली आण ॥ दिसावयाची ॥ 5 - 54 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- अप्रमाणपण- खोटेंपण. प्रमाण- खरें.)

टीका- याप्रमाणें प्रमाणांनीं आपला अप्रमाणपणा प्रमाण म्हणजे खरा केला. बाकी सुलभ. ॥ 54 ॥

अंगाचिया अनुपपत्ति ॥ आटलिया उपपत्ति ॥

येथें उठिली पांति ॥ लक्षणांची ॥ 5 - 55 ॥

उपाय मागील पाय ॥ घेवूनि झाले वाय ॥

प्रतीति सांडिली सोय ॥ प्रत्ययाची ॥ 5 - 56 ॥

(कोश- अंगाचिया- आत्मस्वरूप अंगाच्या. अनुपपत्ति- अयोग्यता. आटलिया- नाश पावल्या. उपपत्ति- युक्ति. उठिली- उठून गेली. पांति- पंक्ति. लक्षणांची- जहदजहल्लक्षणांची. उपाय- साधनें. वाय- व्यर्थ. प्रत्यय- ज्ञान.)

टीका- अंगाचियाअनुपपत्ति म्हणजे आत्मस्वरूप अंगाच्या अयोग्यतेमुळें उपपत्ति म्हणजे युक्त्या ह्या आटलिया म्हणजे नाश पावल्या; व ज्या ठिकाणीं जहदादि लक्षणांची पांति म्हणजे पंक्ति ही उठून गेली; ॥ 55 ॥ उपाय हे मागे पाय घेऊन वायझाले म्हणजे व्यर्थ झाले; व प्रतीतीनें प्रत्यय करुन देण्याची सोय टाकून दिली. ॥ 56 ॥

येथें निर्धारेंसि विचारु ॥ निमोनि झाला साचारु ॥

स्वामीचा संकटीं शूरु ॥ सुभटु जैसा ॥ 5 - 57 ॥

(कोश- निर्धारेंसि- निश्चयें करुन. निमोनि- मरुन. साचारु- खरा. सुभट- उत्तम योद्धा.)

टीका- येथें निर्धारेंसि म्हणजे निश्चयेंकरुन विचार हा निमोनिसाचारुझाला म्हणजे मरुन खरा झाला. कारण, विचारावांचून परमात्मप्राप्तीविषयीं दुसरा उपायच नाही. म्हणून तो विचार आत्मप्राप्ति करवून मरुन जातो. यास दृष्टांत- स्वामीवर संकट आलें असतां शूर योद्धा हा आपण मरुन यश मात्र जसें स्वामीस देतो, तद्वत्. ॥ 57 ॥

नाना नाशु साधुनि आपुला ॥ बोधु बोधा लाजिला ॥

नुसधेपणें थोटावला ॥ अनुभवू जेथें ॥ 5 - 58 ॥

(कोश- नुसधेपणें- एकत्वामुळें. थोटावला- हात तुटून थोटा झाला.)

टीका- सुलभ.

भिंगाचिया चडळा ॥ पदरांचा पुंज वेगळा ॥

करितां जैसा निफळा ॥ अंगाचा होय ॥ 5 - 59 ॥

कां गजबजला उबा ॥ पांघुरणें केळीचा गाभा ॥

सांडी तेवेळीं उभा ॥ कैचा कीजे ॥ 5 - 60 ॥

तैसें अनुभाव्य अनुभाविक ॥ इहीं दोही अनुभूति बिक ॥

ते गेलिया कैचें एक ॥ एकासीच ॥ 5 - 61 ॥

(कोश- चडळ- तुकडा. निफळा- चुरा. गजबजला- घाबरा झाला. उबा- उष्मतेनें. पांघुरणें- सोपटें. अनुभाव्य- ज्ञेय. अनुभाविक- ज्ञाता. बिक- स्थिति. अनुभूति- अनुभव.)

टीका- अभ्रकाच्या भिंगाचा जो चढळ म्हणजे तुकडा, त्याचा पुंज जर वेगळा केला, तर त्या अभ्रकाच्या अंगाचा निफळा म्हणजे चुरा होतो. (अभ्रकाची स्थिति रहात नाही.) तद्वत्, आपली निर्बाध स्थिति असतां ज्ञेय व ज्ञान हीं जर ज्ञाता जो आत्मा त्यास वेगळेपणानें जाणण्यास प्रवृत्त होतील, तर त्यांची स्थितिच रहात नाही. ॥ 59 ॥ कां म्हणजे किंवा केळीचा गाभा हा उबा म्हणजे उष्मतेनें गजबजला म्हणजे घाबरा झाला, म्हणून पांघुरणेंसांडी म्हणजे सोपटें जर काढून टांकिलीं, तर त्यावेळीं तो गाभा उभा कसा करितां येईल ? येणार नाही. त्याप्रमाणें ज्ञेय व ज्ञान यांचा निरास केला असतां जाणण्यास कांहीं विषय रहात नाही. ॥ 60 ॥ त्याप्रमाणें अनुभाव्य म्हणजे ज्ञेय व अनुभाविक म्हणजे ज्ञाता या दोघांच्या योगानें अनुभूतिबिक म्हणजे अनुभवाची स्थिति असते. तेगेलिया म्हणजे ज्ञेय व ज्ञाता यांचा निरास केला असतां केवल अनुभवरूप परमात्माच उरला. म्हणून कैचेंएकएकासि म्हणजे त्याचा त्यास अनुभव एकत्वामुळें कसा होईल ? होणार नाही. ॥ 61 ॥

अनुभवो हा ठावोवरी ॥ आपुलीच अनवसरी ॥

तेथें अक्षराची हारी ॥ वाईल काई ॥ 5 - 62 ॥

कां परेसिं पडे मिठी ॥ जेथें नादा सळु नुठी ॥

मा वावरिजैल वोठी ॥ हें कें आहे ॥ 5 - 63 ॥

(कोश- अनवसरी- जागा देत नाही, आश्रय देत नाही. हारी- पंक्ति. मिठीपडे- बंदी पडते. सळु- थोडे. वावरिजैल- बोलतां येईल. वोठी- ओष्टांनीं.)

टीका- अनुभव हा, ठावोवरी म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें

अनुभाविकाचा निरास झाला असतां आपुलीच अनवसरी म्हणजे आपल्या स्थितीस अवसर देत नाही; (जो उरत नाही;) तो अनुभव आत्म्याच्या ठिकाणी अक्षराच्या हारी म्हणजे पंक्तीस वाईल काय? म्हणजे वाचेने व्यवहार करील काय? अपितु नाही. ॥ 62 ॥

अनुभव हा अक्षराच्या हारीस कां वहाणार नाही याविषयी कारण सांगतात.- परेंसिपडेमिठी म्हणजे ज्या आत्म्याच्या ठिकाणी परा वाचेला मिठी पडते; व जेथे नाद हा सळु म्हणजे यत्किंचित्ही उठत नाही; मग वोठींवावरिजैल म्हणजे ओष्टांनी बोलतां येईल, हें कोठें तरी आहे काय ? अपितु नाही.

॥ 63 ॥

आतां आत्म्याचा अनुभव न होण्याविषयी काय उदाहरण आहे तें सांगतात-

चेयिलियाही पाठी ॥ चेवण्याच्या गोठी ॥

कीं धाला बैसे पाठी ॥ रंधनाच्या ॥ 5 - 64 ॥

(कोश- पाठी- नंतर. धाला- जेवून तृप्त झाला. रंधनाच्या पाठीं- स्वयंपाक करण्यास.)

टीका- कोणीही मनुष्य, चेयिलियाहीपाठी म्हणजे निद्रेंतून जागा झाल्यानंतर, चेवण्याच्यागोठी म्हणजे जागृत होण्याच्या गोष्टी (तूं जागा हो अशा रीतीच्या) जर कोणीही केल्या, तर त्या जशा व्यर्थ होतात, किंवा धालारंधनाच्यापाठींबैसे म्हणजे जेवून तृप्त झालेला मनुष्य जर भूक लागली म्हणून स्वयंपाक करण्यास बसेल, तर तो उद्योग जसा व्यर्थ होतो; त्याप्रमाणें आत्मा हा अनुभवरूप असून प्रकाशरूप असल्यामुळें त्याचा अनुभव होतो असें म्हणतां येत नाही. कारण, तो अनुभव आपल्याहून भिन्न नाही; तर तोच आपण आहों. ॥ 64 ॥

उदैजलिया दिवसपति ॥ ते कीं दिवे शेजे येति ॥

पिकला शेतीं सुयिजताति ॥ नांगर कांई ॥ 5 - 65 ॥

(कोश- उदैजलिया- उदय पावल्या नंतर. दिवसपति- सूर्य. शेजेयेति- शांत होतात. सुयिजताति- घालतात काय?)

टीका- दिवसपतिउदैजलिया म्हणजे सूर्य हा उदय पावल्यानंतर दिवे हे ज्याप्रमाणें शेजेयेति म्हणजे शांत होतात. किंवा पिकलेल्या शेतामध्ये कोणीही नांगर सुयिजताति म्हणजे घालतील काय? अपितु नाही. तद्वत्

अनुभवरूप आत्मा आपणच असल्यामुळें आत्मानुभव होतो असें म्हणतां येत नाही. ॥65 ॥

म्हणोनि बंधमोक्षाचें व्याज ॥ नाहीं निमालें काज ॥

आतां निरुपणाचें भोज ॥ वोळगे जरी ॥ 5 - 66 ॥

(कोश- व्याज- निमित्त, कपट. निमालें- संपलें. काज- कर्तव्यकर्म. भोज- महत्त्व. वोळगे- प्रवृत्त व्हावें.)

टीका- म्हणोनि म्हणजे आत्मानुभव होत नसल्यामुळें, बंधमोक्षाचें व्याज म्हणजे प्रतिपादन करणें एतद्रूप निमित्त हें मुळींच उरलें नाहीं. काजनिमालें म्हणजे कर्तव्यकर्म संपलें. आतां म्हणजे यानंतर आत्मानुभव होतो व बंधमोक्षाची प्रवृत्ति होते, असें निरुपण करण्याविषयीं जर वोळगे म्हणजे प्रवृत्त होऊं, तर पुढें सांगतात.- ॥66 ॥

आणि पुढिला कां आपणापें ॥ वस्तुविसराचेनि हातें हरपे ॥

मग शब्देंचि घेपे ॥ आठवूनिया ॥ 5 - 67 ॥

(कोश- हातें- योगानें.)

टीका- तर, पुढिल म्हणजे अन्य किंवा आपण हीच आत्मवस्तु ती विसराचेनिहातेंहरपे म्हणजे विस्मृतीच्या योगानें हरपल्यासारखी झाली आहे. म्हणून तीच शब्दाच्या योगानें आठवून घ्यावी. ॥67 ॥

येतुलेयाही परौतें ॥ चांगावें नाहीं शब्दातें ॥

जरी स्मारकपणें कीर्तीतें ॥ मिरवी हा जर्गी ॥ 5 - 68 ॥

(कोश- येतुलेया- यापेक्षां. परौतें- अधिक.)

टीका- येतुलेयाहीपरौतें म्हणजे यापेक्षां अधिक शब्दाचे ठिकाणीं चांगुलपण नाही, जर स्मारकपणानें हा जगामध्यें किर्ती मिरवील. पुढच्या प्रकरणाचा संबंध येथें दाखविला आहे. पुढें षष्ठ प्रकरणीं शब्दखंडन करणार आहेत. इति श्रीअनुभवामृते श्रीमज्ज्ञानेश्वरविरचिते सच्चिदानंदविवरणं नाम पंचमप्रकरणं संपूर्णम् ॥5 ॥

उपसंहार-

या पंचम प्रकरणामध्यें सच्चिदानंद शब्दाचें विवरण केलें आहे. त्यांत प्रथम सच्चिदानंद परमात्मा हा सत्, चित्, व आनंद अशा तीनपणावांचून एक आहे, असें सांगून नंतर आत्म्याचे ठिकाणीं सच्चिदानंद शब्दाची प्रवृत्ति ही असत् जड व दुःख यांच्या निवृत्तीमुळें प्राप्त झाली आहे. म्हणून

सच्चिदानंद शब्द हा आत्म्याचा वाचक नव्हे; व हा शब्द आत्म्याकडून प्रकाशित होत असल्यामुळे या शब्दाकडून आत्मा प्रकाशित होत नाही. असे सांगितले आहे, अन्यथा व्यावृत्तिमुळे कां होईना, सच्चिदानंद शब्दाची प्रवृत्ति आत्म्याचे ठिकाणी होते, असे जरी म्हटले, तरी द्रष्ट्याची भेट करवून सच्चिदानंद शब्द हा व्यर्थ होतो, असे सांगितले. सद्रूप आत्म्याचे ठिकाणी असत जड व दुःख यांचे भान नाही. मग सच्चिदानंदत्वाचे भान कसे होईल ? होणार नाही. म्हणून, असत जड व दुःख यांच्या व्यावृत्तीमुळे प्राप्त झालेले सच्चिदानंदत्व हे असत जड व दुःख यांच्या निवृत्तीबरोबर निवृत्त होते, व परिपूर्ण परमात्माच उरतो असे सांगितले. पुढे त्याचा त्यास सुखत्वाचा प्रत्यय येत नाही, म्हणून शब्द हा प्रमाण होत नाही. जर प्रामाण्य मानण्याविषयी आग्रह आहे, तर शब्द हा ' दशमस्त्वमसि ' इत्यादि शब्दाप्रमाणे स्मरण करणारा आहे; म्हणून प्रामाण्य मानावे असे सांगून, हे सच्चिदानंदविवरणनामक पंचम प्रकरण संपविले. ॥ 5 ॥

॥ इति श्रीअनुभवामृते पंचमप्रकरणे तात्पर्यबोधिनी टीका समाप्ता ॥ 5 ॥

शब्दखंडन

अख षष्ठप्रकरणारंभः ।

पंचम प्रकरणामध्ये ' सच्चिदानंद ' पदाचे विवरण केले. आतां या षष्ठप्रकरणामध्ये शब्दाच्या योगाने आत्मस्मरण होते, असा जो पूर्वपक्ष केला, त्याचे खंडन करितात. त्यांत प्रथम शब्द हा प्रमाण आहे, असा पूर्वपक्ष करितात-

बाप उपयोगी वस्तु शब्दु ॥ जिया धारा सधर नादु ॥

अमूर्ताचा विशदु ॥ आरिसा नोहे ॥ 6 - 1 ॥

(कोश- बाप- संबोधन. धारा- परंपरा. सधर- आधार. नाद- शब्द. अमूर्त- निराकार. विशदु- प्रकाशक.)

टीका- हे बाप, शब्द हा आत्मवस्तूचे ज्ञान करण्याविषयी उपयोगी आहे. व जियाधारा म्हणजे ज्या शास्त्रादिकांच्या धारेस (परंपरेस) नादु म्हणजे शब्द हा सधर म्हणजे आधार आहे; व जो शब्द अमूर्त पदार्थाचा (आकाररहित पदार्थाचा) विशदु प्रकाशक आहे; म्हणून तो आरशाप्रमाणे

होणार नाही काय ? अपितु होईलच. ॥ 1 ॥

पहाते आरिसा पाहे ॥ तेथे कांहीं नवल नोहे ॥

परी दर्पणें ॥ येणें होय ॥ न पाहतें पहाणें ॥ 6 - 2 ॥

टीका- पहातें म्हणजे पहाणारे हे आरसा पाहतात. त्याविषयीं कांहीं आश्चर्य नाही. पण या दर्पणाच्या योगानें, नपहातेंपहाणेंहोय म्हणजे कधींही दिसत नसणारें मुख हें दिसूं लागतें. तद्वत्, शब्दाच्या योगानें न कळणारी वस्तु कळते, म्हणून शब्द हा प्रमाण आहे. ॥ 2 ॥

वडिल अव्यक्ताचिया वंशा ॥ उद्यत्कारु सूर्य जैसा ॥

येणें एक गुणें आकाशा ॥ अंबरत्व ॥ 6 - 3 ॥

(कोश- वडिल- श्रेष्ठ. अव्यक्त- नामरूपरहित. उद्यत्कारु- प्रकाशक.)

टीका- अव्यक्ताचियावंशा- म्हणजे अव्यक्त आत्म्यापासून जेव्हां जगद्रुप वंश उत्पन्न झाला, तेव्हां प्रथम शब्द उत्पन्न झाला, म्हणून हा वडिल आहे; व सुर्याप्रमाणें हा उद्यत्कारु म्हणजे प्रकाशक आहे; व शब्दरूप या एका गुणामुळें आकाशाला अंबरत्व म्हणजे आकाशपणा प्राप्त झाला आहे. ' शब्दगुणकमाकाशम् ' म्हणजे आकाशाचे ठिकाणीं शब्द गुण रहातो; म्हणून शब्द प्रमाण आहे. ॥ 3 ॥

आपण तंव खपुष्प ॥ परी फळ दे जगद्रुप ॥

शब्द मवितें माप ॥ कोण आहे ॥ 6 - 4 ॥

(खपुष्प- आकाशपुष्पवत् शुन्य. मवितें- मोजणारें.)

टीका- शब्द हा स्वरूपानें आपण स्वतः खपुष्प म्हणजे आकाशपुष्पाप्रमाणें आहे. पण ज्या एका शब्दाच्या योगानें जगद्रुप फळ भासलें आहे, म्हणून या शब्दास मवितेंमाप म्हणजे मोजणारें माप कोणतें आहे ? हजारो शब्द उत्पन्न होतात व नाहींसे होतात. पण त्यांची गणना कोणीं केली आहे काय ? नाहीं. ॥ 4 ॥

विधि निषेधाचिया वाटा ॥ दाविता हाचि दिवटा ॥

बंधमोक्षकळिकटा ॥ शिष्टु हाचि ॥ 6 - 5 ॥

(कोश- दिवटा- मशाल. कळिकट- मळकट, कलह.)

टीका- विधि म्हणजे शास्त्रांत अमुक एक कर्म करावें अशा प्रकारचें जें विधान केलें आहे, व निषेध म्हणजे अमुक एक कर्म करूं नये अशा प्रकारचा जो निषेध केला आहे, त्यांच्या वाटादाविताहाचिदिवटा म्हणजे

मार्गास दाखविणारा हा शब्दच मशाल आहे. व बंधमोक्षकळिकटा म्हणजे बंधमोक्षरूप जो कळिकट म्हणजे मळकटपणा तो उत्पन्न करण्याविषयीं हा शब्दच शिष्ट आहे. ॥ 5 ॥

हा अविद्येच्या अंगीं पडे ॥ तें नाथिलें ऐसें विरुढे ॥

न लाहिजे तीन कवडे ॥ साचि वस्तु ॥ 6 - 6 ॥

(कोश- नाथिलें- खोटें. विरुढे- भासतें. नलाहिजे- प्राप्त होत नाहीं. साचि- खरी.)

टीका- हा शब्द जेव्हां अविद्येच्या अंगावर पडतो (मी मला जाणत नाहीं अशा शब्दाची प्रवृत्ति होते,) तेव्हां नाथिलेंऐसेंविरुढे म्हणजे मिथ्या असें जें जगत् तें भासूं लागतें. कांहीं केल्यानें तीन कवड्यांच्या मोलाची देखील खरी वस्तु प्राप्त होत नाहीं. इतकें शब्दाचें महत्त्व आहे. ॥ 6 ॥

शुद्ध शिवाच्या शरीरीं ॥ कुमरु हाचि जीव भरी ॥

जेविं अंगें पंचाक्षरी ॥ तेवीचि बोलु ॥ 6 - 7 ॥

(कोश- शुद्धशिव- परमात्मा. शरीर- स्वरूप. कुमरु- आत्मपुत्र. भरी- भरीवतो, संचार करी, आरोप करी. पंचाक्षरी- मंत्रज्ञाता.)

टीका- शुद्धशिवाच्याशरीरीं म्हणजे शुद्ध परमात्म्याच्या स्वरूपास कुमरुहा म्हणजे परमात्मपुत्र हा शब्दच जीवभरी म्हणजे जीवपणा भरिवतो. ज्याप्रमाणें अंगें म्हणजे स्वतः, पंचाक्षरी म्हणजे मंत्रज्ञाता हा पिशाचादिकांस दुस-याचे ठिकाणीं भरिवतो व उतरिवतो, तद्वत् हा शब्द आहे. ॥ 7 ॥

जीव देहें बांधला ॥ तो बोलें एकें सुटला ॥

आत्मा बोलें भेटला ॥ आपणपेंया ॥ 6 - 8 ॥

टीका- जीव हा एका अहंरूप शब्दाच्या योगानें देहाच्या ठिकाणी बांधला आहे. (मी देह आहे अशा रीतीनें बंधावस्था प्राप्त झाली आहे.) तोच जीव ' अहंब्रह्मास्मि ' अशा शब्दाच्या योगानें सुटला आहे. व तोच आत्मा तत्त्वमस्यादि शब्देंकरुन आपण आपणास भेटला आहे. एवढें शब्दाचे ठिकाणीं महत्त्व आहे. ॥ 8 ॥

जरी सूर्याप्रमाणें हा शब्द प्रकाशक आहे, तरी सूर्याची उपमा देतां येत नाहीं असें सांगतात-

दिवसातें चेववों गेला ॥ तंव रात्रीचा द्रोह आला ॥

म्हणोनि सूर्यो यया बोला ॥ उपमा नोहे ॥ 6 - 9 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- चैवों- प्रकाशित करावयास. द्रोह- प्रकाशित न करणें हाच द्रोह.)

टीका- सूर्य हा दिवसास प्रकाशित करावयास गेला, पण रात्र प्रकाशित न केल्यामुळें त्यास रात्रीचा द्रोह प्राप्त होतो. शब्द हा सूर्याप्रमाणें नाही, तर विरुद्ध मार्ग एका शब्दानेंच प्रकाशित होतात; म्हणून या शब्दास सूर्याची उपमा देतां येत नाही. ॥ 9 ॥

जे प्रवृत्ति आणि निवृत्ति ॥ विरुद्धा इया हातु धरिति ॥

मग शब्देंचि चालति ॥ एकलेनि ॥ 6 - 10 ॥

सहाय्य आत्मविद्येचें ॥ करावया आपण वेंचे ॥

गोमटें काय शब्दाचें ॥ एकैक वानूं ॥ 6 - 11 ॥

(कोश- शब्देंचि- शब्दमात्र स्वरूपानें. वेंचे- नाशपावे, खर्चीपडे. गोमटें- चांगुलें. वानूं- वर्णू.)

टीका- प्रवृत्ति म्हणजे विधिमार्ग व निवृत्ति म्हणजे निषेधमार्ग, हे दोन्ही विरुद्ध मार्ग या शब्दाच्या हातास धरतात; मग एका शब्दाच्या रूपानेंच चालतात. (प्रवृत्ति व निवृत्तिरूप क्रिया ह्या शब्दमात्रच आहेत.) ॥ 10 ॥ आत्मविद्येचें म्हणजे ब्रह्मविद्येचें सहाय्य करण्यासाठीं शब्द हा आपण वेंचे म्हणजे खर्ची पडतो. म्हणून अशा या शब्दाचा गोमटें म्हणजे चांगुलपणा किती वर्णन करावा? ॥ 11 ॥

येथपर्यंत शब्दाचें महत्त्व वर्णिलें. त्यांत स्मरण करिवणें हा शब्दाचा मोठा गुण आहे असें सांगितलें. त्याचा अनुवाद करुन खंडन करण्यास आरंभ करितात:-

किंबहुना शब्दु ॥ स्मरणदानीं प्रसिद्धु ॥

परी ययाही संबंधु ॥ नाही येथ ॥ 6 - 12 ॥

टीका- किंबहुना, ' उक्तेनअध्याहृत ' म्हणजे फार काय बोलावें ? शब्द हा स्मरण देण्याविषयीं प्रसिद्ध आहे. पण याचा देखील यथें संबंध नाही. ॥ 12 ॥

शब्दाचा यथें कां संबंध नाही त्याविषयीं सांगतात-

आत्मया बोलाचें ॥ कांहींच उपेगा नवचे ॥

स्वसंवेद्या कोणाचें ॥ वोज अथी ॥ 6 - 13 ॥

(कोश- बोल- शब्द. उपेगा- उपयोग. नवचे- नाही. स्वसंवेद्य- स्वयंप्रकाश. वोज- गरज, उपकार. अथी- आहे.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

टीका- जीवेशाच्या ऐक्यस्मरणानें शब्दाचा उपयोग आहे असें म्हणावें, तर आत्मा हा स्वसंवेद्य म्हणजे स्वयंप्रकाश असल्यामुळें ऐक्यस्मरण करवून देण्याविषयीं शब्दाचा कांहींच उपयोग नाही. स्वयंप्रकाश परमात्म्यास कोणाचेवोजअथी म्हणजे अन्य प्रकाशकाची गरज आहे काय ? नाही. म्हणून शब्दाचा संबंध नाही. ॥

आठवे कां विसरे ॥ विषो होऊनि अवतरे ॥

तरी वस्तूसि वस्तू दुसरें ॥ असेना कीं ॥ 6 - 14 ॥

(कोश- अवतरे- प्राप्त झाला.)

टीका- आपण आपलें आठवेकां विसरे म्हणजे स्मरण किंवा विस्मरण केलें, किंवा तो आत्मा आपल्यास विषय होऊन प्राप्त झाला, तरी आत्मवस्तूहून दुसरी आत्मवस्तू नाही. एकच वस्तू आहे. ॥ 14 ॥

आपणचि आपणयातें ॥ आठवे विसरे केउतें ॥

काय जीभ जिभेतें चाखे न चाखे ॥ 6 - 15 ॥

(कोश- केउते- कोटें. चाखे- रुचि घेते.)

टीका- आपणच एक आत्मवस्तू असल्यामुळें आपलें आपणास स्मरण किंवा विस्मरण कसें होईल ? होणार नाही. म्हणून ऐक्य प्रतिपादक वेद हा व्यर्थ आहे. जिभेनें आपण आपणास चाखावें किंवा न चाखावें हें जसें व्यर्थ आहे, तद्वत्. ॥ 15 ॥

जागतिया नीद नाही ॥ मा जागणें घडे कांई ॥

स्मरण विस्मरण दोन्हीही स्वरुपीं तैसी ॥ 6 - 16 ॥

(कोश- जागतिया- जागृत असणा-यास.)

टीका- जागृत असणा-या पुरुषास निद्रा नाही. पण जागृतास जागणेपणाचें भान तरी असते काय ? नाही. तद्वत् आपल्या स्वरुपाचे ठिकाणीं आपले आपणास स्मरण व विस्मरण हीं दोन्हीही असत नाहीत.

॥ 16 ॥

सूर्यो रात्री पां नेणे ॥ मा दिवो काय जाणे ॥

तेविं स्मरणविस्मरणेवीण असे जे वस्तू ॥ 6 - 17 ॥

एवं स्मरणविस्मरण नाही ॥ तरी स्मारकें काज कांई ॥

म्हणोनि इये ठांई ॥ बोलू न सरे ॥ 6 - 18 ॥

टीका- सूर्य हा रात्र जाणत नाही, पण दिवस तरी जाणतो काय ?

नाहीं. तद्वत्, ज्ञानरूप जो आत्मा त्यास आपलें स्मरण व विस्मरण हीं होत नाहींत. म्हणून तो स्मरण विस्मरणांवाचून आहे. ॥ 17 ॥ याप्रमाणें आपलें आपणास स्मरण व विस्मरण ही दोन्हीही करता येत नाहींत; म्हणून स्मारक जीं वेदवाक्यें त्यांचा तरी उपयोग काय आहे ? कांहीं नाहीं. म्हणून इये ठाई म्हणजे या आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं शब्दाची प्रवृत्ति होत नाहीं. ॥ 18 ॥

' तत्त्वमसि ' इत्यादि शब्दाच्या योगानें परमात्म्याचें स्मरण होतें, असें जें सांगितलें होतें, त्याचें खंडण येथपर्यंत केलें. आतां शब्दाच्या योगानें अविद्येचा नाश होऊन परमात्मा प्रकाशित होतो, असा पूर्वपक्ष करून समाधान सांगणार आहेत-

आणिक एक शब्दें ॥ काज कीर भलें सिद्धें ॥

परी धिवसा न बांधे ॥ विचारु येथ ॥ 6 - 19 ॥

(कोश- काज- कार्य. कीर- निश्चयेंकरून. भलें- चांगलें. धिवसा- धैर्य.)

टीका- शब्दाच्या योगानें आणखी एक काम चांगलेंच सिद्ध होतें, तें हें. शब्दामुळें अविद्या नाश पावते व आत्मा प्रकाशित होतो, हें खरें. पण याविषयीं, विचारुधिवसानबांधे म्हणजे विचार हा धैर्य धरीत नाहीं. (ही गोष्ट विचारास सहन होत नाहीं.) ॥ 19 ॥

विचारास कां सहन होत नाहीं, याविषयीं सांगण्यास आरंभ करितात-

कां जे बोलें अविद्या नाशे ॥ मग आत्मेन आत्मा भासे ॥

हें म्हणतखेंवो पिसें ॥ आलेंच कीं ॥ 6 - 20 ॥

(कोश- म्हणतखेंवो- म्हणतांक्षणीं. पिसें- वेडेंपण.)

टीका- बोलेंजेअविद्यानाशे म्हणजे शब्दाच्या योगानें अविद्या नाश पावते व मग आत्म्याच्या योगानें आत्मा प्रकाशित होतो, असें म्हणतखेंवो म्हणजे म्हणतांक्षणींच पिसेंआलेंचकीं म्हणजे वेडेपण प्राप्त झालेंच.

॥ 20 ॥

सूर्यो रात्रीतें मारील ॥ मा आपणया उदो करील ॥

हे कुडे न सरति बोल ॥ साचाचा गांवीं ॥ 6 - 21 ॥

(कोश- उदो- उदय. कुडे- खोटे.)

टीका- सूर्य हा रात्रीस मारील व नंतर तो आपणास उदय करील. असले हे कुडेबोल म्हणजे खोटे शब्द, साचाचागांवींनसरति म्हणजे सूर्याचे

ठिकाणीं सरत नाहीत; (सूर्यास हे दोन्ही प्रकार जसे माहित नाहीत;) तद्वत्, शब्दाच्या योगानें अविद्या नाश पावते व आत्मा प्रकाशित होतो, असें म्हणणें खोटें होय. ॥21 ॥

चेयिलिया नीद रुसे ॥ ऐसी कें नीद असे ॥

कीं चयिलिया चेवूं बैसे ॥ ऐसें चवणें आहे ॥ 6 - 22 ॥

(कोश- चेवूं- जागृत करण्यास. चवणें- जागणें.)

टीका- चयिलियानीदरुसे म्हणजे जागृत असणा-या पुरुषावर निद्रा ही रुसली आहे असें जर म्हटलें, तर अशा प्रकारची निद्रा ही आहे तरी कोठें ? कोठेंच नाही. किंवा चयिलीयाचेवूंबैसेऐसेंचेवणेंआहे म्हणजे जागृत असणा-या पुरुषास जागृत करण्यास जर आपण बसूं, तर अशा प्रकारचें जागृत करणें आहे काय ? नाही. तद्वत्, ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान नाही असें जरी म्हटलें, तरी जें मुळींच नाही, तें नाही असें म्हणण्यांत अर्थ काय आहे ? व तो आत्मा ज्ञानानें प्रकाशित होतो, असेंही म्हणणें व्यर्थ होय. कारण ज्ञानरूप आत्म्यास ज्ञान होतें, असें म्हणणें संभवत नाही. ॥22 ॥

म्हणोनि नाशावया पुरती ॥ अविद्या नाहीं निरुती ॥

नाहीं आत्मा आत्मस्थिति ॥ रिघे ऐसा ॥ 6 - 23 ॥

(कोश- निरुती- खरोखर. रिघे- प्रवेश करितो.)

टीका- म्हणून नाश करावयापुरती अविद्या ही खरोखर नाही, व आत्मा हा आत्मस्थितीचे ठिकाणीं रिघे म्हणजे प्रवेश करितो. (आपण आपणास प्रकाशितो.) अशा प्रकारचा तो नाही. ॥23 ॥

अविद्या तंव स्वरुपें ॥ वांझेचें कीर जाउपें ॥

मा तर्काचें खुरपें ॥ खांडे कोणा ॥ 6 - 24 ॥

(कोश- जाउपें- पोर. तर्क- शब्द. खांडे- तोडील.)

टीका- अविद्या ही स्वरुपानें वांझेचें जाउपें म्हणजे पोर आहे. (अविद्या ही स्वरुपानें नाही.) मग तर्काचेंखुरपें म्हणजे शब्दरूप खुरपें हें कोणास तोडील ? कोणासच नाही.

इंद्रधनुष्या सिते ॥ कवण धनवइ न घालिजेते ॥

हें दिसे तैसें होतें ॥ साच जरी ॥ 6 - 25 ॥

(कोश- सिते- दोरी.)

टीका- आकाशाचे ठिकाणीं जें इंद्रधनुष्य दिसतें, तें आहे तसेंच जर

खरें असतें, तर कोण धनुर्धारी लोक त्या इंद्रधनुष्यास दोरी घालणार नाहीत ? अपितु सर्व घालतीलच. पण ते धनुष्य प्रतीतिमात्र असल्यामुळें तेथें कोणाचीच गति होत नाही त्याप्रमाणें अविद्या जर सत्य असती, तर तिचा नाश केला असता; पण ती मुळींच नाही; मग तिचा नाश कसा संभवेल ? संभवणार नाही. ॥ 25 ॥

अगस्तीचिया कौतुका ॥ पुरती जरी मृगतृष्णिका ॥

तरी मार देतो तर्का ॥ अविद्येंसि ॥ 6 - 26 ॥

(कोश- कौतुक- विनोद. मृगतृष्णिका- मृगजल.)

टीका- अगस्तीच्या जलप्राशनरूप कौतुकास जर मृगजळ पुरेसें होईल, तर शब्दानें अविद्येस मार दिला असता. मृगजळाचें पान संभवत नाही, तद्वत् अविद्येचा नाश संभवत नाही; कारण जी मुळींच नाही.

॥ 26 ॥

ज्ञान्याचे ठिकाणीं अज्ञान नाही, पण तें अज्ञान्याचे ठिकाणीं आहे; अशी शंका प्राप्त झाली असतां सांगतात-

साहे बोलाची वळधी ॥ ऐसी अविद्या असे जर्गी ॥

तरी जाळूंनाकां आगीं ॥ गंधर्वनगरें ॥ 6 - 27 ॥

नातरी दीपाची सोय ॥ अंधारें कीर न साहे ॥

येथें कांहीं आहे ॥ जावया जोगें ॥ 6 - 28 ॥

पहावया दिवसु ॥ वातीचा कीजे सोसु ॥

तेवढाही उद्वसु ॥ उद्यमु पडे ॥ 6 - 29 ॥

जेथें सावुली न पडे ॥ तेथें नाही जेणें पाडे ॥

मा पडे तेथें तेवढें ॥ नाहीच कीं ॥ 6 - 30 ॥

(कोश- वळधी- प्रवृत्ति. सोस- हव्यास. उद्वस- व्यर्थ. उद्यमु- उद्योग.)

टीका- शब्दाच्या प्रवृत्तीस सहन करणारी अविद्या जर जगामध्ये आहे, तर अग्नीनें गंधर्वनगरें कां जाळूं नयेत ? अपितु जाळावीत. अविद्या ही मुळींच नाही, मग शब्दप्रवृत्ति कशी होईल ? होणार नाही. ज्याप्रमाणें अग्नीनें गंधर्वनगरें जाळितां येत नाहीत, तद्वत्. म्हणून अज्ञान्याचे ठिकाणीं देखील कार्यक्षम अज्ञान नाही. ॥ 27 ॥ नातरी म्हणजे अथवा, अंधार हा दीपाच्या सोईस खरोखर सहन करीत नाही. म्हणजे दीपापुढें अंधार अगदीं रहात नाही. त्याप्रमाणें येथें अविद्या रहात नाही असें जर म्हणावें, तर जावयापुरती

अविद्या आहे काय ? नाही. ॥ 28 ॥ सूर्यास पहावयासाठी जर वातीचा सोस म्हणजे हव्यास केला, तर तेवढाही उद्योग जसा व्यर्थ होतो, त्याप्रमाणे अज्ञानास पहाण्याचा उद्योग व्यर्थ होतो. ॥ 29 ॥ ज्याठिकाणी आपली सावुली म्हणजे छाया पडत नाही, त्याठिकाणी जेणेपाडेंनाही म्हणजे कोणताच प्रकार भासत नाही. हें असो; पण ज्या ठिकाणी आपली छाया पडते, त्या ठिकाणी तरी कांहीं असत नाहीच. म्हणून अज्ञान्याचे ठिकाणी जरी अविद्या भासली तरी ती नाहीच. ॥ 30 ॥

अज्ञान्यास जरी अविद्या भासली, तरी ती नाहीच; याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

दिसतेंचि स्वप्न लटिकें ॥ हें जागरीं होय ठाउकें ॥

तेवि अविद्याकाळीं सतुकें ॥ अविद्या नाही ॥ 6 - 31 ॥

(कोश- दिसतेंचि- प्रत्यक्ष दिसणारें. लटिकें- खोटें. सतुकें- खरोखर.)

टीका- स्वप्न हें प्रत्यक्ष दिसत असतांही मिथ्याच आहे. जरी स्वप्नकाळीं हें स्वप्न मिथ्या आहे असें ज्ञान झालें नाही, तरी स्वप्नाचें मिथ्यात्व लोपत नाही. स्वप्न मिथ्या आहे असें ज्ञान जागृतीमध्ये होतें. तद्वत् अविद्या भासण्याचे वेळीं देखील सतुकें म्हणजे खरोखर ती नाही. कारण ज्ञान्याच्या दृष्टीनें ती नाहीच; म्हणून अज्ञान्यास भासली म्हणून ती नाहीच. ॥ 31 ॥

वोडंबरीचिया लेणिया ॥ घरभरी आतुडलिया ॥

नागवी नागवलिया ॥ विशेषु कांई ॥ 6 - 32 ॥

(कोश- वोडंबरीच्या- इंद्रजालविद्येच्या. लेणिया- दागिने. आतुडलिया- प्राप्त झाल्या.)

टीका- अज्ञान्याच्या दृष्टीनें अविद्या आहे असें जर म्हणावें, तर वोडंबरीचियालेणिया म्हणजे इंद्रजालाच्या योगानें तयार केलेले दागिने जर घरभरून प्राप्त झाले, तर त्याचा उपयोग जसा नाही; तद्वत् अविद्या आहे असें म्हणणें व्यर्थ होय. आतां ती अविद्या ज्ञान्यानें नाशिली असें म्हणावें, तर नागव्यास नागवून घेतल्यास विशेष लाभ काय होणार आहे ? त्याप्रमाणें जी नाही तिचा नाश केला असें म्हणणें व्यर्थ होय. ॥ 32 ॥

मनोरथाचे परीयेळ ॥ आरोगितु कां लक्षवेळ ॥

परी उपवासा वेगळ ॥ आन अथी ॥ 6 - 33 ॥

(कोश- परीयेळ- पक्वान्न. आरोगितु- भक्षण करोत.)

टीका- मनोरथाचेपरीयेळ म्हणजे मनांतले मांडे हेंच एक पक्वान्न तें तयार करुन लक्ष वेळ आरोगितु म्हणजे भक्षण करानां कां; पण उपवासावांचून अन्य लाभ आहे काय ? नाही. तद्वत् अविद्या आहे असें म्हणणें व तिचा नाश करणें असे हे उभय प्रकार अविद्येच्या अभावामुळे संभवत नाहीत. ॥ 33 ॥

मृगजळ जेथें नुमंडे ॥ तेथें असे पां कोरडें ॥

मा उमंडे तेथें जोडे ॥ वोल्हासु कांई ॥ 6 - 34 ॥

(कोश- नुमंडे- भासत नाही. उमंडे- भासतो. वोल्हासु- ओलावा.)

टीका- ज्याठिकाणीं मृगजळ हें नुमंडे म्हणजे भासत नाही, त्याठिकाणीं जमीन कोरडी आहे, पण ज्या ठिकाणीं तें उमंडे म्हणजे भासतें, त्याठिकाणीं ओलावा आहे काय ? नाही. त्याप्रमाणें ज्ञान्याचे ठिकाणीं अविद्या भासत नाही, तेव्हां जगत् कार्य प्रतीत होत नाही; पण अज्ञान्याचे ठिकाणीं ती अविद्या जेव्हां भासते, तेव्हां तिनें जगत्कार्य उत्पन्न केलें आहे काय ? नाहीच. ॥ 34 ॥

हे दिसे तैसें असे ॥ तरी चित्रींचेनि पाउसें ॥

वोल्हावतु कां माणसें ॥ आगरातळीं ॥ 6 - 35 ॥

(कोश- वोल्हावतु- भिजोत. आगर- बाग.)

टीका- हेदिसेतैसेंअसें म्हणजे जी अविद्या प्रत्यक्ष भासते ती जर खरी आहे, तर चित्रात रेखलेल्या पावसानें बागेतील मनुष्य खुशाल भिजोत. ज्याप्रमाणें चित्रांत रेखलेले सर्व व्यवहार दिसत असतांही मिथ्या आहेत, तद्वत् अविद्या भासत असतां नाही. ॥ 35 ॥

कालवूनि अंधारें ॥ लिहों येति अक्षरें ॥

तरी मसीचिये वोरबारें ॥ कां शिणावें ॥ 6 - 36 ॥

(कोश- मसी- काजळ. वोरबार- प्रयत्न.)

टीका- अंधार हा काळा आहे, म्हणून पाण्यांत कालवून जर अक्षरें लिहितां येतील, तर मसीचियेवोरबारें म्हणजे शाईकरितां काजळ धरण्याच्या प्रयत्नाविषयीं उगीच कां श्रमावे ? तद्वत् अविद्या जर प्रत्यक्ष भासते, तरी ती मुळीं नाहीच. ती जर सत्य असती, तर मन बुद्ध्यादि जगताचे ठिकाणीं जडत्व किमर्थ धरावयास पाहिजे. ॥ 36 ॥

आकाश काय निळें ॥ न देखतु हे डोळे ॥

तेविं अविद्येचे टवाळें ॥ जाणोनि घेई ॥ 6 - 37 ॥

(कोश- टवाळ- मिथ्या.)

टीका- आकाश निळें आहे, असें हें डोळे पहात नाहीत काय ? अपितु पहातातच. म्हणजे निळेपणा हा भ्रम आहे, आकाशाचे स्वरूप नव्हे. तद्वत् अविद्या ही प्रत्यक्ष जरी भासती, तरी ती टवाळ म्हणजे मिथ्या आहे, असें जाणून घे. ॥ 37 ॥

अविद्या येणें नांवें ॥ मी विद्यमानचि नव्हे ॥

हे अविद्याचि स्वभावें ॥ सांगतसे ॥ 6 - 38 ॥

टीका- अविद्या ही आपल्या नांवानेच मी विद्यमान नाही असे सांगतें. (नविद्यतेसाअविद्या.) मग जी मुळीच नाही तिचा नाश कसा करावा ? करितां येणार नाही.

आणि इयेचें अनिर्वाच्यपण ॥ तें दुजेंही देवांगण ॥

आपुला अभावीं आपण ॥ साधीतसे ॥ 6 - 39 ॥

(कोश- अनिर्वाच्य- जिचे स्वरूप बोलता येत नाही. दुजें- दुसरें. देवांगण- मिथ्या, मरण, गंधर्वनगरातील अंगण.)

टीका- आणि ही अविद्या सत् आहे म्हणावी, तर ज्ञानानें नाश पावते; व मिथ्या आहे म्हणावी तर प्रतीत होते. म्हणून ती अनिर्वचनीय आहे असें शास्त्रांत सांगितलें आहे. म्हणून तेंच अनिर्वाच्यपण या अविद्येचें देवांगण म्हणजे गंधर्वनगराप्रमाणें शुन्यरूप होय. याप्रमाणें अविद्या ही आपल्या अभावास आपण साधीत आहे. ॥ 39 ॥

कां हीच जरी आहे ॥ तरी निर्धारु का न साहे ॥

वरी घटाभावे भोय ॥ अंकित दिसे ॥ 6 - 40 ॥

(कोश- निर्धारु- निश्चय. भोय- भूमि. अंकित- चिन्हित.)

टीका- अविद्येचें कांहींतरी स्वरूप आहे असे जर म्हणावें, तर विचाराच्या निश्चयास तें सहन होत नाही. कारण भूमीचे ठिकाणीं घटाचा अभाव झाला असतां त्या अभावानें भूमिही अंकित म्हणजे चिन्हित दिसते. (भूमिमात्र अभाव आहे असे दिसत असतें.) त्याप्रमाणें अविद्या ही मुळीच भासत नाही. मग ती आहे असें कसें म्हणतां येईल ? येणार नाही. ॥ 40 ॥

॥

अविद्या नाशी आत्मा ॥ ऐसी नव्हे प्रमा ॥

सूर्याअंगी तमा ॥ जयापरी ॥ 6 - 41 ॥

हे अविद्या कीर मायावी ॥ परी मायावीपण लपवी ॥

साचा आली अभावी ॥ आपुला हे ॥ 6 - 42 ॥

बहुतापरी ऐसी ॥ अविद्या नाही अपैसी ॥

आतां बोलु हातवसी कवणावरी ॥ 6 - 43 ॥

(कोश- प्रमा- खरें ज्ञान. तम- अंधार. मायावी- मिथ्या. साचा- सत्यवास. अपैसी- सहज. हातवसी- हात धरील.)

टीका- आत्मा अविद्येचा नाश करितो, म्हणून ती अविद्या आहे असें म्हणावें, तर अशा प्रकारचें ज्ञान खरें नव्हें. कारण आत्मा प्रकाशस्वरूप असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं अविद्या मुळीच नाही; ज्याप्रमाणें सूर्याचें ठिकाणीं अंधार नाही, तद्वत्. ॥ 41 ॥

ही अविद्या निश्चयानें मायावी म्हणजे खरी नाही. पण तिने मायावीपणा लपविला आहे. (मिथ्यात्व लपविलें आहे.) तिचा याप्रमाणे अभाव असतां ती सत्यपणानें भासत आहे. ॥ 42 ॥

याप्रमाणें बहुत प्रकारांनीं अविद्या ही सहज नाही, म्हणून शब्द हा आतां कोणावर हात धरील ? हात धरण्यास जागाच नाही. ॥ 43 ॥

आतां शब्द हा व्यर्थ होतो याविषयी दृष्टांत सांगतात-

सावुलीयेतें साबळें ॥ हालया भोयचि आडळे ॥

कीं हाले नि अंतराळें ॥ थोटावे हातु ॥ 6 - 44 ॥

(कोश- साबळ- पहार. भोय- जमीन. आडळे- आदळते. हालेनि- हालवल्यास. अंतराळ- आकाश.)

टीका- कोणाच्याही सावलीस साबळें म्हणजे पहाराने मारुन हाल केले, तरी जमीनच आडळे म्हणजे आदळते. किंवा आकाश जर हालविलें तर हातच थोटे होतात. (दमतात.) त्याप्रमाणें अविद्येचा नाश करणें व्यर्थ होय. ॥ 44 ॥

कां मृगजलाच्या पानीं ॥ गगनाच्या आलिंगनीं ॥

नातरी चुंबनीं ॥ प्रतिबिंबाचा ॥ 6 - 45 ॥

(कोश- पान- प्राशन.)

टीका- मृगजलाच्या प्राशनाविषयीं, गगनाच्या आलिंगनाविषयीं,

नातरी म्हणजे अथवा प्रतिबिंबाच्या चुंबनाविषयीं केलेला उद्योग जसा व्यर्थ होतो; तद्वत् अविद्या नसतां तिचा नाश करण्याविषयीं जर उद्योग केला, तर तो व्यर्थ होतो. ॥ 45 ॥

उठावला वोथरे तवका ॥ तो सुनाटा पडे असिका ॥

अविद्या नाशी तर्का ॥ तैसे होय ॥ 6 - 46 ॥

(कोश- उठावला- उठला. वोथरें- घाईनें. तवका- जोरानें. सुनाटा- व्यर्थ. असिका- सर्व. तर्क- शब्द.)

टीका- आपणांस मारण्यासाठीं कोणी मोठ्यानें ओरडीत येत आहे, असा आपल्या प्रतिध्वनीवरून तर्क करून वोथरे म्हणजे घाईनें व तवका म्हणजे जोरानें कोणीही मनुष्य त्याचा प्रतिकार करण्यासाठीं उठला, तर तो सर्व उद्योग जसा व्यर्थ होतो, तद्वत् अविद्येचा नाश करण्याविषयीं शब्द हा व्यर्थ होतो. ॥ 46 ॥

अविद्येचा नाश जे इच्छितात, त्याची निंदा करितात-

ऐशी अविद्या नासावी ॥ हें वाहेल जो जीवीं ॥

तेणें साली काढावी ॥ आकाशाची ॥ 6 - 47 ॥

तेणें शेळी गळा दोहावी ॥ गुडघा वास पहावी ॥

वाळवूनि काचरी करावी ॥ सांजवेळेची ॥ 6 - 48 ॥

जांभई पिळून रसु ॥ तेणें काढावा बहुवसु ॥

कालवोनि आळसु ॥ मोदळा पाजावा ॥ 6 - 49 ॥

(कोश- जीवींवाहेल- अंतःकरणांत धरील. शेळीगळा- शेळीच्या गळ्यांतील स्तन. दोहावी- धार काढावी. गुडघा- गुडघ्याच्या डोळ्यांनीं. वास- ठिकाणा. काचरी- वाळलेली भाजी. बहुवसु- पुष्कळ. मोदळ- साळ्याचे घरीं सूत उकलण्याचे यंत्र असते.)

टीका- सुलभ.

तो पाटा पाणी परतु ॥ पडली सावुली उलथु ॥

वारयाचे तांथू ॥ वळूं सुखें ॥ 6 - 50 ॥

तो बागुलातें मारुं ॥ प्रतिबिंब खोळें भरु ॥

तळहातीचे विंचरु ॥ केश सुखें ॥ 6 - 51 ॥

घटाचे नाहीपण फोडूं ॥ गगनाची फुलें तोडूं ॥

ससयाचें मोडूं ॥ शिंग सुखें ॥ 6 - 52 ॥

तो कापुराची मसी करुं ॥ रत्नदीपी काजळ धरुं ॥

वांझेचें लेकरुं ॥ परणूं सुखें ॥ 6 - 53 ॥

तो अवसेचेनि सुधाकरें ॥ पोसूं पाताळार्चीं चकोरें ॥

मृगजळींचीं जळचरें ॥ काढूं सुखें ॥ 6 - 54 ॥

अहो हें किती बोलावें ॥ अविद्या रचिली अभावं ॥

आतां कांई नाशावें ॥ शब्दें येणें ॥ 6 - 55 ॥

(कोश- पाटां- पाटानें. परतु- परत लावून देवो. उलथु- उलटावी वारयाचे- वा-याचे. तांतु- तंतु. वळूं- दोरी वळावी. बागुल- कल्पित मनुष्य. खोळें- वोट्यांत, पदराच्या खोळ्यांत. मसी- शाई. लेकरुं- पोर. परणूं- विवाह करावा. सुधाकर- चंद्र. पोसूं- पोषण करो. चकोर- पक्षी विशेष. जळचर- मत्स्यादिक.)

टीका- सुलभ.

नाहीं तयाचेनि नाशें ॥ शब्द नये प्रमाणदशे ॥

अंधारीं अंधारें जैसें ॥ नव्हे रूप ॥ 6 - 56 ॥

टीका- जी अविद्या मुळीच नाही, तिचा नाश करुन शब्द हा प्रमाणास येत नाही. अंधाराचे ठिकाणीं अंधाराचें स्वरूप जसें होत नाही, तद्वत्. ॥ 56 ॥

अविद्येची नाही जाति ॥ तेथें नाही म्हणतया युक्ति ॥

जेविं दुपारीं कां वातीं ॥ अंगणींचिया ॥ 6 - 57 ॥

(कोश- जाति- प्रकार. दुपार- मध्यान्हकाळ.)

टीका- अमुक एक जातीची अविद्या आहे असें मुळीच नाही. मग ती अविद्या नाही असें प्रतिपादन करणा-या सर्व युक्त्या ह्या व्यर्थ होतात. ज्याप्रमाणें मध्यान्हकालीं अंगणांत लावलेल्या वाति व्यर्थ होतात, तद्वत्.

॥ 57 ॥

न पेरितां शेतीं ॥ जे कीं संवगणिया जाति ॥

तयां लाजे परौती ॥ जोडी आहे ॥ 6 - 58 ॥

खवणेयाच्या अंगा ॥ जेणें केला वळघा ॥

तो न करितांचि उगा ॥ घरीं होता ॥ 6 - 59 ॥

पाणियावरी वरिखु ॥ होतां कें असे विशेखु ॥

अविद्या नाशे उन्मेखु ॥ फांकाया तैसा ॥ 6 - 60 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- संवगणिया- मळणी करण्यास. परौती- पेक्षां, अधिक. जोडी- संपादन. खवणें- पिशाच, आकाश. वळघा- चढून जाणें. वरिखु- वर्षाव. विशेषु- विशेष. उन्मेखु- शब्द. फांकावा- व्यर्थ व्हावा.)

टीका- जे लोक शेत न पेरितां संवगणियाजाति म्हणजे मळणी करण्यास जातात, त्यांस लज्जेपेक्षां दुसरें कांहीं संपादन करणें आहे काय ? नाही. तद्वत् अभावरूप अविद्येचा नाश करणें व्यर्थ होय. ॥ 58 ॥ खवणेयाच्याअंगा म्हणजे पिशाचाच्या अंगावर, जेणेंवळवाकेला म्हणजे चढून जाण्याची इच्छा जो करतो, तो कांहीं न करितां घरामध्यें जसा उगी रहातो; तद्वत्, अविद्येच्या नाशाविषयीं शब्दाची स्थिति होते. ॥ 59 ॥ पाण्यावर जर वर्षाव झाला, तर विशेष काय होणार आहे ? कांहीं नाही. तद्वत् अविद्येचा नाश करणारा उन्मेख म्हणजे शब्द व्यर्थ होतो. ॥ 60 ॥

माप मापपणें श्लाघे ॥ जंव आकाश मवूं न रिघे ॥

तम पहातां पडे वाउगें ॥ दीपाचें जन्म ॥ 6 - 61 ॥

(कोश- श्लाघे- स्तुतीस पात्र आहे. मवूं- मोजण्यास. रिघे- प्रवेश करी. वाउगें- व्यर्थ.)

टीका- जांपर्यंत चिपटी, मापटी आदिकरुन मापें हीं आकाश मोजावयास गेलीं नाहीत, तोंपर्यंतच मापें हीं मापपणानें स्तुतीस पात्र होतात. आकाश मोजावयास गेल्यास तीं जशी व्यर्थ होतात, किंवा दीप जर अंधकार पहावयास गेला, तर त्या दीपाचें जन्म जसें व्यर्थ होतें, तद्वत् अविद्येचा नाश करणारा शब्द व्यर्थ होतो. ॥ 61 ॥

गगनाची रससोय ॥ जीभ जंव आरोगूं जाय ॥

मग रसना हें होय ॥ आडनांव कीं ॥ 6 - 62 ॥

नव्हतेनि वल्लभें ॥ अहेवपण कां शोभे ॥

खातां केळीचे गाभे ॥ न खातां गेले ॥ 6 - 63 ॥

स्थूळ सूक्ष्म कवण एकु ॥ पदार्थ न प्रकाशी अर्कु ॥

परी रात्रीविषयीं अप्रयोजकु ॥ झालाचि कीं ॥ 6 - 64 ॥

(कोश- आरोगूंजाय- चाखूं जाय. रसना- जीभ. आडनांव- उपनांव. नव्हतेनि- नसतां. वल्लभ- नवरा. अहेवपण- सौभाग्य. अप्रयोजकु- निरुपयोगी.)

टीका- जिव्हा ही सर्व रसांचें आस्वादन करिते, पण ती जर गगनाचा

रस चाखूं लागेल, तर तिला रसना (रस ग्रहण करणारी) असें आडनांव कां म्हणूं नये ? अपितु म्हणावेंच. तद्वत् शब्दाच्या योगानें अविद्येचा नाश होत नाही. म्हणून शब्द हे आडनांवाप्रमाणें व्यर्थ आहेत; अन्वर्थक नव्हेत. ॥ 62

॥ नव्हतेनिवल्लभें म्हणजे नवरा प्राप्त होण्याच्या पूर्वी कुमारिकांनां अहेवपण म्हणजे सौभाग्य शोभेल काय ? नाही. किंवा केळीचे गाभे खाल्ले असें जरी म्हटलें, तरी ते जसे न खातां गेले, तद्वत् शब्दानें अविद्येचा नाश केला असें जरी म्हटले तरी अविद्या नसल्यामुळें शब्दानें अविद्येचा नाश केला असें म्हणणें व्यर्थ होतें. ॥ 63 ॥ सूर्य हा स्थूल सूक्ष्म असे कितीएक पदार्थ प्रकाशित करीत नाही काय ? अपितु करितोच. पण रात्रीविषयीं तो जसा अप्रयोजक झाला आहे, तद्वत् शब्द जरी सर्व प्रमेयास प्रकाशित करितो, तरी तो अविद्येचा नाश करण्याविषयीं अप्रयोजक ठरला आहे. ॥ 64 ॥

दिठीं पहातां काय न फवे ॥ परी निदेतें तंव न देखवे ॥

चेतातें न संभवे ॥ म्हणोनिया ॥ 6 - 65 ॥

(कोश- दिठीं- दृष्टीनें. नफवे- दृष्टीस पडत नाही, प्राप्त होत नाही. चेता- जागृत असणारा.)

टीका- दृष्टीनें पाहिलें असतां कायनफवें म्हणजे काय दृष्टीस पडत नाही ? सर्व पडतेंच. पण निद्रेस मात्र पहातां येत नाही. कारण जागृत झालेल्या पुरुषास तिचें दर्शन संभवत नाही. तद्वत्, शब्दाच्या योगानें सर्व प्रमेय जरी भासलें, तरी अविद्येच्या नाशाविषयीं तो अप्रयोजक आहेच.

॥ 65 ॥

चकोराचिया उद्यमा ॥ लटिकेपणाची सीमा ॥

जरी दिहाचि चंद्रमा ॥ गिवसूं बैसे ॥ 6 - 66 ॥

नुसधीयेचि साचा ॥ मुका होय वाचकाचा ॥

अंतराळीं पायाचा ॥ पेंधा होय ॥ 6 - 67 ॥

तैसी अविद्येसन्मुखें ॥ सिद्धचि प्रतिषेधकें ॥

उठलीच निरर्थकें ॥ जल्पें होती ॥ 6 - 68 ॥

(कोश- उद्यम- उद्योग. लटिकेपणाची- खोटेपणाची. सीमा- मर्यादा. दिहां- दिवसा. गिवसूं- पहावयास, ग्रहण करावयास. नुसधा- अक्षरें न लिहितां केलेला, नुसता. अंतराळ- आकाश. पेंधा- पंगु, लंगडा. सन्मुखें- समोर. प्रतिषेधक- नाशक, निषेधक. जल्पें- शब्द.)

टीका- जर, दिहांचि म्हणजे दिवसाच चंद्र पहाण्याविषयीं चकोरपक्षी उद्योग करूं लागले, तर तो उद्योग जसा व्यर्थ होतो, तद्वत् शब्दानें अविद्येचा नाश करण्याचा उद्योग व्यर्थ होतो. ॥ 66 ॥ अक्षरे न लिहितां नुसता पुस्तकाचा साचा घेऊन वाचक जर वाचूं लागला, तर तो जसा मुका होतो, किंवा आकाशामध्ये चढण्यास प्रयत्न करणा-या मनुष्याचे पाय जसे पंगु होतात, तद्वत् शब्द व्यर्थ होतो. ॥ 67 ॥ त्याप्रमाणें अविद्येच्या समोर उठलेले अविद्येचा प्रतिषेध करणारे शब्द हे अविद्येच्या अभावामुळें निरर्थक होतात. ॥ 68 ॥

अवसे आला सुधाकरु ॥ न करीच काय अंधकारु ॥

अविद्या नाशी विचारु ॥ तैसा होय ॥ 6 - 69 ॥

न निफजतेनि अन्नं ॥ जेवणें तेंचि लंघनें ॥

निमलेनि नयनें ॥ पहाणें अंधु ॥ 6 - 70 ॥

तैशी कैशीही वस्तु नसे ॥ तेथें जें शब्दाचा अर्थ हो बैसे ॥

तें निरर्थकपणें नाशे ॥ शब्दही थिता ॥ 6 - 71 ॥

(कोश- अवस- अमावास्या. सुधाकर- चंद्र. ननिफजते- उत्पत्तिविरहित, अपक्व. लंघन- उपवास. निमालेनि- मेल्यानंतर. थिता- व्यर्थ.)

टीका- चंद्र हा अमावास्येच्या घरीं आला, तरी तो अंधकार करीत नाहीच काय ? अपितु करतोच. त्याप्रमाणें अविद्येचा नाश करण्याविषयीं विचार जरी प्रबल असला, तरी तो व्यर्थ होतो. ॥ 69 ॥ न निफजते अन्नं म्हणजे निष्पन्न न झालेल्या अन्नानें जें जेवण करणें तें लंघनच होय. किंवा निमलेनि नयनें पहाणें अंधु म्हणजे मरण पावल्यानंतर नेत्रांनी जे पहाणें तें आंधळेंच होय. तद्वत् मुळीच अविद्या नसतां तिचा शब्दाने नाश करणें व्यर्थ होय. ॥ 70 ॥ त्याप्रमाणें अविद्या कोणत्याच प्रकारची वस्तु नाही. मग तिचा नाश करण्यासाठीं जर शब्दाचा अर्थ होईल, तर तो व्यर्थच आहे. म्हणून निरर्थकपणामुळें शब्दही व्यर्थ होऊन नाश पावतो. ॥ 71 ॥

आतां अविद्या नाही ॥ हें कीर म्हणों कांई ॥

परी नाशितां कांहीं ॥ नुरे शब्द ॥ 6 - 72 ॥

यालागीं अविद्येचिया मोहरा ॥ उठलीयाही विचारा ॥

अंगाचाचि संसारा ॥ होऊनि ठेला ॥ 6 - 73 ॥

(कोश- कीर- निश्चयानें. मोहरा- उदय, स्वरूप, पुतळा. संसार वाढी.

ढेला- राहिला .)

टीका- आतां अविद्या नाहीं नाहीं असे निश्चयानें किती तरी म्हणावें ? असो; पण अविद्येचा नाश करणारा शब्द देखील उरत नाहीं. ॥ 72 ॥ यासाठीं अविद्येच्या उदयानंतर विचार जरी उठला, तरी अविद्या मुळीं नसल्यामुळें, त्या विचाराच्या अंगाचाच संसार होतो. (पोकळ विचार वाढतो.) ॥ 73 ॥

म्हणोनि अविद्येचेनि मरणें ॥ प्रमाणा येईल बोलणें ॥

हें अविद्याचि नाहीपणें ॥ नेदी घडों ॥ 6 - 74 ॥

(कोश- बोलणे- शब्द, भाषण.)

टीका- म्हणून अविद्येच्या मरणानें शब्द हा प्रमाण होईल, असे अविद्याच आपल्या नाहीपणानें घडू देत नाहीं. ॥ 74 ॥

आतां शब्दद्वारा आत्मा आत्म्यास प्रकाशित करितो, अशा पक्षाचें खंडण करितात-

आणि आत्मा हन आत्मया ॥ दावी बोलु महिमेया ॥

येईल हे साविया ॥ विरुद्धचि ॥ 6 - 75 ॥

(कोश- महिमा- महत्त्व. साविया- मित्रा.)

टीका- बोलु म्हणजे शब्द हा

आत्मयाआत्मादावीवमहिमेयायेईलहेसावियाहेंविरुद्धचि म्हणजे आत्म्यास आत्मपणा दाखवून मोठेपणास येईल, असें म्हणणें हें हेसाविया म्हणजे हे मित्रा विरुद्ध आहे. ॥ 75 ॥

तो विरोध कसा आहे, हें सांगतात-

आपणेया आपणेंसी ॥ लागतें लग्न कोणे देशीं ॥

कीं सूर्य अंग ग्रासी ॥ ऐसें ग्रहण आहे ॥ 6 - 76 ॥

टीका- आपलें लग्न आपणाबरोबर कोणत्या तरी देशामध्यें लागेल काय? नाहीं. किंवा सूर्यानें आपल्या अंगाचा आपण ग्रास केला म्हणून ग्रहण लागलें, असें आहे काय ? नाहीं. तद्वत् शब्दाच्या योगानें आत्मा आपण आपणास प्रकाशितो, असें म्हणणें व्यर्थ होय. ॥ 76 ॥

गगन आपणया निगे ॥ सिंधु आपणया रिघे ॥

कीं तळहात वळघे ॥ आपणया ॥ 6 - 77 ॥

(कोश- निगे- निघे. रिघे- प्रवेशकरी. वळघे- चढे.)

टीका- गगन हें आपल्या ठिकाणीं रहावयास निघेल काय ? नाहीं. किंवा समुद्र आपल्या ठिकाणीं प्रवेश करील काय ? नाहीं. किंवा तळहात आपल्या ठिकाणीं चढेल काय ? नाहीं. तद्वत् आत्मा आपण आपणास प्रकाशित करितो, असें म्हणणें व्यर्थ होय. ॥ 77 ॥

सूर्य सूर्यासि विवळे ॥ फळ आपणया फळे ॥

कीं परिमळु परिमळें ॥ घेपताहे ॥ 6 - 78 ॥

चराचरा पाणी पाजणी ॥ करुं येईल एके क्षणीं ॥

परी पाणियासि पाणी ॥ पाजवे कांई ॥ 6 - 79 ॥

सार्ठीं तीनशा दिवसां ॥ मार्जी एखादा होय ऐसा ॥

जे सूर्यासिचि सूर्य जैसा ॥ डोळा दावी ॥ 6 - 80 ॥

कृतांत जरी कोपेल ॥ तरी त्रैलोक्य हें जाळील ॥

वांचोनि आगी लावील ॥ आगीसि कांई ॥ 6 - 81 ॥

(कोश- विवळे- प्रातःकाळ करी. परीमळ- सुवास. चर- मनुष्यादिक. अचर- वृक्षादिक. पाजणी- प्राशन करिवणें.)

टीका- सूर्य आपण आपणास प्रातःकाळ करील काय ? नाहीं. फळ आपणास फळेल काय ? किंवा सुवासानें आपला सुवास घेतला आहे काय ? नाहीं. ॥ 78 ॥ चराचरांस पाणी एका क्षणांत पाजतां येईल, पण पाण्यासच पाणी पाजतां येईल काय ? ॥ 79 ॥ सूर्यानें आपल्या डोळ्यानें आपणास पाहिलें आहे, असा तीनशेसाठ दिवसामध्यें एखादा दिवस तरी प्राप्त होईल काय ? नाहीं. ॥ 80 ॥ कृतांत म्हणजे यम हा जरी कोपला तरी तो त्रैलोक्य जाळील, म्हणून यावांचून तो अग्नीला जाळील काय ? नाहीं. तद्वत्, शब्दानें आत्मा आपणास प्रकाशित करितो, असें म्हणणें व्यर्थ आहे.

॥ 81 ॥

आपणपें आपणया ॥ दर्पणेवीण धातया ॥

समोर होआवया ॥ ठाकें आहे ॥ 6 - 82 ॥

दिठी दिठीतें रिगों पाहे ॥ रुचि रुचीतें चाखों सुये ॥

कीं चेतया चेववूं ये ॥ हें नाहींच कीं ॥ 6 - 83 ॥

(कोश- धाता- ब्रह्मदेव. ठाके- स्थिति, रहाणें. दिठि- दृष्टी. रिगोंपाहे- प्रवेश करुं पाहे. चाखों- स्वाद घेण्यास. सुये- प्रवेश करील, जाईल. चेतया- जागृत असणा-यास. चेववूंये- जागृत करुंया.)

टीका- धातया म्हणजे ब्रह्मदेवाची देखील दर्पणावांचून आपण आपणास समोर होण्याची ठाके म्हणजे स्थिति आहे काय ? नाही. ॥ 82 ॥ बाकी सुलभ. ॥ 83 ॥

चंदनु चंदनपणा लावी ॥ रंगु रंगपणा रावी ॥
 मोतीपण मोती लेववी ॥ ऐसें कैचें ॥ 6 - 84 ॥
 सोनें सोनेंपणा कसी ॥ दीपपण दीप प्रकाशी ॥
 रसपण बुडी दे रसीं ॥ हें कें जोडे ॥ 6 - 85 ॥
 आपुलीये मुगुटीं समर्था ॥ चंद्र बैसविला सर्वथा ॥
 परी चंद्र चंद्राचिये माथां ॥ वावूंये कांई ॥ 6 - 86 ॥
 तैसा आत्मराज तंव ॥ ज्ञानमात्रचि भरीव ॥
 आतां ज्ञानें ज्ञानासि खेव ॥ कैसी दीजे ॥ 6 - 87 ॥

(कोश- लावी- अंगास लावी. रावी- माखून घेतो, चर्चितो. लेववी- ग्रहण करी. कसी- कसून घेते. मुगुट- मस्तक. समर्थ- शंकर. माथां- मस्तकावर. वावूं - वाहाण्यास, बसविण्यास. खेंव- भेट.)

टीका- चंदन हा आपण आपणांस उगाळून चंदनपणा आपल्या अंगास लावतो, किंवा रंग हा आपण आपणांस रंगपणारावी म्हणजे रंगपणा माखून घेतो, किंवा मोती हे मोतीपणा ग्रहण करितें, असें म्हणणें शोभेल काय? नाही. ॥ 84 ॥

सोनें हें सोनेपणास आपल्या ठिकाणीं कसून घेतें, किंवा दीप हा दीपपणा प्रकाशितो, किंवा रसपणा रसामध्यें बुडी देतो, असे कोठेतरी संभवेल काय ? नाही. ॥ 85 ॥

समर्थ जो शंकर त्यानें आपल्या मुगुटीं म्हणजे मस्तकावर चंद्र बसविला आहे, पण चंद्रास चंद्राच्या मस्तकावर बसवितां येईल काय? नाही. ॥ 86 ॥ त्याप्रमाणें आत्मराज हा भरीव ज्ञानमात्र आहे. (जीवेशाप्रमाणें पोकळ नाही. जीवेशाचे ज्ञान एकदेशी असल्यामुळें पोकळ आहे. आत्मा व्यापक असल्यामुळें भरीव आहे.) म्हणून त्या ज्ञानमात्र आत्म्यानें आपण आपणांस भेट कशी द्यावी ? देता येणार नाही. ॥ 87 ॥

आपुलेनि जाणपणें ॥ आपणियातें जाणों नेणें ॥
 डोळ्या आपुलें पहाणें ॥ दुवाड जैसें ॥ 6 - 88 ॥
 आरसा आपुलीये ॥ अंगीं आपण पाहे ॥

तरी जाणणें जाणों लाहे ॥ आपणयातें ॥ 6 - 89 ॥

दिगंता पैलीकडचें ॥ धांवोनि सुरिया खोंचे ॥

मा तियेसि काय तियेचें ॥ अंग फुटे ॥ 6 - 90 ॥

(कोश- जाणपणें- ज्ञानपणानें. दुवाड- द्वाड. जाणणें- ज्ञानमात्र. सुरिया-सुरी.)

टीका- आत्मा हा आपल्या ज्ञानपणानें आपणांस जाणण्यास समर्थ नाही. डोळ्यानें आपणांस पहाणें हें जसे द्वाड आहे, तद्वत्. ॥ 88 ॥ आरसा हा आपल्या अंगाच्या ठिकाणीं आपणांस जर पाहील, तर ज्ञानमात्र परमात्मा हा आपण आपणांस जाणील ! ॥ 89 ॥ सुरी ही दिगंतापलीकडे असणा-या वस्तूस खोंचील, पण तिचें तिला खोंचून तिचें अंग फुटेल काय ? नाही. तद्वत् शब्दाच्या योगानें आत्मा आपण आपणांस जाणावयास समर्थ नाही.

॥ 90 ॥

रसवृत्तीस उगाणें ॥ घेवोनि जिह्वाग्र शहाणें ॥

परी काय कीजे नेणे ॥ आपणांपे चाखों ॥ 6 - 91 ॥

तरी जिभे काय आपुलें ॥ चाखणें हन ठेलें ॥

तैसें नव्हे संचलें ॥ तेंचि तें कीं ॥ 6 - 92 ॥

(कोश- रसवृत्ति- मधुराम्लादि अनेक रस. उगाणें- ज्ञान. तेचिं तें कीं संचलें- तें तेंच स्वतः सिद्ध आहे.)

टीका- जिह्वाग्र हें रसवृत्तीस म्हणजे अनेक रसाच्या उगाणें म्हणजे ज्ञानास घेऊन शहाणें आहे. पण काय करावें, कीं ती जिह्वा आपण आपणांस चाखण्यास समर्थ नाही. ॥ 91 ॥ जिभेस आपलें चाखणें संभवेल, तरच ती रसज्ञा होईल; नाही तर होणार नाही असें नाही. तर ती जिह्वा अन्य रसास्वादन करुन आपण त्या त्याच रुपानें म्हणजे जीभपणानें संचली आहे. (स्वतःसिद्ध आहे.) त्याप्रमाणें ज्ञानमात्र आत्मा हा आपणास जाणील, तरच ज्ञानमात्र होईल; नाही तर होणार नाही असें नाही. तर तो स्वतःसिद्ध ज्ञानमात्र आहे. ॥ 92 ॥

तैसा आत्मा सच्चिदानंदु ॥ आपणया आपण सिद्धु ॥

आतां काय दे शब्दु ॥ तयाचें तया ॥ 6 - 93 ॥

टीका- तैसा म्हणजे पूर्वोक्त दृष्टांताप्रमाणें, सच्चिदानंद आत्मा हा आपण आपले ठिकाणीं स्वतःसिद्ध आहे. म्हणून शब्दानें त्याचें त्यास

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

सच्चिदानंदत्व काय द्यावयाचें आहे ? देण्याची गरज नाही. म्हणूनच शब्द व्यर्थ होतो. ॥ 93 ॥

जरी शब्दप्रमाणाचा उपयोग नाही, तरी अन्य प्रमाणाचा उपयोग कां होऊं नये ? अशी शंका प्राप्त झाली असतां सांगतात-

कोणाही प्रमाणांचेनि हातें ॥ वस्तु घेना नेघे आपणियातें ॥

जें स्वयेंचि कीं आयतें ॥ घेना नेघे ॥ 6 - 94 ॥

(कोश-हातें- योगानें. स्वयें- स्वतः आयतें- सिद्ध. घेनानेघे-ज्ञानाज्ञानातीत.)

टीका- प्रत्यक्ष, अनुमान, इत्यादि कोणत्याही प्रमाणांच्या योगानें परमात्मवस्तु ही आपण आपणास घेनानेघे म्हणजे (घेइति ना नेघेइति ना) जाणती असें नाही व जाणत नाही असें नाही. कारण जी आत्मवस्तु स्वयें म्हणजे स्वतः आयतें म्हणजे सिद्ध असून घेनानेघे म्हणजे ज्ञानाज्ञानातीत आहे. ॥ 94 ॥

म्हणोनि आत्मा आत्मलाभें ॥ नांदवूनि शब्द शोभे ॥

येईल ऐसा नलभे ॥ उमस घेवों ॥ 6 - 95 ॥

(कोश- उमस- अवकाश, उश्वास, समज.)

टीका- ज्ञानाज्ञानातीत आहे म्हणून आत्म्याला आत्मपणाचा लाभ नांदवून शब्द हा शोभेस येईल, अशा प्रकारचा उमसघेवोंनलभे म्हणजे अवकाश घेण्यास मिळत नाही.

एवं माध्यान्हीची दिवी ॥ तम धाडीना दिवो दावी ॥

तैसी उभयतां पदवी ॥ शब्दा झाली ॥ 6 - 96 ॥

(कोश- दिवी- दीप. धाडीना- नाश करीना. दिवो- सूर्य. पदवी- दशा.)

टीका- याप्रमाणें मध्यान्हकालचा दिवा हा तमधाडीना म्हणजे अंधाराचा नाश करीत नाही, व दिवोदावीना म्हणजे सूर्यास दाखवीत नाही. म्हणून तो दीप जसा उभय प्रकारांनीं व्यर्थ आहे, त्याप्रमाणें अविद्येचा नाश करणें व आत्म्यास प्रकाशित करणें हे दोन्ही प्रकार शब्दाकडून होत नाहीत. म्हणून शब्दाची पदवी म्हणजे दशा उभय प्रकारांनीं व्यर्थ होते. ॥ 96 ॥

आतां अविद्या नाहीपणें ॥ नाहीं तियेतें नासणें ॥

आत्मा सिद्धचि मा कोणें ॥ काय साधावें ॥ 6 - 97 ॥

टीका- सुलभ.

ऐसा उभय पखी ॥ बोलु न सरे नखी ॥

हरपला प्रळयोदकीं ॥ वोघ जैसा ॥ 6 - 98 ॥

(कोश- पख- पक्ष.)

टीका- अविद्येचा नाहीपणा व आत्मा सिद्धच अशा दोन्ही पक्षांचे ठिकाणीं शब्दाचें नख देखील शिरत नाही. आतां तो शब्द प्रलयोदकाचे ठिकाणीं ओघाप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं हरपला म्हणजे नाहीसा झाला.

॥ 98 ॥

आतां बोला भागु कांहीं ॥ असणें जयाच्या ठाई ॥

अर्थता तरी नाही ॥ निपटूनिया ॥ 6 - 99 ॥

(कोश- भागु- विषय. निपटूनिया- निखालस.)

टीका- आतां म्हणजे यानंतर, बोलाभागुकांहींअसणें म्हणजे शब्दाचा कांहींतरी अर्थ हा भागु म्हणजे विषय आहे म्हणावें, तर आत्मा व अविद्या यांच्या ठिकाणीं शब्दाची अर्थता निपटूनिया म्हणजे निखालस संभवत नाही. मग शब्दाची प्रवृत्ति कशी होईल ? होणार नाही. ॥ 99 ॥

अर्थावांचून शब्द व्यर्थ कसा होतो, हें सांगतात-

बागूल आला म्हणते ॥ हें बोलणें जैसें रितें ॥

कां आकाश वोळंबतें ॥ तळहातीं ॥ 6 - 100 ॥

(कोश- रितें- निरर्थक. वोळंबतें- लोंबतें.)

टीका- बागुल म्हणून कांहीं एक व्यक्ति नसतां, तो आला असें म्हटल्यास तें बोलणें जसें रितें म्हणजे निरर्थक आहे, किंवा आकाश हें तळहातावर वोळंबतें म्हणजे लोंबत आहे, असें म्हटल्यास तेंही बोलणें जसें निरर्थक आहे, त्याप्रमाणें अविद्येच्या नाशाविषयीं व आत्म्यास आत्मत्व देण्याविषयीं शब्द हे निरर्थक आहेत. ॥ 100 ॥

तैशीं निरर्थकें जल्पें ॥ होवोनिया सपडपें ॥

शोभतिं जैशीं लेपें ॥ रंगावरी ॥ 6 - 101 ॥

(कोश- जल्पें- शब्द. सपडपें- आश्रयासहित.)

टीका- त्याप्रमाणें शब्द हे निरर्थक होऊन शोभतात. ज्याप्रमाणें रंगावरी सपडपेंलेपें म्हणजे चित्रांतल्या रंगावरचे लेप हे आश्रयभूत जे व्याघ्रादिकांचे आकार त्यासींसहवर्तमान शोभतात. ॥ 101 ॥

एवं शब्दैकजीवनें ॥ बापुडीं ज्ञानाज्ञानें ॥

साचपणें वनें ॥ चित्रींचीं जैसीं ॥ 6 - 102 ॥

टीका- याप्रमाणें एका शब्दाच्याच योगानें जगणारीं बापुडीं म्हणजे गरीब अशी हीं ज्ञानाज्ञानें खरोखर चित्रांत रेखलेल्या वनाप्रमाणें आहेत. म्हणजे चित्रांतलें वन जसें दिसण्यापुरतें आहे, असण्यापुरतें नाही, तद्वत् ज्ञानाज्ञानें हीं उच्चारण्यापुरतीं आहेत, अर्थतः तीं नाहीत; म्हणून शब्द हे निरर्थक आहेत. यथें अज्ञान शब्दाचें ग्रहण केलें, तें पुढच्या प्रकरणाचा संबंध दाखविण्यासाठीं होय. ॥ 102 ॥

आतां याप्रमाणें जो शब्दाची स्थिति जाणतो, तो बंधमोक्षांपासून सुटतो असें सांगतात-

यया शब्दाचा निमाला ॥ महा प्रळय वोसरला ॥

अभ्रासर्वें गेला ॥ दुर्दिन जैसा ॥ 6 - 103 ॥

(कोश- निमाला- निवाला, बुडाला. महाप्रळय- प्रलयमोक्षादि. वोसरला- संपला. सर्वें- बरोबर.)

टीका- शब्द हे निरर्थक आहेत असें जाणून जो निमाला म्हणजे शांत झाला, किंवा शब्दच निमाला म्हणजे बुडाला असें जो जाणतो, त्याच्याच महाप्रळय म्हणजे बंधमोक्षादि अवस्था वोसरला म्हणजे संपतात. ज्याप्रमाणें अभ्राच्या नाशाबरोबर दुर्दिन जाऊन सुदिन प्राप्त होतो. ' मेघच्छन्नेऽन्दि दुर्दिनमित्यमरः ' तद्वत्. तात्पर्य, शब्दाच्या नाशाबरोबर प्रलयमुक्ति आदिकरुन सर्व प्रकार संपतात. ॥ 103 ॥

॥ इतिश्री ज्ञानेश्वरविरचिते अनुभवामृते शब्दखंडननाम षष्ठप्रकरणं संपूर्णम् ॥ 6 ॥

उपसंहार

प्रथम शब्द हा प्रमाण आहे, असा बारा ओव्यांनीं पूर्वपक्ष केला. पुढे शब्दाच्या योगानें आत्मा हा स्मरण व विस्मरण यांस विषय होत नाही, म्हणून आत्म्याचे ठिकाणीं शब्दाची प्रवृत्ति होत नाही, असें एकोणिसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें दोन ओव्यांनीं अविद्या ही शब्दाच्या योगानें नाश पावते व आत्मा प्रकाशित होतो, अशी शंका करुन अविद्या नाश पावण्यासारखी अस्तित्वांतच नाही, असें चोविसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें अविद्येस स्वरूप नाही, म्हणून शब्दानें तिचा नाश करितां येत नाही, असें सत्तेचाळिसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें पंचावन्नाव्या ओवीपर्यंत अविद्या नाश करणाऱ्या पुरुषाची थट्टा केली आहे. पुढें पंचाहत्तराव्या ओवीपर्यंत

शब्दानें अविद्येचा नाश होत नाही हें सांगितलें. पुढें शाण्णव्या ओंवीपर्यंत शब्द हा आत्म्यास आत्मत्व दाखवून मोठेपणास येतो, अशा मताचें खंडन केलें. पुढें दोन ओंव्यांनीं अविद्यानाश व आत्मलाभ हे दोन्हीही प्रकार शब्दाच्या योगानें होत नाहीत, म्हणून शब्द व्यर्थ होतो असें सांगितलें. पुढें शब्दाचा अर्थपणा आत्मा व अविद्या यांच्या ठिकाणीं ठरत नसल्यामुळें शब्द व ज्ञानाज्ञानें हीं व्यर्थ होतात असें सांगितलें. नंतर शब्दनिवृत्तीचें फल सांगून हें षष्ठप्रकरण संपविलें आहे. इति श्रीअनुभवामृते षष्ठप्रकरणे तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता. ॥ 6 ॥

अज्ञानखंडन.

॥ अथ सप्तम प्रकरणारंभः ॥

पूर्वाचार्यांनीं अज्ञान हें जगास उपादान कारण मानिलें आहे. त्या अज्ञानोपाधिक ईश्वरापासून जग उत्पन्न झालें आहे, पुन्हा त्या ठिकाणींच तें लीन होतें, असें ते म्हणतात. पण हा पक्ष दुर्बल आहे. कारण अज्ञानाची प्रतीति ही वृत्तिस्फुरणावांचून होत नाही. ज्ञानाज्ञानें हीं वृत्ति स्फुरणानेंच भासावयाचीं. म्हणून वृत्तिस्फुरणांत अज्ञान प्रतीत झालें म्हणून वृत्त्युदयाच्या प्राक्कालीं अज्ञान होतें, असें म्हणतां येत नाही. अनुमानानें तें पूर्वीं आहे असें जाणतां येतें म्हणावें, तर पुढें ज्ञानेश्वरमहाराज हे या विषयाचें खंडन करणार आहेत. कोणत्याही वस्तूचें अज्ञानानें अभान झालें असतां त्या वस्तूचे ठिकाणीं अज्ञान आहे असें म्हणतां येत नाही. किंवा ती वस्तु अज्ञानांत आहे, असेंही म्हणतां येत नाही. तद्वत् अज्ञानानें आपली ओळख आपणास पटली नाही, म्हणून अज्ञान आत्म्याचे ठिकाणीं होतें, असें म्हणतां येत नाही. तर अज्ञानावांचून आत्मा आहे तसाच आहे; म्हणून अज्ञानोपाधिकाची सिद्धि होत नाही. आतां जग उत्पन्न करण्याविषयीं ईश्वरानें संकल्प केला व नंतर जग उत्पन्न केलें, असें कितीएक म्हणतात. त्यावर दोष असा येतो कीं, ईश्वर हा जगास सापेक्ष कारण आहे किंवा निरपेक्ष कारण आहे ? प्रथमपक्षीं सापेक्ष कारण आहे असें म्हणावें, तर अपेक्षा म्हणजे इच्छा ही शरीरधारणावांचून संभवत नाही. जर त्यास शरीर आहे असें म्हणावें, तर तो ईश्वर आमच्या सारखाच असल्यामुळें जगत्कर्तृत्व संभवणार नाही. निरपेक्ष कारण आहे

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

असें म्हणावें, तर इच्छा नसतां जग उत्पन्न करण्याविषयीं प्रवृत्ति व्हावयाची नाही. म्हणून ईश्वराच्या संकल्पानें जग उत्पन्न झालें असें म्हणतां येत नाही. अगोदर ईश्वर सिद्ध होत नाही, मग संकल्पाची कथा ती काय ? अज्ञानामध्ये आभासित झालेल्या चैतन्यास ईश्वर म्हणावें, तर अज्ञान वृत्त्युदयाच्या प्राक्कार्त्वी असावें. मग त्यांत चैतन्याभास ग्रहण करितां येईल तसें मुळींच नाही. तें अज्ञान वृत्त्युदयानेंच भासणार आहे. म्हणून आभासवाद ग्रहण करितां येत नाही. परमात्म्यानें अगोदर अज्ञान आणावें व नंतर त्यात प्रवेश करावा, असा पक्ष कदापि संभवणार नाही. कारण अज्ञान तरी त्यानें आणावें कोठून, याचीच पंचाईत आहे. ज्या आत्म्यास आत्मपणा माहीत नाही, त्यास अज्ञान आणण्याची आवश्यकता पडेल काय ? कदापि पडणार नाही. म्हणून उपाधीच्या असंभवामुळें चैतन्याभास ग्रहण करितां येत नाही. ज्याप्रमाणें स्वप्नप्रपंच भासला आहे, तद्वत् सर्व सृष्टी भासत आहे. त्यास कारण अज्ञान मुळींच नाही. किंवा सृष्टी भासत नसून एक आत्माच भासत आहे, असें म्हटलें पाहिजे. चिदाभासाची स्थितिही याप्रमाणेंच आहे. अगोदर अहंरूप स्फुरणास आपण उत्पन्न करावें, नंतर सच्चिदानंदरूपानें त्यांत आभासावें, असा संकल्प मुळींच संभवत नाही. पुढें जो विषय येणार आहे त्याचें तात्पर्य हेंच आहे.

आतां अज्ञान हें ज्ञानानें प्रकाशित होतें, असें सांगतात-
ये-हवीं तरी अज्ञाना ॥ जें ज्ञानाची नसे क्षोभणा ॥

तें तरी काना- ॥ खालींच दडे ॥ 7 - 1 ॥

(कोश- ये-हवीं- सहज. क्षोभणा- स्फुरण, भासणें. कान- कर्ण.)

टीका- अज्ञान हें जर, ज्ञानाचीक्षोभणानसे म्हणजे ज्ञानरूप आत्म्यानें प्रकाशित केलें नसतें, तर तें अज्ञान कानाखालीं दडलें असतें. (ऐकूं आलें नसतें) ॥ 1 ॥

आतां तें अज्ञान अनादि असून मिथ्यापणानें आत्म्याचे ठिकाणीं रहातें, अशी दृष्टांतपुरस्सर शंका करितात-

आडसूनि अंधारी ॥ खद्योत दीप्तीसी करी ॥

तैसें हें लटिकें वरी ॥ अनादि होय ॥ 7 - 2 ॥

(कोश- आडसूनि- मध्ये प्रवेश करुन. खद्योत- काजवा. लटिकें- खोटें.)

टीका- ज्याप्रमाणें खद्योत म्हणजे काजवा हा अंधारामध्ये आडसूनि

म्हणजे प्रवेश करुन चमकतो, तो प्रकाश अंधाराचा नाश न करितां अंधाराश्रयानें राहतो. म्हणून तो जसा खोटा आहे, तद्वत् अज्ञान लटकें म्हणजे खोटें व अनादि आहे. ॥ 2 ॥

आतां समाधान सांगण्यास आरंभ करितात-
जैशी स्वप्नास्वप्नीं महिमा ॥ तमीं मानु असें तमा ॥
तेविं अज्ञानगरिमा ॥ अज्ञानींच ॥ 7 - 3 ॥

(कोश- महिमा- महत्त्व. तम- अंधार. मानु- प्रतिष्ठा. गरिमा- मोठेपणा.)

टीका- ज्याप्रमाणें स्वप्नाचा महिमा स्वप्नांतच उपयोगी आहे, अंधाराचा मान अंधारांतच जसा आहे, अन्यत्र नाही; तद्वत् अज्ञानाचा गरिमा म्हणजे मोठेपणा अज्ञानाचे ठिकाणींच आहे. ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं नाही. ॥ 3 ॥

कोल्हेरीचें वारु ॥ न येतीं धारकीं धरुं ॥
नये लेणा श्रंगारु ॥ वोडंबरीचा ॥ 7 - 4 ॥

(कोश- कोल्हेरीचें वारु- पडद्यावरच्या चित्रांतील घोडा, कोल्हाट्याचा दोन कार्तीचा घोडा. धारकीं- धारेवर, मंडळावर. वोडंबरीचा- इंद्रजालविद्येचा.)

टीका- कोल्हेरीचें वारु म्हणजे चित्रकारांनीं पडद्यावर रेखून काढलेला घोडा हा ज्याप्रमाणें धारकीं धरुं नये म्हणजे मंडळावर धरितां येत नाही, किंवा वोडंबरीचालेणा म्हणजे इंद्रजालविद्येनें तयार केलेले दागिने जसे श्रृंगारुं नये म्हणजे अंगावर भूषवितां येत नाहीत; तद्वत् आत्म्याचे ठिकाणीं कार्यक्षम अज्ञान नाही. ॥ 4 ॥

हें जाणणेयाच्या घरीं ॥ खोंचिलेंही आन न करी ॥
कांई चांदिणा उठे लहरी ॥ मृगजळाची ॥ 7 - 5 ॥

(कोश- खोंचिलें- भासूं लागलें. आन- भिन्न सत्ता.)

टीका- हें अज्ञान ज्ञानरूप आत्म्याचे ठिकाणीं जरी भासूं लागलें, तरी आननकरी म्हणजे भिन्न सत्ता संपादन करीत नाही. चंद्राच्या प्रकाशांत मृगजळाची लहरी उठेल काय ? उठणार नाही. तद्वत् भिन्न सत्तेचें अज्ञान नाही. म्हणून तें नाहीच असें म्हटलें पाहिजे. ॥ 5 ॥

आतां ज्ञानाची स्थिति कशी आहे, तें सांगतात-
आणि ज्ञान जें म्हणजे ॥ तें अज्ञानचि पा दुजें ॥
एक लपवूनि दाविजे ॥ एक जैसें ॥ 7 - 6 ॥

टीका- आणि अज्ञाननिवर्तक जें ज्ञान आहे, तें दुसरें अज्ञानच आहे. कारण एका वस्तूस लपवून दुसरी वस्तु जशी दाखवितां येते, तद्वत् अज्ञान दडवून दाखविलें, तें निःशेष लयास गेलें पाहिजे; म्हणून तें जोपर्यंत राहिल, तोपर्यंत त्यास अज्ञान असेंच म्हटलें पाहिजे. ॥ 6 ॥

अप्रस्तुत वर्णन उपयोगाचें नाही, असें सांगतात-
असो आतां हा प्रस्तावो ॥ आधीं अज्ञानाचा धांडोळा घेवो ॥
मग तयाच्या साची लाहो ॥ ज्ञानही लटिकें ॥ 7 - 7 ॥

(कोश- प्रस्ताव- प्रसंग. धांडोळा- शोध. साचीं- सत्यत्वानें. लाहो- ग्रहण करो.)

टीका- ज्ञान वर्णन करण्याचा प्रस्ताव म्हणजे प्रसंग पुरे. अगोदर अज्ञानाचा धांडोळाघेवो म्हणजे शोध घेवूंया. मग त्या अज्ञानाचा सत्यपणा किती आहे, हें सिद्ध होईल. तसें केल्यानें ज्ञानही सहज मिथ्या ठरेल.

॥ 7 ॥

या अज्ञान ज्ञानातें ॥ अंगींच आहे जितें ॥
तरी जेथें असे तेथें ॥ नेण कां न करी ॥ 7 - 8 ॥
अज्ञानें जेथें असावें ॥ तेथें सर्व नेण होआवें ॥
ऐशी जाति स्वभावें ॥ अज्ञानाची ॥ 7 - 9 ॥

(कोश- नेण- नेणिवपणा.)

टीका- हें अज्ञान ज्ञानस्वरूप आत्म्याच्या अंगाचे ठिकाणीं नाहीच म्हटल्यास कांहीं चिंता नाही, पण तें जर त्या ठिकाणीं जितेंआहे म्हणजे जिवंत आहे असें म्हणावें, तर ज्या आत्म्याचे ठिकाणीं तें आहे, त्यास तें नेणिवपणा कां उत्पन्न करीत नाही ? अज्ञानाचा स्वभाव असा आहे कीं, ज्या ठिकाणीं तें राहिल, त्या ठिकाणचा नेणिवपणाच तें करील, म्हणून कार्यक्षम अज्ञान नाही, असें म्हणावें लागतें. ॥ 8 ॥ 9 ॥

आतां शास्त्रकारांनीं आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे म्हणून सांगितलें, त्याविषयीं दोष देतात-

तरी शास्त्रमतें ऐसें ॥ जें आत्मींच अज्ञान असे ॥
आणि तेणें तो गिवसे ॥ आश्रो जरी ॥ 7 - 10 ॥
तरी नुठतां दुजें ॥ जें अज्ञान आहे बीजें ॥
तें तेंचि अथि हें बुझे ॥ कोण येथ ॥ 7 - 11 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- गिवसे- आच्छादित आहे. आश्रो- आश्रयभूत आत्मा. दुर्जे- दुसरें ज्ञान. अथि- आहे. बुझे- जाणील.)

टीका- शास्त्रकारांनीं आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे, व त्या अज्ञानाच्या योगानें तो आश्रयभूत आत्मा गिवसे म्हणजे आच्छादित आहे, असें लिहिलें आहे. हें म्हणणें सत्य आहे असें म्हणावें, तर दुर्जेनुठतां म्हणजे दुसरें ज्ञान जेव्हां उठत नाही, तेव्हां तें अज्ञान बीजरूपानें आहे असें येथें कोणी जाणावें ? जाणणारच कोणीं नाही. म्हणून अज्ञानानें आत्मा आच्छादित आहे, असें म्हणतां येत नाही. ॥ 10 ॥ 11 ॥

अज्ञान हें जड असल्यामुळें त्याचे ठिकाणीं स्वपर भान नाही, असें सांगतात-

अज्ञान तंव आपणयातें ॥ जडपणें नेणे निरुतें ॥

अप्रमाण प्रमाणातें ॥ होत आहे ॥ 7 - 12 ॥

(कोश- निरुतें- खरोखर. अप्रमाण- खोटें. प्रमाण- खरें.)

टीका- अज्ञान हें जड असल्यामुळें त्याचें त्यास व दुस-याचें देखील भान संभवत नाही. म्हणून असें अप्रमाणभूत अज्ञान प्रमाण होईल काय ? ॥ 12 ॥

या लागीं जरी अज्ञान ॥ करील आपुलें ज्ञान ॥

हें म्हणत घेववी मौन ॥ विरोधुचि ॥ 7 - 13 ॥

टीका- यासाठीं अज्ञान हें आपलें ज्ञान करुन घेईल, असें म्हटल्यास विरोध येतो, म्हणून मौन धरावें, हेंच उचित आहे. ॥ 13 ॥

अज्ञानाच्या योगानें आत्मा हा मूढ होतो किंवा आवृत होतो, अशा मताचें अनुवादपूर्वक खंडन करितात-

आणि जाणती वस्तु एक ॥ ते येणें अज्ञानें केली मूर्ख ॥

तरी अज्ञान हें लेख ॥ कवण धरी ॥ 7 - 14 ॥

अहो आपणयापुरता ॥ नेणुन करवे जाणता ॥

तयातें अज्ञान म्हणतां ॥ लाजिजे कीं ॥ 7 - 15 ॥

(कोश- लेख- ज्ञान, गणना.)

टीका- ज्ञानस्वरूप परमात्मा हा या अज्ञानाच्या योगानें मूढ झाला आहे असें जर म्हणावें, तर मला अज्ञान भासलें असें लेख म्हणजे ज्ञान कोणास झालें ? ज्यास झालें त्यास अज्ञानाचा स्पर्श सुद्धां नाही. अहो

जाणीवस्वरुप जो आत्मा त्यास आपल्या पुरती देखील नेणीव भासत नसतां त्याचे ठिकाणी अज्ञान आहे असे म्हणणें लज्जेस कारण होणार नाही काय? अपितु होईलच. ॥ 14 ॥ 15 ॥

आभाळें भानु ग्रासे ॥ तें आभाळ कोणे प्रकाशें ॥

सुषुप्ति सुषुप्तेया रुसे ॥ तें तेचि कोणा ॥ 7 - 16 ॥

(कोश- आभाळ- ढग. भानु- सूर्य. ग्रासे- ग्रासिला. सुषुप्ति- झोंप. सुषुप्तेया- निजलेल्यास.)

टीका- आभाळानें सूर्य ग्रासिला असे जर म्हणावें, तर आभाळ कोणी प्रकाशित केलें? ज्यानें प्रकाशित केलें, त्यास त्याचा स्पर्श सुद्धां नाही. झोंप ही निजलेल्या पुरुषावर रुसली आहे असे म्हणावें, तर ती प्राप्त झाली कोणास? म्हणून ती ज्यास प्राप्त झाली, त्यानेंच जाणिली. ॥ 16 ॥

तैसें अज्ञान असे जेथें ॥ तेंच जरी अज्ञान आतें ॥

तरी अज्ञान अज्ञानातें ॥ नेणता गेले ॥ 7 - 17 ॥

(कोश- आतें- झालें.)

टीका- त्याप्रमाणें अज्ञान हें ज्या ठिकाणीं आहे, असा तो आत्मा जर अज्ञानाच्छादित होऊन भासण्यास अशक्य होईल, तर अज्ञान देखील भासण्यास असमर्थ असल्यामुळें तें अज्ञान अज्ञानास न जाणून व्यर्थ होईल. यासाठीं ज्ञानस्वरुप आत्म्यास अज्ञानाचा स्पर्श होत नाही. ॥ 17 ॥

नातरी अज्ञान एक घडे ॥ हें जयास्तव निवडे ॥

तें अज्ञान नव्हे पुढें ॥ कोणे काळीं ॥ 7 - 18 ॥

(कोश- नातरी- अथवा. घडे- आहे. निवडे- विचार केला.)

टीका- नातरी म्हणजे अथवा अज्ञान हें एक आत्म्याचे ठिकाणीं घडे म्हणजे आहे. असा जरी जयास्तवनिवडे म्हणजे ज्या आत्म्याच्या योगानें विचार केला, तरी हें अज्ञान कोणत्याही काळीं झालें नाही असें समजावें.

॥ 18 ॥

पडळही अथी डोळा ॥ आणि डोळा नव्हे आंधळा ॥

तरी अथीया पोकळा ॥ बोलिया कीं ॥ 7 - 19 ॥

(कोश- बोलिया- बोलणें.)

टीका- डोळ्यामध्ये पडळ म्हणजे वडस वाढलें आहे, पण डोळामात्र आंधळा नाही (डोळ्यास दिसत आहे.) तर डोळ्यामध्ये वडस वाढलें आहे,

असें बोलणें जसें पोकळ आहे, त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान आहे, पण त्या अज्ञानाचे योगानें तो आत्मा आच्छादिला जात नाही; तर अज्ञान आहे असें बोलणें पोकळ आहे. ॥ 19 ॥

इंधनाच्या अंगीं ॥ खवळलेनि आगी ॥

तें न जळे तें वाउगी ॥ शक्तिच ते ॥ 7 - 20 ॥

अंधारु कोंदोनि घरीं ॥ घरा पडसाई न करी ॥

तें अंधारु इहीं अक्षरीं ॥ न म्हणावा कीं ॥ 7 - 21 ॥

(कोश- इंधन- लांकडें. आगी- अग्नि. वाउगी- व्यर्थ. पडसाई- पडच्छाया.)

टीका- लांकडांचें ठिकाणीं अग्नि खवळला आहे, पण ती लांकडें मात्र जळत नाहीत, तर ती अग्निशक्ति जशी व्यर्थ आहे, किंवा घरामध्यें अंधारुकोंदोनि म्हणजे अंधार भरुन ठेविला आहे, पण तो घरामध्यें जर पडसाईनकरी म्हणजे आपली प्रतिच्छाया करीत नाही, तर त्यास अंधार अशी अक्षरें देखील लागू करितां येत नाहीत. तद्वत् आत्म्याचें ठिकाणीं अज्ञान आहे, पण ते कार्य करण्यास समर्थ नाही, तर ते नाहीच असें म्हटले पाहिजे. ॥ 20 ॥ 21 ॥

वोसरों नेदी जागणें ॥ तये निदेतें नीद कोण म्हणे ॥

दिवसा नाणी उणें ॥ तें रात्रि कैची ॥ 7 - 22 ॥

(कोश- नाणी- आणीत नाही.)

टीका- निद्रा ही जागृती अवस्थेस वोसरोंनेदी म्हणजे संपूं देत नाही, तर अशा निद्रेस निद्रा असें कोण म्हणेल काय ? कोणींही म्हणणार नाही. दिवसामध्यें उणेपणा येत नाही, तर त्यासही रात्र आहे असें कसें म्हणतां येईल ? तद्वत् अज्ञान हें आत्म्याचे ठिकाणीं आहे, पण तें कार्यक्षम नाही, असें म्हटल्यास तें नाहीच असें म्हणावें लागतें. ॥ 22 ॥

तैसा आत्मा अज्ञान असकें ॥ असतां तो न मुके ॥

तें अज्ञान शब्दा लटिकें ॥ आलेंच कीं ॥ 7 - 23 ॥

(कोश- नमुके- मूढ होत नाही, आवृत होत नाही.)

टीका- त्याप्रमाणें आत्म्याचे ठिकाणीं असकें म्हणजे समग्र अज्ञान आहे, पण तो आत्मा अज्ञानानें आवृत होत नाही, तर अज्ञानशब्दाला लटकेंपणा आला. ॥ 23 ॥

ये-हवीं तरी आत्म्या- ॥ मार्जी अज्ञान असावया ॥

कारण म्हणतां न्याया ॥ चुकी येईल कीं ॥ 7 - 24 ॥

(कोश- ये-हवीं- सहज. माजीं- मध्ये. न्याय- युक्ति.)

टीका- आत्म्याचे ठिकाणीं अज्ञान हें आत्मसत्तेच्या योगानें आहे, म्हणून अज्ञानास कारण आत्मा आहे, असें जरी सहज म्हटलें, तरी न्यायामध्ये चूक होते. ती चूक पुढेंच स्पष्ट करितात. ॥ 24 ॥

अज्ञान तममेळणी ॥ आत्मा प्रकाशाचि खाणी ॥

आतां ते दोनि मिळोनि ॥ एकी कैसी ॥ 7 - 25 ॥

टीका- अज्ञान हें तममेळणी म्हणजे अंधाराचा समुदाय आहे, व आत्मा हा प्रकाशाची खाण आहे; म्हणून, असे हे परस्पर विरुद्ध असतां ते दोघे मिळून एके ठिकाणीं कसे रहातील ? ॥ 25 ॥

स्वप्न आणि जागरु ॥ आठवु आणि विसरु ॥

इये युग्में एकाहारु ॥ चालति जरी ॥ 7 - 26 ॥

(कोश- जागरु- जागृति. आठवु- स्मरण. विसरु- विस्मरण. युग्में- द्वंद्वें. एकाहारु- एका ओळीनें.)

टीका- सुलभ.

सीता तापा एकवट ॥ वाहे वस्तीची वाट ॥

कां तमें बांधिजे मोट ॥ सूर्यरश्मींची ॥ 7 - 27 ॥

टीका- थंडपणाची व उष्णपणाची एकवट म्हणजे मित्रता जशी होत नाही, किंवा वस्ती म्हणजे रहाणें व वाटवाहे म्हणजे चालणें हीं जशीं एक होत नाहीत. बाकी सुलभ. तद्वत् आत्मा व अज्ञान हीं एकत्र रहात नाहीत.

॥ 27 ॥

नाना राति आणि दिवो ॥ येति एके ठाई राहो ॥

तैं आत्मा जिवें जीवो ॥ अज्ञानाचेनि ॥ 7 - 28 ॥

हे असो मृत्यु आणि जिणें ॥ ये शोभति काय मेहुणे ॥

तरी आत्मेन असणें ॥ अज्ञानेंसिं ॥ 7 - 29 ॥

अहो आत्मेन जें बाधे ॥ तैं आत्मेनसीं नांदे ॥

ऐसी कायसीं विरुद्धें ॥ बोलणीं इये ॥ 7 - 30 ॥

(कोश- दिवो- दिवस. जीवें- जगण्यानें. जीवो- जगो. जिणें- जगणें. मेहुणे- दंपत्य. बाधे- सत्य नसणें, नाश.)

टीका- नाना म्हणजे अथवा रात्र आणि दिवस हे जर एक्या ठिकाणीं

रहाण्यास येतील, तर आत्मा हा अज्ञानाच्या जिवेंजीवो म्हणजे जगण्यानें जगेल ! हें असो. मरण आणि जगणें हीं दंपत्यें शोभतील काय ? नाहीं. जर हीं दंपत्यें शोभतील, तर आत्मा अज्ञानाबरोबर राहिल ! अहो शास्त्रकार ! आत्म्याबरोबर नांदणा-या अज्ञानाचा आत्मज्ञानानें बाध होतो, अशा प्रकारचीं विरुद्ध भाषणें काय उपयोगाचीं आहेत ? ॥ 28 ॥ 29 ॥ 30 ॥

आतां अज्ञान जर आत्मरूपानेंच आहे, तर तो आत्माच आहे, अज्ञान नाही, असें सांगतात:-

अंधारपणाची पैज ॥ सांडोनि अंधार तेज ॥

जालें तरी सहज ॥ सूर्य निभ्रांत कीं ॥ 7 - 31 ॥

दुलांकुडपण सांडिलें ॥ आणि आगीपण मांडिलें ॥

तैं तेंचि आगी झालें ॥ इंधन कीं ॥ 7 - 32 ॥

(कोश- पैज- प्रतिज्ञा. तेज- प्रकाश. निभ्रांत- निःसंशय. दुलांकुडपण- दोन-लाकडांचा एक फाळका. इंधन- लांकूड आदिकरुन.)

टीका- अंधार हा अंधारपणाच्या पैजेस सोडून तेजच जर झाला, तर त्यास निःसंशय सूर्य म्हटलें पाहिजे. लांकडाचे फाळके हे जर अग्नींत ठेविले, तर तीं लांकूडें अग्निच झालीं असें म्हणावें लागतें. तद्वत् अज्ञान जर ज्ञानरूप आत्माच झालें आहे, तर त्यास अज्ञान असें म्हणतां येईल काय ? नाहीं. ॥ 31 ॥ 32 ॥

कां गंगा पावतखेवों ॥ आनपणाचा ठावो ॥

सांडी तैं गंगा हो ॥ लाहे पाणी ॥ 7 - 33 ॥

तैसें अज्ञान नोहे ॥ आत्मा असकें असो लाहे ॥

ये-हवीं अज्ञान होय ॥ लागलें कीं ॥ 7 - 34 ॥

(कोश- पावतखेवों- प्राप्त होतांक्षणीं. लाहे- होतें. असकें- समग्र. लाहे- आहे. ये-हवीं- उगीच.)

टीका- किंवा पाणीं हें गंगेच्या ठिकाणीं प्राप्त होतांक्षणींच आनपणाचाठावोसांडी म्हणजे भिन्नपणाचा ठिकाणा टाकतें, व गंगारूप होतें. तद्वत् अज्ञान नाहीं व समग्र आत्माच आहे. उगीच अज्ञान आहे असें म्हटल्यानें तें होईल काय ? नाहीं. ॥ 33 ॥ 34 ॥

आतां आत्म्याच्या ठिकाणीं किंवा आत्म्याहून वेगळेपणानें अज्ञान रहात नाही, असें सांगतात-

आत्मनसि विरोधी ॥ म्हणोनि नुरेचि इयेसंबंधी ॥

वेगळें तरी सिद्धी ॥ जायेचिना ॥ 7 - 35 ॥

(कोश- इयेसंबंधी- आत्मसंबंधी.)

टीका- अज्ञान हें आत्म्याशीं विरुद्ध असल्यामुळें आत्म्याचे ठिकाणीं तें मुळींच नाही. आत्म्याहून वेगळें आहे म्हणावें, तर अधिष्ठानावांचून तें मिथ्याभूत अज्ञान भिन्नपणानें स्वतंत्र रहाण्यास समर्थ नाही. अशा उभय प्रकारानें अज्ञानाची सिद्धी होत नाही. ॥35 ॥

लवणाची मासोळी ॥ जरी जाली जिवाळी ॥

तरी जळीं ना वेगळी ॥ न जिये जेवीं ॥ 7 - 36 ॥

(कोश- लवण- मीठ. मासोळी- मत्स्य. जिवाळी- सजीव, जिवंत.)

टीका- लवणाचा मत्स्य जरी सजीव झाला, तरी जळामध्यें तो टाकिला असतां जळींना म्हणजे जळांत विरघळून जाईल, व जळांतून काढून बाहेर ठेविला, तर तो नजियेजेविं म्हणजे जसा जगणार नाही. एवं उभयप्रकारानेही त्याचा जिवंतपणा कायम रहात नाही, तद्वत् अज्ञान उभय प्रकारानें रहात नाही. ॥36 ॥

तें अज्ञान येथें नसे ॥ तरी आत्मा असे ॥

म्हणोनि बोलणीं वायसें ॥ नाइकावीं कीं ॥ 7 - 37 ॥

(कोश- वायसें- व्यर्थ.)

टीका- सुलभ.

दोरी सर्पाभास होय ॥ तो तेणें दोरें बांधोये ॥

मा दवडणें न साहे ॥ जयापरी ॥ 7 - 38 ॥

तयापरी उभयतां ॥ अज्ञानशब्द गेला वृथा ॥

हा तर्कु वांचोनि हातां ॥ स्वरुपें नये ॥ 7 - 39 ॥

(कोश- दवडणें- हाकलून देणें, मारणें. वृथा- व्यर्थ.)

टीका- दोरीवर सर्पाचा भास झाला आहे, म्हणून तो सर्प त्या दोरानें बांधितां येईल काय ? नाही. किंवा त्या सर्पास हाकलून देऊंया असें म्हटलें, तरी हें म्हणणें जसें अप्रयोजक ठरतें, तद्वत् उभय प्रकारानें अज्ञानशब्द व्यर्थ झाला. आतां तर्कावांचून हें स्वरुपानें आपल्या हातास येत नाही.

॥ 38 ॥ 39 ॥

नाना पुनवेचे अंधारें ॥ दिहां भेणें रातीं मुहुरे ॥

कीं येतचि सुधाकरं ॥ गिळिजे जेविं ॥ 7 - 40 ॥

(कोश- मुहुरे- चढे. सुधाकर- चंद्र.)

टीका- अथवा पौर्णिमेच्या दिवशीं अंधार हा आपला प्रसार करण्याविषयीं दिहाभेणें म्हणजे दिवसास भिरून रातींमुहुरे म्हणजे रात्रीच्या घरास गेला. पण तो येतांक्षणीच चंद्रानें ज्याप्रमाणें त्यास गिळिलें, तद्वत् उभय प्रकारानें अज्ञान व्यर्थ होतें. ॥ 40 ॥

आतां अज्ञान आहे म्हणण्याविषयीं तर्क करितात-

परी अज्ञानस्वरूप कैसें ॥ काय कार्यानुमेय असे ॥

कीं प्रत्यक्षचि दिसे ॥ धांडोळूं आतां ॥ 7 - 41 ॥

(कोश- कार्यानुमेय- तर्कानें कार्यावरून कारणार्थें ज्ञान. धांडोळूं- शोधूं.)

टीका- आतां अज्ञानार्थें स्वरूप कार्यानुमेय आहे, किंवा तें प्रत्यक्षच दिसतें, याविषयीं विचार करूं. कार्यानुमेय म्हणजे एक आत्माच असतां दृश्य द्रष्टा आदिकरून अनेक प्रकारची सृष्टी भासली आहे, म्हणून अशा सृष्टीस कारण अज्ञान आहे, अशा तर्कानें तें अज्ञान ज्ञात होतें. ॥ 41 ॥

अहो प्रत्यक्षादि प्रमाणीं ॥ कीजे जयाची घेणी ॥

ते अज्ञानाचीं करणीं ॥ अज्ञान नव्हे ॥ 7 - 42 ॥

(कोश- घेणी- ग्रहण, ज्ञान. करणीं- कार्य.)

टीका- अहो पूर्वपक्षकार, प्रत्यक्ष अनुमान या प्रमाणांनीं ज्यांचें ग्रहण होतें, तीं सर्व अज्ञानाचीं कार्ये आहेत, अज्ञान नव्हे. म्हणून प्रत्यक्षादि प्रमाणेंकरून अज्ञानाचें ग्रहण होत नाहीं. ॥ 42 ॥

जैशीं अंकुरेंसी सरळ ॥ वेली दिसे वेल्हाळ ॥

तें बीज नव्हे केवळ ॥ बीजकार्य होय ॥ 7 - 43 ॥

कां शुभाशुभ रुपें ॥ स्वप्नसृष्टी आरोपें ॥

नीद नव्हे जाउपें ॥ निदेचें कीं ॥ 7 - 44 ॥

नाना चांदु एकु असे ॥ तो व्योमीं दुणा दिसे ॥

तें तिमिरकार्य जैसें ॥ तिमिर नव्हे पै ॥ 7 - 45 ॥

(कोश- वेल्हाळ- सुंदर. आरोपे- भासली. जाउपें- पोर, कार्य. दुणा- दुप्पट, दुणवला. तिमिर- तिमिर नांवाचा नेत्ररोग आहे.)

टीका- बीं पेरल्यानंतर अंकुरासींसहवर्तमान वेली ही सुशोभित दिसते, म्हणून त्या वेलीस बीज म्हणतां येणार नाहीं. तर ती वेली बीजकार्य

होय. किंवा शुभ व अशुभरुपाची स्वप्नसृष्टी जरी भासली, तरी ती निद्रा नव्हे; निद्रेचें कार्य होय. आकाशामध्ये चंद्र हा एक आहे. पण तो जर दुप्पट भासूं लागला, तर तें तिमिरकार्य होय; तिमिर नव्हे. तद्वत् प्रमाणांनीं जें ज्ञात होतें, तें अज्ञानकार्य होय; अज्ञान नव्हे ॥ 43 ॥ 44 ॥ 45 ॥

तैसें प्रमाता प्रमेय ॥ प्रमाण जें त्रय ॥

तें अज्ञानाचें कार्य ॥ अज्ञान नव्हे ॥ 7 - 46 ॥

टीका- त्याप्रमाणें प्रमाता म्हणजे जीव, प्रमेय म्हणजे विषयादिक व प्रमाण म्हणजे प्रत्यक्षादिक अशा ह्या त्रिपुट्या अज्ञानाच्या कार्य आहेत; अज्ञान नव्हेत. ॥ 46 ॥

म्हणोनि प्रत्यक्षादिकीं ॥ अज्ञानकार्य विशेषीं ॥

नघेपे येविषयीं ॥ आनु नाही ॥ 7 - 47 ॥

टीका- जर प्रमाता, प्रमेय व प्रमाण इत्यादि अशा ह्या त्रिपुट्या अज्ञानाच्या कार्य झाल्या आहेत, तर ह्या त्रिपुटीच्या अंतर्गत असणारीं प्रत्यक्षादि प्रमाणें यांच्याकडून अज्ञानाचें कार्यविशेष हें नघेपे म्हणजे ग्रहण करितां येत नाहीत काय ? अपितु ग्रहण करितां येतात. याविषयीं अन्य कांहीं सांगावयास नको. म्हणून प्रमात्यापासून उत्पन्न झालेलीं प्रत्यक्षादि प्रमाणें हीं जगद्रूप कार्याचें ज्ञान करुन देण्यास समर्थ आहेत. कारणचें ज्ञान करुन देण्यास समर्थ नाहीत. म्हणून अनुमान देखील पुरुषबुद्धितंत्र असल्यामुळें कसें पाहिजे तसें करितां येतें. म्हणून तें अनुमान अप्रमाण आहे असें आचार्यांनीं ठरविलें आहे. तसेंच येथेही अनुमान अप्रमाण आहे असें ठरविलें. श्रुतिप्रमाणाचें खंडन पूर्वीच षष्ठ प्रकरणीं केलें आहे. म्हणून येथें जास्त लिहिण्याची गरज नाही. ॥ 47 ॥

अज्ञानकार्यपणें ॥ घेइजे तें अज्ञान म्हणणें ॥

तरी घेताही करणें ॥ तयाचेंचि ॥ 7 - 48 ॥

टीका- आतां कारण हें कार्याशीं अभिन्न असतें, म्हणून जगद्रूप कार्य जर अज्ञानशब्दानें ग्रहण केलें, तर घेता म्हणजे ग्रहण करणारा प्रमाता देखील अज्ञानाचें कार्य असल्यामुळें अज्ञानच होईल. ॥ 48 ॥

स्वप्नीं दिसे तें स्वप्न ॥ मा देखता काय आन ॥

तैसें कार्यचि अज्ञान ॥ केवळ जरी ॥ 7 - 49 ॥

टीका- स्वप्नामध्ये जेवढें दृश्य दिसतें, तेवढ्यासच स्वप्न म्हणावें,

तर स्वप्नद्रष्टा स्वप्नाहून निराळा होईल काय ? होणार नाही. तद्वत् जर कार्य हें अज्ञान होईल, तर कार्यद्रष्टा देखील अज्ञानच होईल. ॥ 49 ॥

याप्रमाणें उभयही जर अज्ञान होतील, तर काय प्रकार होईल, तें सांगतात-

तरी चाखिला गूळ गुळें ॥ माखिलें काजळ काजळें ॥

कां घेपे देपे शूळें ॥ हालया शूळ ॥ 7 - 50 ॥

(कोश- हालया- हालहाल करुन.)

टीका- ज्याप्रमाणें गुळानें गुळाची चव घ्यावी, काजळानें काजळास माखावें, किंवा शूळाचे हालहाल करुन शूळावर द्यावें, तद्वत् अज्ञानानें अज्ञानाचें ग्रहण करावें, अशी स्थिति प्राप्त होते. ॥ 50 ॥

तैसें कारण अभिन्नपणें ॥ कार्यही अज्ञान होणें ॥

तें अज्ञानचि मा कोणें ॥ काय घेपे ॥ 7 - 51 ॥

टीका- त्याप्रमाणें कारणार्शी कार्य हें अभिन्न असल्यामुळें तें कार्यच जर अज्ञान होईल, तर सर्व त्रिपुट्या अज्ञान असल्यामुळें कोणी काय ग्रहण करावें ? कांहीं ग्रहण करितां येणार नाही. म्हणून, कार्यावरुन अज्ञानाचें ग्रहण करूं नये. ॥ 51 ॥

आतां घेते घेइजे ते ऐसा ॥ विचारु नये मानसा ॥

तरी प्रमाण झाला मासा ॥ मृगजळींचा ॥ 7 - 52 ॥

टीका- घेते म्हणजे ग्राहक व जें घेइजेतें म्हणजे ग्राह्य (ग्राहक द्रष्टा व ग्राह्य म्हणजे कार्य) अशा प्रकारचा विचार जर अंतःकरणावर आरुढ होत नाही, तर उभयही अज्ञानच होतील. तर मग मृगजळांतील मासा देखील सत्य होईल. म्हणून कार्याभिन्न अज्ञान नाही, असें म्हणावें लागतें. ॥ 52 ॥

तंव प्रमाणाचिया मापा ॥ न संपडेचि बापा ॥

तया आणि खपुष्पा ॥ विशेषु कांई ॥ 7 - 53 ॥

(कोश- माप- मोजण्याचें साधन. खपुष्प- आकाशपुष्प.)

टीका- हें अज्ञान कोणत्याही प्रमाणाच्या मापास सांपडत नाही, म्हणून त्या अज्ञानांत व आकाशपुष्पांत विशेष भेद काय आहे ? कांहीं नाही. दोन्ही समानच आहेत. ॥ 53 ॥

मा हें प्रमाण नुरवी ॥ आतां अथी हे कोण प्रस्तावी ॥

येणेंही बोलें जाणावी ॥ अज्ञान उखी ॥ 7 - 54 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- प्रस्तावी- वर्णन करील. उखी- भ्रम.)
टीका- सुलभ.

एवं प्रत्यक्ष अनुमान ॥ यया प्रमाणा भाजन ॥
न होऊन झालें अज्ञान ॥ अप्रमाण जें ॥ 7 - 55 ॥
(कोश- भाजन- पात्र.)

टीका- सुलभ.
ना स्वकार्यातें विये ॥ जे कारणपणा नये ॥
मी अज्ञान ऐसें बिहे ॥ मानूं साचें ॥ 7 - 56 ॥
(कोश- विये- प्रसवे.)

टीका- हें अज्ञान जगद्रूप कार्यास प्रसवत नाही, किंवा आपण कारणपणानें रहात नाही, म्हणून तें अज्ञान साचेमानूं म्हणजे अज्ञानाचें सत्यत्व स्थापण्याविषयी मीबिहे म्हणजे मला भीति प्राप्त होते. ॥ 56 ॥

आत्मया स्वप्न दावूं ॥ न शके कीर बहु ॥
परी ठाये ठावू ॥ निद्वैजवूं नेणे ॥ 7 - 57 ॥
(कोश- कीर- निश्चयानें.)

टीका- आत्मया म्हणजे जागृत असणा-या आत्म्यास निद्रा ही अनेक प्रकारचे स्वप्न दाखविण्यास नशके म्हणजे समर्थ नाही. पण ठायेठावू म्हणजे ज्या ठिकाणीं निद्रा आहे, त्या ठिकाणीं ती आपण आपणास निजण्यास देखील समर्थ नाही. उभय प्रकारानें निद्रेची सिद्धि होत नाही, तद्वत् अज्ञान हें कार्यकारणभावानें आहे, असें म्हणणें व्यर्थ होतें. ॥ 57 ॥

आतां आणखी अज्ञान आहे असा पूर्वपक्ष करुन खंडन करण्यास आरंभ करितात-

हें असो जये वेळे ॥ आत्मपणेंचि निखळें ॥
आत्मा अज्ञानमेळें ॥ असे तेणें ॥ 7 - 58 ॥
(कोश- निखळें- शुद्ध. मेळें- सहवर्तमान.)

टीका- येथपर्यंत अज्ञानाचें खंडन केलें, तें एकीकडे असूं द्या. ज्यावेळीं केवळ आत्माच शुद्ध स्वरूपानें आहे, त्यावेळींच तो अज्ञानाशींसहवर्तमान आहे; म्हणून अज्ञान नाही, असें म्हणतां येत नाही.

॥ 58 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

न करितां मंथन ॥ काष्ठीं अवस्थान ॥

जैसें कां हुताशन ॥ सामर्थ्याचें ॥ 17 - 59 ॥

(कोश- मंथन- घर्षण. अवस्थान- राहणें. हुताशन- अग्नि.)

टीका- काष्ठाचें मंथन करण्यापूर्वीं अग्नि जसा आपल्या सामर्थ्यानें काष्ठांत गुप्त असतो, मंथन केल्यानंतर तो प्रकट होतो, तद्वत् जग उत्पन्न होण्यापूर्वीं अज्ञान हें स्वसामर्थ्यानें (बीजरूपानें) आत्म्याचे ठिकाणीं आहे. तें नाहीं असें कसें म्हणावें ? ॥ 59 ॥

येथून खंडनास आरंभ करितात-

तैसें आत्मा ऐसें नांव ॥ न साहे आत्म्याची बरव ॥

तें कांहीं अज्ञानहाव ॥ बांधते काय ॥ 17 - 60 ॥

(कोश- बरव- शोभा. हाव- इच्छा.)

टीका- ज्या आत्म्यास आपलें आत्मा असें नांव आहे इतकें देखील माहीत नाहीं, तो आत्मा अज्ञानाच्या हावबांधते काय ? म्हणजे इच्छेनें बद्ध होईल काय ? होणार नाहीं. म्हणून अज्ञान आहे असें म्हणणें व्यर्थ होय.

॥ 60 ॥

काय दीप न लाविजे ॥ तेंचि काजळी फेडिजे ॥

कीं नुगवतिया वाळिजे ॥ रुखाची छाया ॥ 17 - 61 ॥

नाना नुठतां देहदशा ॥ कालवून लाविजे चिकसा ॥

न घडतां आरसा ॥ उजळिजे कांई ॥ 17 - 62 ॥

(कोश- फेडिजे- काढावी. वाळिजे- दूर करावी. रुख- वृक्ष. चिकसा- उटी.)

टीका- दीप न लावितां जर काजळी फेडिजे म्हणजे काढावी असें म्हटलें, तर हें बोलणें जसें व्यर्थ होतें; किंवा वृक्ष जर नुगवतिया म्हणजे उगवलाच नाहीं, तर रुखाचीछायावाळिजे म्हणजे वृक्षाची छाया दूर करावी, असें जर म्हटलें, तर हें बोलणें जसें व्यर्थ होतें; नाना म्हणजे अथवा देहदशानुठतां म्हणजे देहदशाच जर उत्पन्न झाली नाहीं, तर कालवूनलाविजेचिकसा म्हणजे उटी कालवून लावावी असें म्हटलें, तर हें बोलणें जसें व्यर्थ होतें; किंवा आरसा तयार केला नाहीं, तर तो उजळावा असें बोलणेंही जसें व्यर्थ होते; तद्वत्, ज्या आत्म्यास आत्मत्व माहीत नाहीं, तेथें अज्ञान आहे असें म्हणणें व्यर्थ आहे. ॥ 61 ॥ 62 ॥

कां वोहाच्या दुधीं ॥ सायचि असावी आधि ॥

मग तें फेडूंये बुद्धी ॥ पवाडू कीजे ॥ 7 - 63 ॥

(कोश- वोह- गाईची कास. आधि- अगोदर. फेडूंये- काढूंया. पवाडू- प्रसिद्धि.)

टीका- कां म्हणजे किंवा वोहाच्यादुधीं म्हणजे कासेंतल्या दुधामध्यें अगोदर साय असावी, मग ती फेडूंये म्हणजे काढून घ्यावी अशा बुद्धीची पवाडूकीजे म्हणजे प्रसिद्धि करावी, हें मुळींच नाही. म्हणून हें बोलणें जसें व्यर्थ आहे. ॥ 63 ॥

तैसें आत्मयाच्या ठाई ॥ जें आत्मपणा ठावू नाही ॥

तें अज्ञान हें काई ॥ सारखें कैसें ॥ 7 - 64 ॥

(कोश- सारखें- योग्य.)

टीका- तद्वत् आत्म्याच्या ठिकाणीं जर आत्मपणा ठावूनाहीं म्हणजे माहीत नाही, तर तेथें अज्ञान आहे, असें म्हणणें सारखेंकैसें म्हणजे योग्य कसें होईल ? ॥ 64 ॥

म्हणोनि तेव्हांही अज्ञान नसे ॥ हें जालेंचि आहे आपैसें ॥

आतां रिकामेचि काइसें ॥ नाही म्हणो ॥ 7 - 65 ॥

(कोश- काइसें- किती.)

टीका- म्हणून तेव्हांही म्हणजे केवल आत्माच असतो त्या कार्लीं अज्ञान नाही. असें हें आपैसें म्हणजे सहजच जालेंआहे म्हणजे सिद्ध झालें आहे. म्हणून आतां तें नाही असें रिकामें किती म्हणावें ? ॥ 65 ॥

ऐसाही आत्मा जेव्हां ॥ नातळे भावाभावा ॥

अज्ञान असे तेव्हां ॥ तरी तें ऐसें ॥ 7 - 66 ॥

जैसें घटाचें नाहीपण ॥ फुटोनि होय शतचूर्ण ॥

कीं सर्वापरी मरण ॥ मारवले कीं ॥ 7 - 67 ॥

नाना निदें नीद आली ॥ कीं मूर्च्छा मूर्च्छीं गेली ॥

अंधारी पडली ॥ अंधकूपीं ॥ 7 - 68 ॥

कीं अभाव अवघडला ॥ कां केळीचा गाभा मोडला ॥

चोखाळा आसुडला ॥ आकाशाचा ॥ 7 - 69 ॥

(कोश- शतचूर्ण- शंभरतुकडे. अंधकूप- अंधारयुक्त विहिर. अवघडला- अवघडून गेला, जखडला. गाभा- गर्भ, आकाश. चोखाळा- स्वच्छपणा. आसुडला- हिरावून घेतला.)

टीका- असाही आत्मा जेव्हां भाव व अभाव यांस नातळे म्हणजे स्पर्श करीत नाही, तेव्हां अज्ञान हें असें आहे. जसें घटाचें नाहीपण फुटून शंभर तुकडे झाले म्हटल्यास किंवा सर्वापरी म्हणजे सर्व प्रकारानें मरण मेलें म्हटल्यास हें बोलणें जसें व्यर्थ आहे; किंवा निद्रेला निद्रा आली, मूर्च्छला मूर्च्छा आली, किंवा अंधार अंधकूपांत पडला, अभाव अवघडून गेला आहे, केळीचा गाभा मोडला आहे, व आकाशाचा स्वच्छपणा हिरावून घेतला आहे असें म्हणणें जसें व्यर्थ होतें, तद्वत् अज्ञान आहे असें म्हणणें होतें. ॥ 66 ॥ 67 ॥ 68 ॥ 69 ॥

कीं निवटलिया सूदलें विष ॥ मुक्याचें बांधलें मुख ॥

नाना नुठतां लेख ॥ पुसिले जैसे ॥ 7 - 70 ॥

तैसें अज्ञान आपुली वेळ ॥ भोगी हेंचि टवाळ ॥

आतां तरी केवळ ॥ वस्तूचि असे ॥ 7 - 71 ॥

(कोश- सूदलें- दिलें.)

टीका- किंवा निवटलिया म्हणजे मेलेल्यास विषसूदलें म्हणजे विष प्राशन करावयास दिलें; किंवा मुक्याचें मुख बांधिलें; अथवा लेख नुठतां म्हणजे न लिहितां ते पुसून टाकिले अशीं बोलणीं जशीं व्यर्थ होतात. तद्वत् अज्ञान हें आपुलीवेळभोगी म्हणजे आपल्या अस्तित्वाची वेळ भोगतें म्हणणें टवाळ (खोटें) आहे. आतां तरी केवळ आत्मवस्तुच आहे. ॥ 70 ॥ 71 ॥

देखा वांझ कैसी विये ॥ विरुढतीं भाजलीं बियें ॥

कीं सूर्यो कोणा लाहे ॥ अंधारातें ॥ 7 - 72 ॥

तैसा चिन्मात्रीं चोखडा ॥ भलतैसा अज्ञानाचा झाडा ॥

घेतला तरी पवाडा ॥ येईल काई ॥ 73 ॥

(कोश- झाडा- शोध.)

टीका- देखा म्हणजे असें पहा कीं वांझ स्त्री कशी तरी प्रसवेल काय ? भाजलेल्या बिया विरुढतीं म्हणजे उगवतील काय ? किंवा सूर्य हा कोणत्याही अंधाराचें ग्रहण करील काय ? नाही. तद्वत् चोखडा म्हणजे शुद्ध अशा ज्ञानमात्र आत्म्याच्या ठिकाणीं भलतैसा म्हणजे भलत्या प्रकारानें अज्ञानाचा झाडाघेतला म्हणजे अज्ञानाचा शोध केला, तरी तें अज्ञान आहे, अशा पवाडा म्हणजे प्रसिद्धीस येईल काय ? नाही. ॥ 72 ॥ 73 ॥

जें साईचिये चाडें ॥ डहुळिजे दुधाचें भाडें ॥

तें दिसे कीं विघडे ॥ तैसें पाहे पा ॥ 7 - 74 ॥

टीका- साईचियेचाडें म्हणजे साईच्या इच्छेनें जर भांड्यांतील दूध डहुळिजे म्हणजे ढवळलें, तर ती साय दिसेल, कीं विघडे म्हणजे नाश पावेल ? तर नाशच पावेल. तद्वत् अज्ञान आहे किंवा नाही याचा विचार जर केला, तर तें नाहीसें होतें. ॥ 74 ॥

नाना नीद धरावया हातीं ॥ चेंवोनि उठला झडती ॥

ते लाभे कीं थिती ॥ नाशिली होय ॥ 7 - 75 ॥

(कोश- चेंवोनि- जागृत होऊन. झडती- लवकर. थिती- व्यर्थ.)

टीका- सुलभ.

तेविं पहावया अज्ञान ऐसें ॥ हें अंगीं पिसें काइसें ॥

न पाहतां अपैसें ॥ न पाहणें कीं ॥ 7 - 76 ॥

(कोश- पिसें- वेडेंपण.)

टीका- तद्वत् अज्ञान कसें आहे, हें पहाण्याविषयीं आपल्या अंगांत वेडेंपण कां धरिलें आहेस ? नपहातां म्हणजे जरी तें अज्ञान पाहिलें नाही तरी तें अपैसें म्हणजे सहज, न पाहणें कीं म्हणजे पहाण्यासारखें नाहीच.

॥ 76 ॥

एवं कोणेही परीं ॥ अज्ञानभावाची उजरी ॥

न पडेचि नगरीं ॥ विचाराचिये ॥ 7 - 77 ॥

अहो कोणेंही वेळे ॥ आत्मीं अथवा वेगळें ॥

या विचाराचे डोळे ॥ देखते कां ॥ 7 - 78 ॥

(कोश- परी- प्रकारानें. उजरी- प्रकटपणा, अस्तित्त्व.)

टीका- याप्रमाणें कोणत्याही प्रकारानें अज्ञानभावाची प्रकटदशा विचाराच्या नगरावर पडत नाही. अहो कोणत्याही वेळीं आत्म्याचे ठिकाणीं किंवा वेगळेपणानें अज्ञान आहे, असा विचार जरी केला, तरी त्या विचाराच्या डोळ्यास तें दृष्टी पडेल काय ? नाही. ॥ 77 ॥ 78 ॥

निर्धारार्चें तोंड न माखे ॥ प्रमाण स्वर्णी ही नाइके ॥

कीं निरुती हन मुके ॥ अनसायीपणा ॥ 7 - 79 ॥

(कोश- निर्धार- निश्चय. नमाखे- पुरत नाही. निरुति- खरोखर. हन- निपात आहे, पादपुरणार्थ. अनसायीपणा- शूरपणा.)

टीका- अज्ञान आहे म्हणण्याविषयीं निश्चयाचें तोंड पुरत नाही.

प्रमाण स्वप्नामध्ये देखील ऐकू येत नाही. निरुती म्हणजे खरोखर तें अज्ञान अनसायीपणामुळे आपल्या अस्तित्वरूप शौर्यास मुकलें आहे. ॥ 79 ॥

इतुलियाही भागु ॥ अज्ञानाचा तरी तो मागु ॥

निगे ऐसा बागु ॥ पडतां कां देवा ॥ 7 - 80 ॥

टीका- इतुलियाहीभागु म्हणजे इतका विचार केल्यानंतरही अज्ञानाचा मागुनिगे म्हणजे मार्ग निघेल, ऐसाबागु म्हणजे असा भाग हे देवा पडेल काय ? पडणार नाही. ॥ 80 ॥

अवसेचेनि चंद्रबिंबें ॥ निर्वाळलिये शोभे ॥

कां मांडले जैसे खांबे ॥ शशविषणाचे ॥ 7 - 81 ॥

(कोश- निर्वाळली- शोभली. शशविषाण- शशशृंग.)

टीका- अमावास्येच्या चंद्रबिंबाची शोभा प्रकाशित झाली आहे, किंवा शशशृंगाचे खांब मांडले आहेत, अशा प्रकारची बोलणीं जशीं निरर्थक आहेत. तद्वत् अज्ञान आहे म्हणणें निरर्थक आहे. ॥ 81 ॥

गगनौलाचिया माळा ॥ वांझेचिया झालिया गळा ॥

घापति तो सोहळा ॥ पाविजत असे ॥ 7 - 82 ॥

आणोनि कासवीचें तूप ॥ भरुं आकाशाचें माप ॥

तरी साचा येति संकल्प ॥ ऐसें असे ॥ 7 - 83 ॥

(कोश- गगनौल- खपुष्प. झालिया- पुत्राच्या. घापती- घालती. सोहळा- शोभा. पाविजत- प्राप्त होईल.)

टीका- खपुष्पाच्या माळा वांझेच्या पुत्राच्या गळ्यांत घातल्या, तर ती शोभा प्राप्त होईल काय ? नाही. कासवीचें तूप आणून जर आकाशाचें माप भरतां येईल, तर अज्ञान आहे असा संकल्प सत्य होईल. ॥ 82 ॥ 83 ॥

आम्ही येऊनि जाऊनि पुढतीं ॥ अज्ञान आणावें निरुती ॥

तें नाही तरी किती ॥ वतवतूं पा ॥ 7 - 84 ॥

म्हणून अज्ञान अक्षरें ॥ नुमसूं आतां निदसुरें ॥

परी आन एक स्फुरे ॥ इयेविषयीं ॥ 7 - 85 ॥

(कोश- निरुती- सत्यत्व. वतुवतूं- वटवटूं. इयेविषयीं- याविषयीं.)

टीका- आम्ही येऊनिजाऊनिपुढतीं म्हणजे पुष्कळ ऊहापोह (विचार) करुन अज्ञान हें सत्यत्वास आणावें, पण तें मुळींच नाही. तर मग आतां किती वटवट करावी ? म्हणून अज्ञान अशीं अक्षरें आतां निदसुरें

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

म्हणजे स्वप्नामध्ये देखील नुमसूं म्हणजे उच्चारं नयेत. पण या अज्ञानाविषयी आनएकरस्फुरे म्हणजे दुसरा एक पूर्वपक्ष स्फुरत आहे. ॥ 84 ॥ 85 ॥

नरु ओंव्यांनीं अज्ञान आहे असा पूर्वपक्ष करितात-
आपणया ना आणिकातें ॥ देखोनि होय देखते ॥

वस्तु ऐशियापुरते ॥ नव्हेचि अंगें ॥ 7 - 86 ॥

तरी आपणयापुढें ॥ दृश्य पघळे येवढें ॥

आपण करी पुढें ॥ द्रष्टेपण ॥ 7 - 87 ॥

(कोश- आणिकातें- अन्यास. अंगें- स्वभावानें. पघळें- पसरलें आहे.)

टीका- आपणास व अन्यास पाहून आत्मवस्तु ही द्रष्टा होईल अशी ती स्वभावानें नाही. असें असून आपणापुढें जें हें दृश्य पसरलें आहे व आपण त्याचे द्रष्टे आहों.

जेथें आत्मत्वाचें सांकडें ॥ तेथें उटे हें येवढें ॥

आणि उठिलें तरी रोकडें ॥ देखत असो ॥ 7 - 88 ॥

(कोश- सांकडें- संकट. रोकडें- प्रत्यक्ष.)

टीका- ज्या आत्म्याच्या ठिकाणीं मी आत्मा आहे अशा प्रकारच्या भानाचें सांकडें म्हणजे संकट आहे, तेथें हें येवढें जगत् उठलें आहे. आणि असें जरी उठलें, तरी आपण त्यास रोकडें पहात आहों. ॥ 88 ॥

न दिसे जरी अज्ञान ॥ तरी आहे हें नव्हे आन ॥

यया दृश्या अनुमान ॥ प्रमाण झालें ॥ 7 - 89 ॥

टीका- जरी अज्ञान हें प्रत्यक्ष दिसत नाही, तरी जें हें दृश्य भासत आहे, तें अज्ञानावांचून आननव्हे म्हणजे दुसरें कांहीं नाही. अशा या दृश्यावरून अनुमान प्रमाण झालें आहे. ॥ 89 ॥

आतां अनुमानानें अज्ञान कसें सिद्ध होतें याविषयी तर्कगर्भित दृष्टांत सांगतात-

चंद्र एक असे ॥ तो व्योमीं दुणा दिसे ॥

तरी डोळा तिमिर ऐसें ॥ मानूंये कीं ॥ 7 - 90 ॥

भूमिवेगळीं झाडें ॥ पाणी घेति कवणीकडे ॥

न दिसतीं आणि अपाडें ॥ सांजी असतीं ॥ 7 - 91 ॥

तरी भरंवसेनि मूळें ॥ पाणि घेति हें न ढळे ॥

तैसें अज्ञान कळे ॥ दृश्यास्तव ॥ 7 - 92 ॥

(कोश- व्योम- आकाश. दुणा- दुप्पट. तिमिर- एक प्रकारचा रोग आहे. अपाडें- पुष्कळ. सांजी- टवटवी. भरंवसेंनि- भरंवशानें.)

टीका- चंद्र हा आकाशामध्ये एक असतां तो दुप्पट भासतो, म्हणून डोळ्यास तिमिर रोग झाला आहे, असा जसा तर्क करावा लागतो; किंवा जमिनीवर दिसणारीं झाडें ही पाणी कोणीकडून घेतात, हें दिसत नाहीं. पण त्या झाडांचे ठिकाणीं फार टवटवी असते, म्हणून तीं झाडें भरवशानें मूळाकडून पाणी घेतात, हें नढळे म्हणजे चुकत नाहीं. तद्वत् दृश्य भासतें म्हणून त्यास कारण अज्ञान आहे, असें अनुमान होतें. ॥ 90- 91- 92 ॥

चेयिलिया नीद जाय ॥ निद्रिता तंव ठाउवी नोहे ॥

परी स्वप्न दावुनि आहे ॥ म्हणोंये कीं ॥ 7 - 93 ॥

म्हणोनि वस्तुमात्रीं चोखे ॥ दृश्य जरी येवढें फांके ॥

तेव्हां अज्ञान अथी सुखें ॥ म्हणोंये कीं ॥ 7 - 94 ॥

(कोश- चयिलिया जागा झालेल्यास. चोखे- शुद्ध. फांके- स्फुरे. अथी- आहे.)

टीका- चयिलियानीदजाय म्हणजे जो जागा झाला, त्यास निद्रा प्रत्यक्ष भासत नाही; व निद्रित असतांना देखील ती ठाउवीनोहे म्हणजे जाणली जात नाही. पण स्वप्ने दिसल्यामुळें स्वप्नास कारणभूत निद्रा आली होती, असें जसें अनुमान होतें, तद्वत् दृश्यावरून अज्ञान आहे, असें अनुमान होतें. म्हणून चोख अशा आत्मवस्तूचे ठिकाणीं जर एवढें दृश्य फांकलें आहे, तर अज्ञान आहे असे सुखाने म्हणावें कीं. ॥ 93 ॥ 94 ॥

येथपर्यंत अज्ञान आहे म्हणण्याविषयीं दृष्टांतरूपानें जितके तर्क केले, तितके सर्व व्यर्थ आहेत. कारण हा जाणीवरूप सर्व व्यवहार अज्ञानापासून कसा उठेल? अज्ञानाच्या स्वरूपाचा विचार केला, तर कांहींएक वस्तु आहे असे ठरत नाही. यासाठीं अज्ञान कारण आहे, असें मानूं नये. आतां ज्यापासून जाणीवरूप स्फुरण उठलें, त्यासच जर अज्ञान असे म्हणणें आहे, तर हें वेडेपण आहे. याच विषयाचें स्पष्टीकरण करितात-

अगा ऐशिया ज्ञानातें ॥ अज्ञान म्हणणें केउतें ॥

काय दिवो करी तयातें ॥ अंधारु म्हणिजे ॥ 7 - 95 ॥

(कोश- केउतें- कोठून येईल ?)

टीका- अगा म्हणजे अहो पुर्वपक्षकार ! ज्यापासून जाणीवरूप व्यवहार उठला, अशा त्या ज्ञानरूप आत्म्यास अज्ञान असें तुम्हीं म्हणतां, हें बरोबर नाही. जो सर्व जगास दिवोकरी म्हणजे प्रकाशित करितो, त्यास अंधार असे म्हणतां येईल काय ? नाही.

अगा चंद्रापासून उज्वळ ॥ जेणें राविली वस्तु धवळ ॥

तयातें काजळ ॥ म्हणिजतसे ॥ 7 - 96 ॥

(कोश- राविली- प्रकाशित केली, रंगविली.)

टीका- अहो पूर्वपक्षकार ! ज्या चंद्रापासून धवळ म्हणजे पांढरेपणानें सर्व वस्तु उज्वळराविली म्हणजे प्रकाशित झाल्या, त्यास काजळ असें म्हणतां येईल काय ? नाही.

आगीचें काज पाणी ॥ निफजा जरी आणी ॥

अज्ञान इया वाहणी ॥ मानूं तरी ते ॥ 7 - 97 ॥

(कोश- काज- कार्य.)

टीका- आगीचेंकाज म्हणजे अग्नीचें दाहस्फोटादिक जें कार्य त्यास पाणी जर निफजाआणी म्हणजे उत्पन्न करील, तर अज्ञानाची वहाणी (प्रवाह) मानितां येईल. ॥ 97 ॥

कळीं पूर्ण चंद्रमा ॥ आणून मेळवी अमा ॥

तरी ज्ञान हें अज्ञाननामा ॥ पात्र होईजे ॥ 7 - 98 ॥

(कोश- अमा- अमावास्या.)

टीका- पौर्णिमेच्या चंद्राच्या सर्व कळा जर अमावास्येच्या दिवशीं आणल्या जातील, तर ज्ञान हें अज्ञान नांवास प्राप्त होईल. ॥ 98 ॥

वोरसोनि लोभें ॥ विष कां अमृत दुभे ॥

नादुभे तरी लाभे ॥ विषचि म्हणों ॥ 7 - 99 ॥

(कोश- वोरसूनि- पान्हावून. दुभे- धार देईल काय ?)

टीका- विष हें लोभानें वोरसोनि म्हणजे पान्हावून अमृतास दुभेल काय ? नाही. दुभलें तरी विषाचाच लाभ आहे- उभय प्रकारानें विषाचीच प्राप्ति आहे. तद्वत् अज्ञान तें अज्ञानच, त्यापासून जाणिवेचा व्यवहार उठणार नाही. व जरी उठला नाही, तरी अज्ञान तें प्रकाशरूप असणार नाही.

॥ 99 ॥

तैसा जाणणेयाचा वेव्हारु ॥ जेथें माखला समोरु ॥

तेथें आणिजे पूरु ॥ अज्ञानाचा ॥ 7 - 100 ॥

(कोश- जाणणेयाचा- ज्ञानाचा. वेव्हारु- व्यवहार. माखला- प्रतीत झाला, जाणला, लेपला.)

टीका- तसें जाणिवेचा व्यवहार जेथें आपल्यासमोर माखला आहे, तेथें अज्ञानाचा पूर आणतां येईल काय ? येणार नाही. ॥ 100 ॥

तया नांव अज्ञान ऐसें ॥ तरी ज्ञान होआवें तें कैसें ॥

ये-हवीं कांहींच असे ॥ आत्मा कांई ॥ 7 - 101 ॥

टीका- अशा ज्ञानरूप आत्म्यास जर अज्ञान असें नांव द्यावें, तर ज्ञान तरी कसें असावें ? ये-हवीं आत्मा हा कांहींतरीच आहे काय ? नाही. म्हणून ज्ञानास अज्ञान असें म्हणूं नये. ॥ 101 ॥

कांहींच ज्या न होणें ॥ होय ते स्वतः नेणे ॥

तरी शून्याचीं देवांगणें ॥ प्रमाणासी ॥ 7 - 102 ॥

(कोश- देवांगण- गंधर्वनगर. प्रमाणासी- प्रत्यक्षादिप्रमाणें.)

टीका- ज्या अज्ञानास कांहींचनहोणें म्हणजे कोणत्याही प्रकारचें अस्तित्व नाही, व होय म्हणजे अस्तित्व आहे असें म्हणावें, तर तें अज्ञान स्वतः त्यास जाणीत नाही. म्हणून प्रमाणासीशून्याचीं देवांगणें म्हणजे सर्व प्रमाणें गंधर्वनगराप्रमाणें शून्य आहेत. ॥ 102 ॥

असे म्हणावयाजोगें ॥ नाचरे कीर अंगें ॥

परी नाहीपणाही लागे ॥ जोडावें कीं ॥ 7 - 103 ॥

(कोश- नाचरे- आचरणकरीत नाही, नाही. अंगें- स्वभावानें, अंगानें. जोडावें- कल्यावें.)

टीका- अज्ञान हें असे म्हणजे आहे असें म्हणण्याजोगें तें स्वभावानें मुळींच नाही. पण तें नाही असें म्हणावें, तर तें मुळींच नसतां नाहीपणा हा नवीन कल्यावा लागतो. ॥ 103 ॥

आतां आत्म्याचें अस्तित्व कसें आहे, तें सांगतात-

कोणाचें असणेनवीण असे ॥ कांहीं न देखतांचि दिसे ॥

हें अथी तरी कायसें ॥ हरतलेंपण ॥ 7 - 104 ॥

(कोश- दिसे- प्रकाशे, स्वयंप्रकाश आहे. हरतलेंपण- हरपलेंपण, अज्ञानावृत्त.)

टीका- जो आत्मा कोणाच्याही असण्यावांचून आहे, व

कांहींनदेखतांचिदिसे म्हणजे कांहीं पहात नसतांच स्वयंप्रकाश आहे. असें जर आहे, तर तो अज्ञानावृत्त आहे असें कसें म्हणावें ? म्हणतां येणार नाहीं. ॥ 104 ॥

मिथ्यावादाची कुटी आली ॥ ते निवांतचि साहिली ॥

विशेषाही दिधली ॥ पाठी जेणें ॥ 7 - 105 ॥

(कोश- कुटी- आरोप. विशेषाही- त्रिपुट्यादिक. पाठी- पाठ दिली.)

टीका- सुलभ.

जो निमाली ही नीद देखे ॥ तो येवढिया काय चुके ॥

परी दृश्याचिया नटकें ॥ सोयीच जो ॥ 7 - 106 ॥

(कोश- निमाली- येऊन गेलेली, अतिक्रान्त. नटके- नाटक.)

टीका- जो आत्मा निमालीहीनीददेखे म्हणजे अतिक्रान्त झालेल्या निद्रेस पाहतो, तो येवढे दृश्य पहाण्यास चुकेल काय ? नाहीं. पण दृश्यरूप नाटक प्रकाशित करण्याविषयीं जो सोयीचा झाला आहे. ॥ 106 ॥

वेदु काय काय न बोले ॥ परी नांवचि नाहीं घेतलें ॥

ऐसें कांहीं जोडिलें ॥ नाहीं जेणें ॥ 7 - 107 ॥

टीका- वेदानें आत्म्याचें काय काय वर्णन केलें नाहीं ? सर्व केलें आहे. पण त्याने आत्म्याचें नांवच घेतले नाहीं. वेदानें नांव न घ्यावें असेंही ज्या आत्म्यानें कांहीं जोडिलेंनाहीं म्हणजे मिळविलें नाहीं. ॥ 107 ॥

सूर्यो कोणा न पाहे ॥ परी आत्मा दाविला आहे ॥

गगन व्यापितां ठाये ॥ ऐशी वस्तु ॥ 7 - 108 ॥

(कोश- पाहे- प्रकाशितो. ठाये- आहे.)

टीका- सूर्य हा कोणास प्रकाशित करित नाहीं सर्वास करितो. पण त्यानें आत्मा प्रकाशित केला आहे काय ? नाहीं. जी आत्मवस्तु गगनास व्यापून ठाये म्हणजे आहे.

देह हाडाची मोळी ॥ मी म्हणोनि पोटाळी ॥

तो अहंकारु गाळी ॥ पदार्थ हा ॥ 7 - 109 ॥

बुद्धि बोद्ध्या सोके ॥ ते येवढी वस्तु चुके ॥

मना संकल्प निकें ॥ याहीहूनि ॥ 7 - 110 ॥

विषयाची बरडी ॥ अखंड घासिति तोंडीं ॥

तियें इंद्रियें गोडी ॥ नघेपती हे ॥ 7 - 111 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- गाळी- सोडी. पदार्थ- आत्मरूपपदार्थ. बोद्ध्य- ज्ञेय. निकें- खरें. अखंड- सार्वकाळ.)

टीका- देहहाडाच्या मोळीस अहंकार हा जो ' मी ' म्हणून पोटाळी म्हणजे अंगिकार करतो, तो अहंकार या परमात्मरूप पदार्थास सोडून आहे. (दृश्य होऊन भासतो.) ॥ बुद्धि ही ज्ञेय वस्तूचें ज्ञान करुन देण्यास सोकली आहे. म्हणून, येवढीवस्तुचुके म्हणजे ती या परमात्म्याचें ज्ञान करुन देण्यास समर्थ नाही. मन देखील या परमात्मवस्तूवांचून संकल्प करण्यास समर्थ आहे.

' येनेदंसर्वविजानातितंकेनविजानीयात् विज्ञातारमरेकेनविजानीयात् "

॥ इंद्रियें हीं विषयरुप बरडभूमीवर (माळजमिनीवर) आपलीं तोंडें अखंड घासतात, म्हणून त्यांना देखील ही आत्मगोडी कळत नाही. ॥ 109 ॥ 110 ॥ 111 ॥

परी नाहीपणासकट ॥ खावून भरलें पोट ॥

तें कोणाहीसकट ॥ फांकावेल ॥ 7 - 112 ॥

(कोश- नाहीपणासकट- नाहीपणासहित आहेपणा. खावून- लय करुन, जिरवून. फांकावेल- स्फुरेल.)

टीका- पण नाहीपणासहित जो आहेपणा आहे, त्यास खाऊन ज्याचें पोट भरलें आहे, असा तो आत्मा अन्य कोणाशींसहवर्तमान फांकावेल म्हणजे स्फुरेल ? कोणाशींसहवर्तमान स्फुरणार नाही. म्हणून तो कोणत्याही प्रमाणास दृश्य होत नाही. ॥ 112 ॥

जो आपणासि नव्हे विखो ॥ तो कोण लाहे देखों ॥

जे वाणी न शके चाखों ॥ आपणापें ॥ 7 - 113 ॥

हें असो नामेंरुपें ॥ ते पुढां सुवोनि अमूपें ॥

जेथें जालीच वासिपें ॥ अविद्या हे ॥ 7 - 114 ॥

म्हणोनि आपुलेंचि मुख ॥ पहावयाची भूक ॥

न बाणे मा आणिक ॥ कें रिघेल ॥ 7 - 115 ॥

(कोश- चाखों- चव घेण्यास. सुवोनि- भांसवून. वासिपें- मिथ्या. मुख- स्वरुप. भूक- इच्छा. आणिक- अन्यमनादिक. रिघेल- प्रवेशेल.)

टीका- जो आत्मा आपण आपणास विखोनव्हे म्हणजे विषय होत नाही, त्या आत्म्यास अन्य कोण देखोंलाहे म्हणजे पाहील ? यास दृष्टांत

सांगतात- वाणी जशी आपण आपणास चाखण्यास समर्थ नाही, तद्वत्. ॥ हें असो. हीं अमूप म्हणजे पुष्कळ प्रकारचीं नामें रुपें तीं पुढांसुवोनि म्हणजे पुढें भासवून ज्या आत्मस्वरुपाचे ठिकाणीं ती अविद्या वासिपेंजाली म्हणजे मिथ्या झाली आहे; म्हणून अविद्या देखील आत्म्यास जाणण्यास समर्थ नाही. ॥ म्हणून आपुलेंचिमुख म्हणजे आपलें स्वरुप पहावयाची भूकनबाणे म्हणजे इच्छा ज्या आत्म्यास बाणत नाही. मा म्हणजे मग आणिककेंरिघेल म्हणजे अन्य जे मनादिक त्यास तो कसा कळेल ? कळणार नाही. ॥ 113 ॥ 114 ॥ 115 ॥

नाडेल जो वादी कोंडें ॥ आंतुचि परी बोहेरि सवडे ॥

तैसा निर्णो सुनाट पडे ॥ केला येथ ॥ 7 - 116 ॥

(कोश- नाडेल- फसेल. सवडे- पडे. निर्णो- निर्णय. सुनाट- व्यर्थ.)

टीका- पूर्वी कातड्याच्या वादीचा गुंडा करुन त्यास एक छिद्र मधोमध ठेवून जुगारानें खेळण्याची चाल होती. जें छिद्र मधोमध ठेविलें असतें, त्यांत काडी घालावी लागते. ती काडी जर त्या छिद्रामध्ये पडली, तर तो खेळ जिंकिला जातो. आणि ती बाहेर पडली तर तो खेळ जिंकिला जात नाही. पुनः पुनः छिद्रामध्ये काडी घालण्याचा प्रयत्न जरी केला, तरी तें छिद्र असें तयार केलें असतें, कीं तें पाहिजे तिकडे फिरवितां यावें. म्हणून काडी घालण्यास जां जावें, तां छिद्र दुसरीकडे फिरविल्यानें ती काडी बाहेरच पडते. म्हणून ज्ञानेश्वरमहाराज लिहितात कीं, जो चामड्याच्या वादीच्या कोड्यामध्ये काडी घालण्यास जातो, त्याची ती काडी बाहेरच पडते. म्हणून तो मनुष्य जसा फसतो, तद्वत् येथें केलेला आत्मविषयक निर्णय व्यर्थ होतो. ॥ 116 ॥

कां मस्तकांत निर्धारिली ॥ छाया उलंडों पाहे आपुली ॥

तयाची फांकावली ॥ बुद्धि जैशी ॥ 7 - 117 ॥

(कोश- फांकावली- वाढली.)

टीका- किंवा मस्तकांत म्हणजे मस्तकापर्यंत निर्धारिली म्हणजे निश्चित झालेली आपली छाया जो उलंडोंपाहे म्हणजे ओलांडून जाण्यास पहातो, त्याची बुद्धि जशी फांकली असें म्हणावें लागतें, तद्वत् आत्मविषयक निर्णय करणा-या मनुष्याची स्थिति होते. ॥ 117 ॥

तैसें टणकोन सर्वथा ॥ हें तें ऐशी व्यवस्था ॥

करी तो चुके हाता ॥ वस्तूचिये ॥ 7 - 118 ॥

(कोश- टणकोन- थकून, श्रमून.)

टीका- तद्वत् सर्वथा म्हणजे सर्व प्रकारानें आत्मा सांपडत नाही, म्हणून टणकोन म्हणजे थकून जो मनुष्य असा तसा आत्मा आहे अशा प्रकारची व्यवस्था करितो, तो आत्मवस्तूच्या हातास चुकतो. म्हणजे त्याला आत्मस्थिति प्राप्त होत नाही. ॥ 118 ॥

आता सांगिजे तें केउतें ॥ शब्दाचा संसारा नाही जेथें ॥

दर्शनाची तेथें ॥ राणीव अथी ॥ 7 - 119 ॥

(कोश- केउतें- किती. दर्शन- दृश्य द्रष्ट्याविरहित आत्मस्थिति. राणीव-राज्य.)

टीका- सुलभ.

जयाचेनि बळें ॥ अचक्षुपण आंधळें ॥

फिटोनि वस्तु मिळे ॥ देखणीदशा ॥ 7 - 120 ॥

(कोश- अचक्षुपण- नकळणें एतद्रूप अज्ञान. फिटोनि- नाहीसें होऊन, नाशपावून.)

टीका- जयाचेनिबळें म्हणजे ज्या आत्मविचारानें, नकळणें एतद्रूप जें आंधळेंपण तें नाहीसें होऊन देखणीदशा म्हणजे दृश्यद्रष्ट्यावांचून जी दर्शनस्थिति तीच आत्मवस्तु प्राप्त होते. ॥ 120 ॥

आतां ती दर्शनस्थिति कशी आहे याविषयी सांगतात-

आपुलेंचि दृश्यपण ॥ उमसों न लाहे आपण ॥

द्रष्टृत्वा कीर आण ॥ पडली असतां ॥ 7 - 121 ॥

दिठी केंची फुटे ॥ कोणा कोण भेटे ॥

ऐक्यासकट पोटे ॥ आटोनि गेली ॥ 7 - 122 ॥

(कोश- आण- शपथ. दिठी- दृष्टी. फुटे- स्फुरे.)

टीका- दर्शनरूपस्थितीमध्ये आपला दृश्यपणा आपण उमसोंनलाहे म्हणजे ग्रहण करीत नाही. म्हणून द्रष्टेपणास देखील भासण्याविषयी निश्चयेंकरुन शपथ पडली असतां म्हणजे भासण्यास असमर्थता असतां दिठीकेंचिफुटे म्हणजे दृष्टि ही कशी स्फुरेल ? व कोण कोणास भेटेल ? सर्वच असंभव आहे. कारण ऐक्यासकट म्हणजे एकपणाशीसहवर्तमान सर्व जगत् पोटे अधिष्ठानाचे ठिकाणी आटून गेलें आहे. ॥ 121 ॥ 122 ॥

येवढेंही सांकडें ॥ जेणें सारोनि एकीकडे ॥

उघडिलीं कवाडें ॥ स्वप्रकाशाचीं ॥ ११७ - १२३ ॥

(कोश- कवाडें- द्वारें.)

टीका- येवढें हें आलेलें सांकडें म्हणजे पूर्वोक्त संकट तें एकीकडे सारुन स्वप्रकाशाचीं म्हणजे दर्शनरुपाचीं द्रष्टादृश्यरुप दारें उघडिलीं आहेत. अथवा दुसरा अर्थएवढें हें एकत्वप्रतिबंधक संकट एकीकडे करुन ज्या सद्गुरुने स्वप्रकाशाचींकवाडें म्हणजे दर्शनरुप द्वारें उघडिलीं आहेत. तिसरा अर्थ- विवर्तरुप संकट एकीकडे टाकून चहूंकडे स्वप्रकाशरुप द्वार उघडिलें आहे. ॥ १२३ ॥

तीं द्वारें उघडल्यानंतर काय होतें, तें सांगतात-

दृश्याचिया सृष्टी ॥ अंकित दिठीवरी दिठी ॥

उठलिया तळवटीं ॥ चिन्मात्रचि ॥ ११७ - १२४ ॥

टीका- दृश्याचियासृष्टीअंकितदिठीवरीदिठी म्हणजे दृश्यरुप सृष्टीनें अंकित म्हणजे चिन्हित असें जें द्रष्टरुप स्फुरण, त्यावर पुनः दृश्यरुप स्फुरण, अशा रीतीनें अनेक प्रकारचें जरी उठलें, तरी त्यास तळवट म्हणजे अधिष्ठान चिन्मात्र म्हणजे ज्ञानमात्र आत्माच आहे; स्वप्नसृष्टीवत्. दृश्यद्रष्ट्यादि त्रिपुट्या ह्या वर्तमानकालांत भासतात; प्रत्येक क्षणांत वर्तमानकाल नवीन भासतो; जो पूर्वक्षण गेला तो गेलाच; तो आतां नाही, म्हणून, वर्तमानकाल नवीन असल्यामुळें वर्तमानकालच्या सर्व त्रिपुट्याही नवीनच आहेत. अशा ह्या सर्व त्रिपुट्या जरी कालाबरोबर भासून गेल्या, तरी त्यास प्रकाशित करणारा तळवटीं चिन्मात्र हा नित्यच आहे. म्हणून स्मरणादि दोष येत नाहीत. यास प्रमाण- मानसोल्लासवार्तिकांतील- " पूर्वात्रनुभवेकालेस्मृतिकालेपरत्रसन् ॥

आत्मासंस्काररुपेणस्मरत्यर्थस्वनिष्ठितं ॥ १ ॥ " ॥ १२४ ॥

दर्शनऋद्धि बहुवसा ॥ चिच्छेषु मातला ऐसा ॥

जें शिळा न पाहे आरसा ॥ वेद्यरत्नाचा ॥ ११७ - १२५ ॥

टीका- चिच्छेष म्हणजे दृश्यद्रष्ट्यादि दर्शनऋद्धि म्हणजे आत्मसंपत्ति ही, बहुवसामातला म्हणजे बहुत प्रकारानें इतकी वाढली आहे कीं, जो साक्षी वेद्यरत्नाचाशिळाआरसानपाहे म्हणजे पूर्वकालच्या वेद्यरुप रत्नाच्या आरशास पहात नाही. तर वर्तमानकालच्या दृश्यास तो भासवून

आहे. म्हणून प्रतिक्षणीं दृश्य हें नवीन भासतें. ॥ 125 ॥

क्षणक्षणीं नित्य नवी ॥ दृश्याची चोख मदवी ॥

दिठीकरवीं वेढवी ॥ उदार जो ॥ 7 - 126 ॥

(कोश- चोख- उत्तम. मदवी- वस्त्र. वेढवीं- नेसवितो, वेढवितो.)

टीका- जो उदार परमात्मा नित्य क्षणोक्षणीं दिठीकरवीं म्हणजे दृष्टीकडून दृश्यरूप उत्तम प्रकारच्या वस्त्रास वेढवितो. तात्पर्य द्रष्टरूप व दृश्यरूप स्फुरण हें एकदम भासलें आहे हें खरें. पण द्रष्टरूप स्फुरणाची जी इंदरूप सत्ता हीच दृश्य असल्यामुळे, द्रष्ट्याची जी दृष्टी तिजकडून दृश्यरूप वस्त्र नेसविलें आहे असें सांगितलें. एका दृष्टीनें त्रिपुटी ही क्षणिक नांदविली आहे. ॥ 126 ॥

मागिलिये क्षणींचीं अंगें ॥ पारोसिलीं म्हणोनि वेगें ॥

सांडोनिया दृष्टी रिघे ॥ नवेया रूपा ॥ 7 - 127 ॥

(कोश- पारोसिलीं - शिळीं झाली.)

टीका- मागिलियेक्षणींचींअंगेंपारोसिलीं म्हणजे मागच्या क्षणांतील दृश्य आदिकरुन अंगें हीं शिळीं झालीं म्हणून भासून गेलीं, म्हणून दृष्टी ही त्यांस सोडून नवीन रूपाकडे पहाण्यास निघते. ॥ 127 ॥

तैशीच प्रतिक्षणीं ॥ जाणिवेचीं लेणीं ॥

लेववूनि आणी ॥ जाणतेपण ॥ 7 - 128 ॥

(कोश- लेववूनि- धारण करवून.)

टीका- त्याचप्रमाणें दृष्टी ही प्रतिक्षणीं जाणीवरूप दागिना आत्म्याकडून धारण करवून जाणतेपणा आणिते; म्हणून ज्ञातृत्व व द्रष्टृत्वादि धर्म हे नवीनच भासतात असें म्हणावें लागतें. यास प्रमाण बोधसुधाकरांतील- " एकस्मिन्दृङ्मात्रेचेधाद्रष्टादिकं समूदेति ॥ दृश्येद्रष्टरिलीनेदृङ्मात्रमवशिष्यते नान्यत् ॥ 1 ॥ " 128 ॥

परमात्मपदीचें शेष ॥ ना कांहीं तया सुसास ॥

आणि होय येवढी कास ॥ घातली जेणें ॥ 7 - 129 ॥

(कोश- सुसास- अवकाश. कास- कंबर.)

टीका- परमात्मपदीचें शेष जें दृश्यत्वादिक यांचा तयासुसासना म्हणजे त्या आत्म्याच्या ठिकाणीं अवकाश नाही. पण, होययेवढीजेणेंकासघातली म्हणजे त्यांस प्रकाशित करण्याविषयीं ज्या

आत्म्यानें कंबर बांधिली आहे. ॥ 129 ॥

सर्वज्ञतेची परी ॥ चिन्मात्राचे तोंडवरी ॥

परी ते आन घरीं ॥ जाणिजे ना ॥ 7 - 130 ॥

(कोश- परी- प्रकार. तोंडवरी- तोंडापर्यंत. परी- पण, परंतु.)

टीका- सर्वज्ञत्वादि जे प्रकार आहेत, ते चिन्मात्राच्या तोंडापर्यंत भासतात. पण ते आनघरींजाणिजेना म्हणजे अन्य ईश्वराचे ठिकाणीं संभवत नाहीत. अन्येश्वरस्यअभावात्. सर्वज्ञत्वादि धर्म देखील आत्मप्रकाशानें प्रकाशित आहेत. म्हणून ते आत्मसत्तेत आहेत. सर्व वस्तूस आपलीच सच्चिद्रूपता आहे, असें ज्ञान होणें याचेंच नांव सर्वज्ञत्व होय. ॥ 130 ॥

त्रिपुटीची उत्पत्ति सांगतात-

एवं ज्ञानाज्ञाना मिठी ॥ तेंही फांकत असे दिठी ॥

दृश्यपणें ये भेटीं ॥ आपुलिया ॥ 7 - 131 ॥

(कोश- मिठी- एकत्व. दिठी- स्फुरण.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें सर्व चिन्मात्र असल्यामुळें ज्या ठिकाणीं ज्ञानाज्ञानें हीं एकरूप झालीं, असें तें एकरूपत्व व तीं ज्ञानाज्ञानें हीं सर्व दिठीफांकतअसे म्हणजे दृष्टीच स्फुरली आहे. म्हणून ती सर्वप्रकाररूप दृष्टी दृश्यपणानें आपुलियाभेटीये म्हणजे द्रष्ट्याच्या भेटीस आली आहे. जो द्रष्टा तोच दृश्य आहे, उभयांचा भेद नाही. ॥ 131 ॥

तें दृश्य मोटकें देखे ॥ आपण स्वयें द्रष्टृत्वं तोखे ॥

तेचि दिठीचेनि उन्मेखे- ॥ मार्जी दाटे ॥ 7 - 132 ॥

(कोश- मोटकें- सुंदर, अल्प. तोखे- संतोषित होतो. उन्मेख- स्फुरणोत्पत्ति. दाटे- भासे.)

टीका- तें मोटकें म्हणजे सुंदर दृश्य आपण पाहतो व स्वतः द्रष्टेपणानें तोखे म्हणजे संतोषित होतो. असे ते दृश्यद्रष्टादि भेद एका दृष्टीच्या उन्मेखेमार्जी म्हणजे स्फुरणोत्पत्तीचे ठिकाणीं दाटले आहेत. (भासले आहेत.) म्हणजे एका दृष्टीनें त्रिपुटी नांदविली आहे. ॥ 132 ॥

तेव्हां घेणें देणें घटे ॥ परी ऐक्याचें सुत न तुटे ॥

जेविं मुखीं मुखवटे ॥ दर्पणें केलें ॥ 7 - 133 ॥

(कोश- घटे- घडे. मुखवटे- प्रतिमुखें.)

टीका- जेव्हां अशा रीतीनें त्रिपुटीचें भान होतें, तेव्हां घेण्यादेण्याचा

व्यवहार घडतो. पण एकत्वाचें सूत तुटत नाही. (एकपणा मोडत नाही.)
जसें दर्पणांत मुखाचें प्रतिबिंब पडलें असतां त्रिपुटीचा व्यवहार होतो, पण
एका मुखावांचून अन्य कांहीं असत नाही, तद्वत्. ॥ 133 ॥

आतां घेण्यादेण्याचा जो व्यवहार होतो, तो सर्व आपल्या ठिकाणींच
होतो, अशाविषयीं दृष्टांत सांगतात-

अंगें अंगावरी पड्डे ॥ चैयिला वेगळा न पडे ॥

तया वारुवाचेनि पाडें ॥ घेणें देणें हें ॥ 7 - 134 ॥

(कोश- अंगें- अंगानें. पड्डे- निजतो. वारुवाचेनि- घोड्याच्या. पाडे-
बरोबरीचे, सारखे.)

टीका- घोड्याचा असा एक स्वभाव आहे कीं, निजावयाचें झाल्यास
जमिनीवर लोळत पडावयाचें नाही. तर जेथें तो उभा असतो, तेथेंच आपल्या
अंगावर तो पड्डे म्हणजे निजतो. व चैयिलावेगळानपडे म्हणजे जेव्हां तो
जागा होतो, तेव्हां तो ठिकाणाहून वेगळा पडत नाही (जागृत होणें त्याच्या
अंगावरच घडतें.) तद्वत् हा देण्याघेण्याचा व्यवहार आपल्या अंगावर घडतो.
॥ 134 ॥

पाणी कल्लोळाचेनि मिषें ॥ आपणपें वेल्हावें जैसें ॥

वस्तु वस्तुत्वे खेळों येतेसें ॥ सुखें लाहो ॥ 7 - 135 ॥

(कोश-कल्लोळ-लाटा. मिषें- कपटानें. वेल्हावें- शोभतें. वस्तु- आत्मवस्तु.)

टीका- पाणी हें कल्लोळाच्या मिषानें आपणच जसें शोभतें, तद्वत्
वस्तुच वस्तुपणानें खेळत आहे, असें सुखानें ग्रहण करावें. ॥ 135 ॥

गुंफिवा ज्वाळाचिया माळा ॥ लेयिलियाही अनळा ॥

भेदाचिया आहळा ॥ काय पडणें आहे ॥ 7 - 136 ॥

कीं रश्मीचेनि परिवारें ॥ वेढूनि घेतला थोरें ॥

तरी सूर्यासि दुसरें ॥ बोलों येईल ॥ 7 - 137 ॥

चांदणियाचा गिवसु ॥ चांदावरि पडलिया बहुवसु ॥

काय केवळपणीं त्रासु ॥ देखिजैल ॥ 7 - 138 ॥

दळाचिया सहस्त्रवरी ॥ फांकों आपुलियापरी ॥

परी नाही दुसरी ॥ भास कमळीं ॥ 7 - 139 ॥

सहस्त्रवरी बाह्या ॥ अहाति सहस्त्रार्जुना राया ॥

तरी काय तया ॥ एकोत्तरावा ॥ 7 - 140 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- गुंफिवा- गुंफून. आहळा- दुःख. रश्मी- किरण. परिवार- समुदाय. थोरें- सूर्य. गिवसु- व्याप्ति, ग्रहण. बाह्या- बाहू. एकोत्तरावा- दुसरावा.)

टीका- ज्वाळांच्या माळा गुंफून अनळालेयिलिया म्हणजे अग्नीचे ठिकाणीं घातल्या, तर अग्नीला भेदाच्या दुःखांत पडणें आहे काय ? रश्मीचेनिपरीवारें म्हणजे किरणांच्या समुदायांनीं थोर सूर्य हा वेढूनिघेतला म्हणजे वेष्टिला आहे, म्हणून सूर्याला दुसरेपणा बोलतां येईल काय ? चांदण्याची गिवसु म्हणजे व्याप्ति ही चंद्राचे ठिकाणीं पुष्कळ झाली आहे. म्हणून केवळ चंद्रास त्रास होईल काय ? दळाचियासहस्त्रवरी म्हणजे हजारो पाकळ्या कमळाचे ठिकाणीं फांकोत; पण त्या ठिकाणीं दुसरेपणाचा भास नाही. सहस्त्रार्जुनराजाला सहस्त्रबाहु आहेत, म्हणून त्यांच्या योगानें तो दुसरा होईल काय ? नाही. तद्वत् सर्व त्रिपुट्या मिळून एक आत्माच आहे, त्याचा भेद नाही; म्हणून सर्व व्यवहार आपल्या एका अंगावर होतात.

॥ 136 - 140 ॥

सौकटाचिया वोजा ॥ पसरुं कां बहुपुंजा ॥

परी तांथूवीण दुजा ॥ भाव आहे ॥ 7 - 141 ॥

कोडीवरी शब्दाचा ॥ मेळावा घरीं वाचेच्या ॥

मीनला तरी वाचा ॥ मात्र कीं ते ॥ 7 - 142 ॥

तैसे दृश्याचे डाखळे ॥ नाना दृष्टीचे उमाळे ॥

उठती लेखावेगळे ॥ द्रष्टृत्वेचि ॥ 143 ॥

(कोश- वोज- रीत, निमित्त. तांथू- तंतु. दुजा- दुसरा. भाव- प्रकार. मेळावा- समुदाय. मीनला- प्राप्त झाला. डाखळे- अनेक प्रकार, भासले. उमाळे- ऊत आलेले. लेखावेगळे- असंख्य. द्रष्टृत्वे- द्रष्टेपणानें.)

टीका- सौकटाचियावोजा म्हणजे कोष्ट्याच्या घरांत सूत उकलण्याचें जें यंत्र असतें त्यास सौकट असें म्हणतात. त्या सौकटाच्या रीतीनें सुताचे पुंज बहुत जरी पसरले, तरी तंतूवांचून दुसरा भाव आहे काय ? नाही. वाचेच्या ठिकाणीं कोट्यावधि शब्दांचा समुदाय जरी प्राप्त झाला, तरी तो सर्व वाचामात्रच आहे कीं. त्याप्रमाणें दृश्याचेडाखळे म्हणजे दृश्याचे अनेक प्रकार व नानाप्रकारच्या दृष्टीचे उमाळे हे लेखावेगळेउठति म्हणजे असंख्य जरी उठले, तरी ते सर्व द्रष्टेपणानेंच आहेत; भिन्न नाहीत.

॥ 143 ॥

गुळाचा बांधा ॥ फुटलिया मोडीचा धांदा ॥

जाला तरी नुसधा ॥ गुळचि कीं तो ॥ 7 - 144 ॥

तैसें हें दृश्य देखों ॥ कीं बहु होवोनि फांको ॥

परी भेदाचा नव्हे विखो ॥ तेंचि म्हणौनि ॥ 7 - 145 ॥

(कोश- बांधा- ढेप. मोडी- तुकडे. धांदा- धंदा. विखो- विषय.)

टीका- गुळाची ढेप फुटल्यानंतर मोडीचा व्यवहार जरी झाला, तरी तो नुसधा गुळच आहे कीं तद्वत् द्रष्टा हा दृश्य पाहो, किंवा बहुत प्रकारानें फांको; पण भेदाचा विषय प्राप्त होत नाही. कारण सर्व दृश्यादि तोच आहे.

॥ 144 ॥ 145 ॥

तया आत्मयाच्या भाखा ॥ न पडेचि दुसरी रेखा ॥

जरी विश्व अशेषा ॥ भरलें आहे. ॥ 7 - 146 ॥

(कोश- भाखा- भाषा. अशेषा- समग्र.)

टीका- जरी हें समग्र विश्व आत्मपणानें भरलें आहे, तरी त्या आत्मभाषेमध्ये दुसरेपणाची रेखा पडत नाही. ॥ 146 ॥

दुबंदी क्षीरोदकीं ॥ वाने परी अनेकीं ॥

दिसति परी तितुकीं ॥ सुतेंचि अथी ॥ 7 - 147 ॥

(कोश- वाने- वाण, प्रकार.)

टीका- दुबंदी म्हणजे दोन कांठाच्या (एकीकडे हिरवा रंग तर उलट बाजूस पिवळा रंग अशा प्रकारच्या) क्षीरोदकीं म्हणजे रेशमी वस्त्रामध्ये अनेक प्रकारचे वाण दृष्टीस पडतात, पण तितकीं तीं जशीं सुतेंच आहेत तद्वत् सर्व आत्माच आहे.

आतां भासकालींही आत्मस्थिति लोपत नाहीं म्हणून दृष्टांत देतां येत नाहीं, असें सांगतात-

पातयाची मिठी ॥ नुकलितां दिठी ॥

अवधिया सृष्टी ॥ पाहे जरी ॥ 7 - 148 ॥

न फुटतां बीजकणिका ॥ मार्जी विस्तारे वटु असिका ॥

तरी अद्वैत फांका ॥ उपमा अथी ॥ 7 - 149 ॥

(कोश- पातया- पापण्या. अवधिया- समग्र. असिका- समग्र.)

टीका- पातयाचीमिठीनुकलितां म्हणजे पापण्यांची पडलेली मिठी न उकलतां दृष्टी जर सृष्टी पाहिल, तर अद्वैताचे ठिकाणीं जो जगत् प्रसार

झाला आहे, त्याविषयी दृष्टांत दिला असता; पण तसा प्रकार मुळींच नाही. कारण पापण्यांची मिठी राहून सृष्टीचें ज्ञान होत नाही. येथें आत्मस्थितिरूपानें सर्व जगद्विलास भासला आहे. म्हणून आत्मस्थिति राहून विलास भासला आहे. तेथें दृष्टांतीं मिठीच्या त्यागानें सृष्टी भासते, म्हणून दृष्टांत- दार्ष्टांतीं वैषम्य आहे; म्हणून उपमा देतां येत नाही. ॥ 148 ॥ वडाची बीजकणिकानफुटतां म्हणजे बीजावरथेंतच समग्र वडाचे झाड विस्तार पावलें असतें, तर अद्वैताच्या फांका म्हणजे स्फुरण्याविषयीं उपमा दिली असती; तसें नाही. कारण वडाचें झाड बीजावरथेंत विस्तार पावत नाही. येथें सर्व जगत् आत्मरूप असल्यामुळें आत्मस्थितिच विस्तारली आहे; म्हणून वैषम्य आहे. यासाठीं उपमा योग्य नाही. ॥ 149 ॥

अशी जर अद्वैतस्थिति आहे, तर पहाणें कसें संभवतें, याविषयी सांगतात-
मग मातें म्या देखावें ॥ ऐसेंही भरे हावें ॥

तरी अंगाचिये विसवे ॥ शेजेवरी ॥ 7 - 150 ॥

(कोश- शेज- शय्या.)

टीका- अशी आत्मस्थितिच आहे, तर मग मातेंम्यादेखावें म्हणजे आपण आपणांस पहावे अशा हावें म्हणजे इच्छेनें जरी तो भरला, तरी तो आपल्या अंगाच्या शय्येवरच विसवे म्हणजे विश्रांति घेतो. ॥ 150 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-
पातयाची मिठी ॥ नुकलितां दिठी ॥

आपुलियाचि पोटीं ॥ रिगोनि असणें ॥ 7 - 151 ॥

(कोश- पोटीं- नेत्रीं. रिगोनि- प्रविष्ट होऊन.)

टीका- पापण्याची मिठी जर उघडिली नाही, तर दृष्टी ही आपल्या पोटांतच जशी प्रविष्ट होऊन असते, तद्वत् आत्मा हा आपल्या अंगावरच पहात असतो. ॥ 151 ॥

कां नुदैलिया सुधाकरु ॥ आपणपें भरे सागरु ॥

कां कूर्मीं गिळी विस्तारु ॥ आपेंआप ॥ 7 - 152 ॥

टीका- नुदैलियासुधाकरु म्हणजे चंद्राचा उदय झाला नसला तरी सागरु म्हणजे समुद्र हा आपण स्वतः भरपूर भरुन आहे. किंवा कूर्मी म्हणजे कासवाचे ठिकाणीं गिळी म्हणजे आकुंचन आणि विस्तार हे आपेआप होतात. तद्वत् आत्मा हा आपण आपल्या ठिकाणीं जगाच्या भावाभावकालीं

भरुन आहे. म्हणून भावाभावरूप सर्व व्यवहार आपल्या अंगावर आत्मपणाने होतात. ॥ 152 ॥

अवसेचिये दिवशी ॥ सतरावीये अंशी ॥

स्वये जैसे शशी ॥ रिगणे होय ॥ 7 - 153 ॥

(कोश- रिगणे- प्रविष्ट होणे.)

टीका- अमावास्येच्या दिवशी आपल्या सतराव्या अंशाचे ठिकाणी चंद्र हा स्वतः जसा प्रविष्ट होऊनि आहे; तद्वत् आत्मा हा आपल्या ठिकाणी आहे. ॥ 153 ॥

तैसें दृश्य जिणतां द्रष्टे ॥ पडले जैताचियेकुटे ॥

तया नांव वावटें ॥ आपणपेंया ॥ 7 - 154 ॥

(कोश- जिणतां- नाहीसें करितां, जिकितां. जैताचियेकुटे- नाहीपणांत, जिकण्याच्या कपटांत, वावटें- मिथ्यात्व. आपणपेंया- आपले ठिकाणी.)

टीका- सर्व आत्माच असल्यामुळे दृश्य म्हणून कांहीं नाही. म्हणून दृश्यास याप्रमाणे जिणतां म्हणजे नाहीसें केलें असतां अर्थात् द्रष्टे देखील जैताचियेकुटेपडले म्हणजे नाहीसे झाले. याचेच नांव आपले ठिकाणी त्रिपुटीचें मिथ्यात्व होय. ॥ 154 ॥

सहजे अवघेंचि आहे ॥ तरी कोणा कोण पाहे ॥

ते न देखणेंचि आहे ॥ स्वरूप निद्रा ॥ 7 - 155 ॥

(कोश- अवघें- समग्र. स्वरूपनिद्रा- स्वरूप हेच निद्रेप्रमाणें आहे.)

टीका- सहज जर हें सर्व आत्मरूपच आहे, तर कोणी कोणास पहावें ? पहाणेंच संभवत नाही. म्हणून ती न देखणेरूप स्वरूपनिद्राच आहे. ॥ 155 ॥

आतां न देखणें ही स्वरूपस्थिति नाही, असें सांगतात-

नाना न देखणें नको ॥ म्हणे मीच मातें देखो ॥

तरी आपें आप विखो ॥ अपैसें असे ॥ 7 - 156 ॥

(कोश- आपेंआप- आपण आपणास. विखो- विषय. अपैसें- सहज.)

टीका- नाना म्हणजे अथवा आपलें देखणेस्वरूप असल्यामुळे नदेखणें हें नको. व मीच मला पहावें, असें जर म्हणणें आहे, तर आपण आपणास तो सहज विषय आहे. ॥ 156 ॥

जें अनादिच दृश्यपणें ॥ अनादिच देखणें ॥

हैं आतां काय कोणें ॥ रचूं जावें ॥ 7 - 157 ॥

टीका- जें देखणेंस्वरूप अनादिकालापासून दृश्यपणानें आहे, व देखणेंही अनादिच आहे; म्हणून यास आतां कोणी रचावयास गेलें पाहिजे काय ? ॥ 157 ॥

अवकाशेंसि गगना ॥ स्पर्शेंसि पवना ॥

कीं दीप्तीसि तपना ॥ संबंधु कीजे ॥ 7 - 158 ॥

(कोश- अवकाश- पोकळ. गगन- आकाश. पवन- वायु. तपन- सूर्य.)

टीका- अवकाशाचा व गगनाचा, स्पर्शाचा व वायूचा, किंवा दीप्तीचा व सूर्याचा संबंध कोणाकडून तरी केला जाईल काय ? नाही. तद्वत् दृश्यदर्शनादिकांचा संबंध होईल काय ? नाही. ॥ 158 ॥

विश्वपणें उजिवडे ॥ तरी विश्व देखे पुढें ॥

मा तें नाही तेवढें ॥ नाहीच देखे ॥ 7 - 159 ॥

टीका- जेव्हां आत्मा हा विश्वपणेंउजिवडे म्हणजे विश्वपणानें प्रकाशित होतो, तेव्हां तो पुढें विश्व पहातो. आणि जर तो विश्वपणानें प्रकाशित होत नाही, तर तो तेवढें पहातच नाही. ॥ 159 ॥

विश्वाचें असणें नाही ॥ विपायें बुडालिया हेंही ॥

तरी दशा असी ही ॥ देखतचि असे ॥ 7 - 160 ॥

(कोश- असणें- अस्तित्व. हेंही- नास्तित्व.)

टीका- विश्वाचें अस्तित्व नाही व विपायानें हेंहीबुडालिया म्हणजे नाहीपण बुडालें, म्हणजे बुडून गेलें, तरी अशा प्रकारची जी दशा म्हणजे अस्तित्नास्तित्पणावांचून उरलेली जी आत्मस्थिति, ती देखील पहातच आहे. ॥ 160 ॥

तत्कालीं आपली स्थिति कशी आहे, हें सांगतात-

कापुराही अथी चांदणें ॥ कीं तो न माखे तेंणें ॥

तैसें केवळ देखणें ॥ ठाये ठावो ॥ 7 - 161 ॥

(कोश- चांदणें- शुभ्रत्व. ठाये- आहे. ठावो- ठिकाणीं.)

टीका- कापुराच्या ठिकाणीं पांढरेपणा आहे, पण त्याच्या योगानें तो माखला जात नाही. तद्वत् देखणें व न देखणें या उभयांकडून न माखतां केवळ देखणेपणानें ठावोठाये म्हणजे आहे त्या ठिकाणींच आहे. ॥ 161 ॥

किंबहुना ऐसें ॥ वस्तु भलतिये दशे ॥

देखतचि असे ॥ आपणियातें ॥ 7 - 162 ॥

(कोश- भलतिये- कोणत्याही. दशे- अवस्थेंत.)

टीका- किंबहुना म्हणजे फार काय बोलावें ? वस्तु ही कोणत्याही अवस्थेंत आपण आपणास पहात आहे. ॥ 162 ॥

मनोरथाचीं देशांतरें ॥ मनीं प्रकाशूनि नगरें ॥

मग तेथें आदरें ॥ हिंडे जैसा ॥ 7 - 163 ॥

(कोश- मनोरथ- मनोराज्य. देशांतरें- अन्यदेश. प्रकाशूनि- कल्पून.)

टीका- स्वप्नामध्ये किंवा मनोराज्यामध्ये आपल्या मनामध्ये देशांतराची व नगराची कल्पना करुन ज्याप्रमाणें सत्कारपूर्वक आपणच हिंडतो, तद्वत् जागृतीमध्ये देखील आपण आपले ठिकाणीच सर्व व्यवहार करितो. ॥ 163 ॥

पुन्हा याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

कां दाटला डोळा डोळया ॥ डोळाचि तारा होउनिया ॥

स्फुरे चोख म्हणोनिया ॥ विस्मो नाहीं ॥ 7 - 164 ॥

(कोश- दाटला- दाबला. तारा- चित्रविचित्र. विस्मो- आश्चर्य.)

टीका- किंवा डोळ्याचे ठिकाणीं डोळा हा बोटानें दाटला म्हणजे दाबला असतां तो डोळा चित्रविचित्र होऊन चोखपणानें स्फुरतो, याविषयीं कांहीं आश्चर्य नाही. त्याप्रमाणें आत्माच दृश्य व द्रष्टेपणानें स्फुरला आहे. ॥ 164 ॥

यालागीं एकें चिद्रूपें ॥ आपणया आपणपें ॥

देखिजे कां आरोपे ॥ काय काज ॥ 7 - 165 ॥

(कोश- काज- काम.)

टीका- यासाठीं एका आपल्या चिद्रूपाचे ठिकाणीं चिद्रूप आत्मा हा आपण आपणास पाहीना कां; तेथें दृश्यादिकाचा आरोप आहे असें म्हणण्याचें कांहीं कारण नाही. ॥ 165 ॥

कीळेचें पांघरुण ॥ उपजवी रत्ना कोण ॥

कीं सोनें ले सोनेंपण ॥ जोडजोडूं ॥ 7 - 166 ॥

(कोश- कीळ- तेज. ले- घेतेकाय. जोडजोडूं- कमावून.)

टीका- रत्नाचे ठिकाणीं कीळेचें म्हणजे तेजाचें पांघरुण कोणी तरी घातलें आहे काय ? नाही. तर तें मुळचेंच आहे. किंवा

सोनेंसोनेंपणजोडजोडूले म्हणजे सोन्यास सोनेपणा हा जोडून घ्यावा लागतो काय ? नाही. तद्वत्, आत्मा हा अनेकपणानें सहजच स्फुरला आहे. म्हणून आतां तेशें आरोप करण्याचें कांहीं कारण नाही. ॥ 166 ॥

चंदन सौरभ वेढी ॥ कीं सुधा आपणया वाढी ॥

कीं गुळ चाखे गोडी ॥ ऐसें अथी ॥ 7 - 167 ॥

कीं उजाळाचे कीळें ॥ कापुरा पुट दिधलें ॥

तावून ऊन केलें ॥ आगीतें कांई ॥ 7 - 168 ॥

नाना ते लता ॥ आपुले वेलीं गुंडाळतां ॥

घर करी न करितां ॥ जयापरी ॥ 7 - 169 ॥

कां प्रभेचा उभाळा ॥ दीप प्रकाश संचला ॥

तैसा चैतन्यें गिवसिला ॥ चिद्रूप स्फुरे ॥ 7 - 170 ॥

(कोश- सौरभ- सुगंध. सुधा- अमृत. उजाळ- शुभ्रत्व. कीळ- तेज. तावून- तापवून. उभाळा- व्याप्ति.)

टीका- चंदनसौरभवेढी म्हणजे चंदनानें सुगंधपणा वेढिला आहे काय ? नाही. किंवा सुधाआपणयावाढी म्हणजे अमृतानें आपण आपणास वाढून घेतलें आहे काय किंवा गुळानें आपली गोडी चाखली असें तरी आहे काय ? नाही. तद्वत्, आत्म्याच्या ठिकाणीं दृश्यद्रष्टादि जो व्यवहार स्फुरला आहे, त्यास आत्म्यानें वेढून घेतलें आहे काय ? नाही. तर तो आत्मपणानेंच भासला आहे, यांचा भेद नाही. म्हणून आरोप संभवत नाही. किंवा उजाळाचेकीळें म्हणजे शुभ्रतारूप तेजानें कापुराला पुट दिलें आहे काय ? नाही. किंवा अग्नीला तापवून ऊन केलें आहे काय ? नाही. तर ते ते धर्म त्या त्या पदार्थाचे ठिकाणीं मुळचेच आहेत; नवीन संपादन केलेलें नाहीत. तद्वत्, आत्माच दृश्यद्रष्टादिरूप आहे. म्हणून दृश्यादि आरोपित आहेत असें म्हणण्याची गरज नाही. अथवा वेली ही आपल्या वेलीस गुंडाळतां घर करिते, पण ज्याप्रमाणें न करितां करिते. तद्वत्, सहज दृश्यादिरूप आत्मा स्फुरत आहे. किंवा प्रभेचा उभाळा म्हणजे प्रकाशाची व्याप्ति म्हणून जी भासते, ती सर्व दीपप्रकाशच संचला आहे. तद्वत्, चैतन्येंगिवसिला म्हणजे चैतन्याकडून जितकें म्हणून प्रकाशित केलें गेलें आहे, तितकें सर्व एक चिद्रूप आत्माच स्फुरला आहे. ॥ 167 ॥ 168 ॥ 169 ॥ 170 ॥

ऐसें आपणया आपण ॥ आपुलें निरीक्षण ॥

करावें येणेवीण ॥ करितचि असे ॥ 7 - 171 ॥

(कोश- निरीक्षण- अवलोकन. येणेंवीण- अशा इच्छेवांचून.)

टीका- याप्रमाणें आपलें आपण अवलोकन करावें. येणेंवीण म्हणजे अशा इच्छेवांचून तो करितच आहे. ॥ 171 ॥

ऐसें हें देखणें न देखणें ॥ हें अंधारें हें चांदणें ॥

मा चंद्रासि उणें ॥ स्फुरतें कां ॥ 7 - 172 ॥

(कोश- उणें- उणीव.)

टीका- हा अंधार आहे व हें चांदणें आहे, अशा प्रकारचें ज्ञान चंद्राचे ठिकाणीं असत नाहीं. म्हणून असल्या प्रकारची उणीव त्यास जशी भासत नाहीं. तद्वत्, देखणेपणाचा व नदेखणेपणाचा प्रत्यय आत्म्याचे ठिकाणीं नाही. तर या दोन्ही प्रकारास ग्रासून आत्मा आहे तसाच आहे. ॥ 172 ॥

म्हणोनि हें न व्हावें ॥ ऐसेंही भरें हावें ॥

तरी तैसाचि स्वभावें ॥ आइता असे ॥ 7 - 173 ॥

(कोश- हें- देखणें व न देखणें असे दोन प्रकार. हावें- इच्छेनें, अलंकारिक इच्छा शब्द आहे. आइता- सिद्ध.)

टीका- म्हणून पूर्वोक्त दोन्ही प्रकार न होतां आपण आहों तसेंच असावें, अशा इच्छेनें जरी आत्मा भरला, तरी स्वभावानें तसाच आयता सिद्ध आहे. ॥ 173 ॥

द्रष्टा दृश्य ऐसें ॥ दोनी अळुमाळ दिसे ॥

तेंही परस्परानुप्रवेशें ॥ कांहींना कीं ॥ 7 - 174 ॥

(कोश- अळुमाळ- चहूंकडे. परस्परानुप्रवेशें- एकांत एकाचा प्रवेश.)

टीका- द्रष्टा व दृश्य अशा प्रकारचे भेद हे अळुमाळ म्हणजे चहूंकडे दिसतात. पण तेही परस्पर प्रविष्ट झाले असतां कांहीं असत नाहीं. तर केवळ आत्माच असतो. ॥ 174 ॥

तेथें दृश्यीं द्रष्टा भरे ॥ दृश्यपण द्रष्टीं वोसरे ॥

मा दोनी न होऊनि उरे ॥ दोनीचें साच ॥ 7 - 175 ॥

(कोश- साच- खरें स्वरूप.)

टीका- तेथें दृश्याच्या ठिकाणीं द्रष्टेपणा हा भरे म्हणजे नाहीसा होवो, किंवा दृश्यपण द्रष्ट्याचे ठिकाणीं वोसरे म्हणजे नाहीसे होवो. पण, दोन्ही प्रकार येथें नाहीसे होऊन दोन्हीचा खरेपणा जें आत्मस्वरूप तेंच

उरतें. ॥ 175 ॥

मग भलतेथभल तेव्हां ॥ माझारिले दृश्यद्रष्टाभावा ॥

आटणी करीत खेवा ॥ येती दोन्ही ॥ 7 - 176 ॥

(कोश- भलतेथभल- कोणत्याही ठिकाणी. माझारिले- वाढले, माजले, भासूं लागले. आटणी- नाश, अभाव. खेव- भेट.)

टीका- मग कोणत्याही वेळीं, कोणत्याही ठिकाणीं दृश्य व द्रष्टाभाव हे जरी प्रकट होऊन भासूं लागले, तरी ते दोन्हीही नाहीसे होत. आपल्या खेवा म्हणजे भेटीस येतात. असा हा प्रकार प्रतिक्षणीं होत असतो.

॥ 176 ॥

कापुरीं अग्निप्रवेश ॥ कीं आगीं घातला पोतासू ॥

हें नेणे परी सौरसु ॥ वेंच झाला ॥ 7 - 177 ॥

(कोश- पोतासु- कापुर. सौरसु- सुरसपणानें, एकदम. वेंचू- अभाव, खर्च.)

टीका- कापुराचे ठिकाणीं अग्नि किंवा अग्नीचे ठिकाणीं कापुर घातला, हें जरी कळलें नाही, तरी सौरसु म्हणजे एकदम किंवा सुरसपणानें दोघांचा वेंचूझाला म्हणजे नाहीपणा भासूं लागला. तद्वत् दृश्याचे ठिकाणीं द्रष्टा किंवा द्रष्ट्याच्या ठिकाणीं दृश्य लीन झालें, हें जरी कळलें नाही, तरी दोघांचा अभाव एकदम झाला, ही गोष्ट खरी आहे. ॥ एकदम सृष्टी भासते, व एकदम लीन होते, असें जें आम्हीं आरंभी लिहिलें आहे, तिकडे अनुसंधान करावें. ॥ 177 ॥

एकां एकु वेंचला ॥ शून्यबिंदुशून्यें पुसिला ॥

द्रष्टा दृश्याचा निमाला ॥ तैसें होय ॥ 7 - 178 ॥

(कोश- निमाला- नाहीसा झाला.)

टीका- एकांएकुवेचला म्हणजे एकामध्ये एक नाहीसे झाले. बाकी शून्यबिंदु उरला असें म्हणावें, तर तसेंही म्हणतां येत नाही. कारण शून्यबिंदु हा शून्यप्रकाशक आत्म्याकडून पुसून टाकला. व द्रष्टा दृश्य हे नाहीसे झाले. ॥ 178 ॥

आतां दृष्टांत सांगतात-

किंबहुना आपुलिया ॥ प्रतिबिंबा झोंबीनलिया ॥

झोंबीसकट आटोनिया ॥ जाईजे जेविं ॥ 7 - 179 ॥

(कोश- झोंबी- युद्ध.)

टीका- फार काय सांगावें ? सिंह हा ज्याप्रमाणें आडामध्ये आपलें प्रतिबिंब पाहून आपणास हा दुसरा सिंह शत्रु आहे, यास मारुन टाकावें, अशा इच्छेनें आडामध्ये उडी घालून मरतो. या गोष्टीकडे लक्ष देऊन ही ओंवी रचली आहे. सिंह हा जर आपल्या आडांतील प्रतिबिंबाशीं झोंबीनलिया म्हणजे युद्ध करावयास जाईल, तर तो जसा त्या झोंबीबरोबर आटोनियाजाइजे म्हणजे मरुन जातो. तद्वत्, द्रष्टा दृश्य हे नाहीसे होतात. ॥ 179 ॥

तैसें रुसतां दृष्टी ॥ द्रष्टा दृश्य भेटी ॥

येति तेथ मिठी ॥ दोहोंची पडे ॥ 7 - 180 ॥

(कोश- रुसतां- अभाव केला असतां, लीन असतां. मिठी- एकत्व.)

टीका- तैसेंरुसतांदृष्टी म्हणजे त्याप्रमाणें स्फुरणवृत्ति लीन झाली असतां, किंवा विचारानें दृष्टीपणा नाहीसा झाला असतां द्रष्टा व दृश्य यांची भेट होते. तेथेंच त्यांची मिठीपडे म्हणजे एकत्व होतें. ॥ 180 ॥

दृष्टांत सांगतात-

सिंधु पूर्वापर ॥ न मिळति तंवचि सागर ॥

मग एकवट नीर ॥ जैसें होय ॥ 7 - 181 ॥

(कोश- पूर्वापर- पूर्वपश्चिम.)

टीका- पूर्वापरसिंधुनमिळतितंवचिसागर म्हणजे पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र हे जोंपर्यंत मिळाले नाहीत, तोंपर्यंतच पूर्वसमुद्र व पश्चिमसमुद्र असें म्हणतां येतें. ते एकेठिकाणीं मिळाले असतां तसें म्हणतां येत नाहीं. चहूंकडे पाणीच होतें. तद्वत् द्रष्टा दृश्याचा अभाव झाला असतां एक आत्माच उरतो. ॥ 181 ॥

किंबहुना हे त्रिपुटी ॥ सहजें होतया रहाटी ॥

प्रतिक्षणीं काय ठी ॥ करीतसे ॥ 7 - 182 ॥

(कोश- रहाटी- व्यापार, व्यवहार. ठी- गणना.)

टीका- फार काय सांगावें ? दृश्य, द्रष्टा व दर्शन इत्यादि प्रकारच्या त्रिपुटीची प्रतिक्षणीं रहाटी जरी सहज भासली, तरी तिची ठी म्हणजे गणना कोणीं केली आहे काय ? नाही. ॥ 182 ॥

दोनी विशेष गिळी ॥ मा निर्विशिष्टातें उगळी ॥

उघडी झांपी एकीं डोळीं ॥ वस्तुचि हे ॥ 7 - 183 ॥

टीका- परमात्मा हा द्रष्टा दृश्यरूप जे दोन विशेष त्यास गिळतो, व निर्विशेष स्वरूपास उगळी म्हणजे प्रकट करितो; अशा रीतीनें उघड झांप करणारी एक्या डोळ्याची ही आत्मवस्तुच आहे. ॥ 183 ॥

पातया पातें मिळे ॥ कीं द्रष्टवें सेंघ पघळे ॥

तया उन्मीळता मावळे ॥ नवलावो हां ॥ 7 - 184 ॥

(कोश- पातें- पापणी. सेंघ- चहूंकडे, समुदाय. पघळे- पसरो. उन्मीळता- उन्मेलन प्रसारण, उघडणें. मावळे- मावळणें. नवलावो- नवल, आश्चर्य.)

टीका- पातयापातेंमिळे म्हणजे नेत्राचे ठिकाणीं पापणीस पापणी मिळो, किंवा तो नेत्र दृश्यद्रष्टेपणानें सेंघपघळे म्हणजे चहूंकडे पसरो. त्या नेत्राचे ठिकाणीं उन्मीळतामावळे म्हणजे पापण्यांचें उन्मेलन (पसरणें) व मावळणें हें नवल आहे. तद्वत् आत्म्याचे ठिकाणीं द्रष्टादृश्यांचें उन्मेलन होणें व मावळणें हें नवल आहे. ॥ 184 ॥

द्रष्टा दृश्याच्या ग्रासीं ॥ मध्यें लेखु विकाशी ॥

योगभूमिका ऐसी ॥ अंगीं वाजे ॥ 7 - 185 ॥

(कोश- लेखु- उल्लेख, ज्ञान. योगभूमिका- योगानें प्राप्य जें स्थान.)

टीका- द्रष्टा-दृश्याचा ग्रास होत असतां त्यांच्या संधीमध्ये जो लेख म्हणजे उल्लेख प्रकाशित होतो, तीच योगभूमिका आपल्या अंगाचे ठिकाणीं वाजे म्हणजे गर्जत आहे. तीच आपली स्वरूपस्थिति होय. ॥ 185 ॥

उठता तरंगु बैसे ॥ पुढें आनुही नुमसे ॥

ऐसा ठायीं जैसें ॥ पाणी होय ॥ 7 - 186 ॥

(कोश- तरंग- लाट पाण्यावरची.)

टीका- उठलेला तरंग बसला व पुढें आनुहीनुमसे म्हणजे दुसरा तरंग उठला नाही, अशा स्थितीत पाणी जसें आहे, तद्वत् आपली स्थिति आहे. ॥ 186 ॥

कीं नीद सरोन गेली ॥ जाग्रति नाहीं चेंयिली ॥

तेव्हां होय आपुली ॥ स्थिति जैशी ॥ 7 - 187 ॥

(कोश- नाहीं चेंयिली- प्राप्त झाली नाही.)

टीका- किंवा निद्रा ही संपून गेली व पुन्हा जागृति प्राप्त झाली नाही, तेव्हां जशी आपली स्थिति आहे, तद्वत् आत्मस्थिति आहे. ॥ 187 ॥

नाना एका ठावूनि उठी ॥ अन्यत्र नव्हे पैठी ॥

हैं गमे तैशिया दृष्टी ॥ दिठीसूता ॥ 7 - 188 ॥

(कोश-एकाठावूनि- एका ठिकाणापासून. अन्यत्र- दुसरीकडे. पैठी- बसली. तैशिया- तशा, आशादृष्टीनें. दिठीसूता- दृष्टीघाला, विचार करावा.)

टीका- नाना म्हणजे अथवा एकाठावूनिउठी म्हणजे दृष्टी ही एका ठिकाणापासून उठली, व दुसरीकडे जोंपर्यंत बसली नाही, तोंपर्यंत त्या दृष्टीची जी स्वरूपस्थिति आहे, तीच आत्मस्थिति आहे. अशा दृष्टीनें विचार करावा, हेंगमे म्हणजे असें वाटतें.

कां मावळो सरलो दिवो ॥ रात्रीचा न करी प्रसावो ॥

तेणें गगने हा भावो ॥ वाखाणिला ॥ 7 - 189 ॥

(कोश- प्रसावो- उत्पत्ति. वाखाणिला- स्तविला.)

टीका- कां म्हणजे किंवा, दिवो म्हणजे सूर्य हा मावळोंसरला म्हणजे मावळला, व रात्रीचाही प्रसव झाला नाही, त्यावेळीं आकाशानें जो भाव वाखाणिला (आकाशाची जशी स्थिति आहे,) तद्वत् हा आत्मभाव आहे.

॥ 189 ॥

घेतला श्वासु बुडाला ॥ घापता नाही उठला ॥

तैसा दोहीं शिवतला ॥ नव्हे जो अर्थु ॥ 7 - 190 ॥

(कोश- घापता- बाहेर सोडलेला.)

टीका- घेतलेला श्वास बुडाला व घापतानाहीं उठला म्हणजे बाहेर सोडून दिलेला श्वास हा उठला नाही, त्यावेळीं प्राणवायु हा जसा कुंभकरुपानें उभय प्रकारच्या वायूस (पूरक व रेचकास) स्पर्श न करितां जसा आहे; तद्वत्, परमात्मरूपी अर्थ हा या द्रष्टादृश्यांकडून स्पर्शिला जात नाही. ॥ 190 ॥

कीं अघवाचि करणीं ॥ विषयाची घेणी ॥

करितांची एके क्षणीं ॥ जें कीं आहे ॥ 7 - 191 ॥

(कोश- अघवा- सर्व. करणीं- इंद्रियें. घेणी- ग्रहण.)

टीका- कीं म्हणजे किंवा अवघाचिकरणीं म्हणजे सर्व इंद्रियांकडून त्या त्या विषयांचें ग्रहण होत असतां प्रत्येक क्षणांत त्यांना प्रकाशित करणारें जें कांहीं आहे, तेंच आपलें स्वरूप होय. ॥ 191 ॥

तयासारिखा ठावो ॥ हा निकराचा आत्मभावो ॥

येणें कां पाहो ॥ न पाहो लाभे ॥ 7 - 192 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- ठावो- ठिकाणा. निकराचा- शेवटचा सिद्धांत. लाभे- प्राप्त आहे.)

टीका- तयासारिखाठावो म्हणजे त्या संधिभावासारखाच हा ठिकाणा आहे, व शेवटच्या सिद्धांताचा हा आत्मभाव आहे. म्हणून आपणाकडून या आत्मभावास पहाणें झालें किंवा नाहीं झालें तरी, हा प्राप्तच आहे. ॥ 192 ॥

काय आपुलिये भूमिके ॥ आरसा आपुले निकें ॥

पाहों न पाहों शके ॥ हें कें आहे ॥ 7 - 193 ॥

(कोश- भूमिका- स्थान. निकें- सुरेखपण. पाहोंनपाहों- पाहण्यास व न पाहण्यास. शके- समर्थ आहे.)

टीका- आरसा हा आपुलियेभूमिके म्हणजे आपल्या ठिकाणीं आपला निकें म्हणजे सुरेखपणा पाहण्यास किंवा न पाहण्यास समर्थ आहे, असें म्हणणें कोठें तरी आहे काय ? नाहीं. तद्वत् आत्म्याच्या ठिकाणीं पहाणें व न पाहणें हे दोन्ही प्रकार संभवत नाहींत. ॥ 193 ॥

समोर पाठीमोरया ॥ मुखें मुख होऊनि आरसिया ॥

वांचूनि तया प्रतीतिया ॥ होआवें कां ॥ 7 - 194 ॥

(कोश- पाठीमोरया- पाठीमागें. प्रतीति- ज्ञान.)

टीका-आरसियावांचूनि म्हणजे आरशावांचून समोर पाठीमोरया मुखेंमुख होऊनि म्हणजे समोर व पाठीमागें मुखास प्रतिमुख होण्याची ती प्रतीति होईल काय ? नाहीं. तद्वत् स्फुरणावांचून द्रष्टादृश्यांची प्रतीति होणार नाहीं. म्हणून दर्शनरूप आत्मा दर्शनरूपानेंच आहे. त्याचे ठिकाणीं स्फुरणकालची प्रतीति संभवत नाहीं. ॥ 194 ॥

सर्वागें देखणा रवि ॥ परी ऐसें घडे केवीं ॥

जे उदो अस्तुची चवी ॥ स्वयें घेपे ॥ 7 - 195 ॥

(कोश- देखणा- पाहणारा. उदो- उदय. अस्तु- अस्त.)

टीका- सुलभ.

कीं रसु आपणिया पिये ॥ तोंड लपवूनि ठाये ॥

हें रसपण नव्हे ॥ तया जैसें ॥ 7 - 196 ॥

(कोश- पिये- प्राशन करील. ठाये- राहिल, आहे.)

टीका- रस हा आपण आपणास प्राशन करील काय ? नाहीं. किंवा तो तोंड लपवून एकीकडे किंवा आपले ठिकाणीं राहिल काय ? अशा

प्रकारचें रसपण जसें नाही, तद्वत् आत्म्यास आपलें पहाणें व न पहाणें हें संभवत नाही. ॥ 196 ॥

तैसें पहाणें न पहाणें ॥ पाहाणेंपणेंचि हो नेणे ॥

आणि दोनीही येणें ॥ स्वयेंचि असिजे ॥ 7 - 197 ॥

(कोश- पहाणें- जाणणें. न पहाणें- न जाणणें. हो नेणे- होत नाहीत. असिजे- आहे.)

टीका- त्याप्रमाणें पहाणें व न पहाणें हें दोन्ही प्रकार स्फुरणाचे ठिकाणीं संभवतात, म्हणून तें स्फुरण जेथें नाहीसें होतें, असें जें आपलें पहाणें स्वरूप आहे, त्याचे ठिकाणीं हे उभय प्रकार नाहीत. म्हणून आपल्या स्वरूपास पाहाणेंपण असल्यामुळें पहाणें व न पहाणें असे हे उभय प्रकार होणेचे म्हणजे तो आत्मा होत नाही. व सर्व प्रकार आत्मप्रकाशानें प्रकाशित होत असल्यामुळें दोन्हीही हे प्रकार स्वतः आत्माच आहे.

जें पहाणें म्हणोनिया ॥ पहाणें नव्हे आपणया ॥

तें न पहाणें अपसया ॥ हाचि आहे ॥ 7 - 198 ॥

(कोश- अपसया- सहज.)

टीका- जें आपलें स्वरूप पहाणें आहे म्हणून तें आपणयापहाणें नव्हे म्हणजे तें आपण आपणास पहात नाही, म्हणून तें अपसया म्हणजे सहज, नपहाणेंहाचि आहे म्हणजे न पहाणें हाच आत्मा आहे. ॥ 198 ॥

आणि न पहाणें मा कैसें ॥ आपणपे पाहों बैसे ॥

तरी पहाणें हें ऐसें ॥ हाचि पुढतीं ॥ 7 - 199 ॥

टीका- आणि परमात्मा, जर न पहाणें आपलें स्वरूप आहे, तें कसें आहे म्हणून पहावयास बसला, तर तो पहाणेंस्वरूपच आहे असें म्हटलें पाहिजे. कारण न पहाण्याचे ठिकाणीं पहाणें संभवत नाही. येथें परमात्मा तर पहातच आहे, म्हणून तो नपहाणेंस्वरूप नव्हे. ॥ 199 ॥

हे दोनी परस्परें ॥ नांदति एकाहारें ॥

बांधोनि येरयेरें ॥ नाही केलें ॥ 7 - 200 ॥

(कोश- बांधोनि- बांधून, लय करुन, अभाव करुन. येरयेरें- परस्पर, एकाचे ठिकाणीं एक.)

टीका- असे हे पहाणें व नपहाणेंरूप उभय प्रकार परस्पर एकाहारेंनांदति म्हणजे एका ओळीनें नांदतात. म्हणून, हे दोन्ही प्रकार

येरयेरेंबांधोनिनाहींकेले म्हणजे परस्पराचे ठिकाणीं परस्पराचा लय असल्यामुळे ते उभय प्रकार नाहींसे झाले. ॥ 200 ॥

पहाणेया पहाणें आहे ॥ तरी न पहाणें हेंचि नव्हे ॥

म्हणोनि यीचा सोय ॥ नेणति दोनी ॥ 7 - 201 ॥

(कोश- सोय- स्थिति.)

टीका- पहाणेयापहाणेंआहे म्हणजे पहाणेंस्वरूप परमात्म्यास जर पहाणें आहे, (आपले स्वरूप पाहिलें पाहिजे,) तर नपहाणेंहेंचिनव्हे म्हणजे हा आत्मा न पहाणेंरूप कां संभवूं नये ? अपितु संभवेच. म्हणून आत्म्याचे ठिकाणीं जर पहाणें संभवत नाहीं, तर न पहाणेंही संभवत नाहीं; म्हणून दोन्हीही प्रकार या आत्म्याची सोय जाणत नाहींत. (दोन्ही प्रकार आत्म्याचे ठिकाणीं नाहीत.) ॥ 201 ॥

एवं पहाणें न पहाणें ॥ चोरोनिया असणें ॥

मा पाहे तरी कोणें ॥ काय पाहिलें ॥ 7 - 202 ॥

(कोश- चोरोनिया- दवडून, नाशून. मा- अथवा. पाहे- पहातो.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें परमात्मा हा पहाणेपणा व नपहाणेपणा अशा या उभय प्रकारास चोरून आहे. असो. तो पहातो असें जरी म्हटलें, तरी कोणीं काय पाहिलें ? कांहीं पाहिलें नाहीं. हाच विषय पुढें सांगतात.- ॥ 202 ॥

दिसत्यानें दृश्य भासे ॥ म्हणावें ना देखिलें ऐसें ॥

तरी दृश्यास्तव दिसे ॥ असें नाहीं ॥ 7 - 203 ॥

दृश्य कीर दृष्टीस दिसे ॥ परी साच कीं द्रष्टा असे ॥

आतां नाहीं तें कैसें ॥ देखिलें होय ॥ 7 - 204 ॥

(कोश- दिसत्यानें- द्रष्ट्यानें.)

टीका- दिसत्यानेंदृश्यभासे म्हणजे द्रष्ट्याकडून जेव्हां दृश्य भासतें, तेव्हांच त्या दृश्याचा आहेपणा प्रकाशित होतो. स्फुरणोदयाच्या पूर्वी दृश्य हें नाहीं. म्हणून स्फुरणकार्त्वी जें दृश्य भासतें, त्यास द्रष्ट्याचा प्रकाशच कारण आहे. म्हणून तें दृश्य पाहिलें असें म्हणावें नव्हे काय ? होय. पण तें दृश्य दृश्यामुळे दिसतें असें नाहीं. तर द्रष्ट्यामुळेच तें दिसतें. ॥ 203 ॥ दृश्य म्हणून दृष्टीस जें दिसतें, तो द्रष्ट्याचा प्रकाश असल्यामुळे तो प्रकाशच दृश्य आहे. म्हणून तें दृश्यच द्रष्टा आहे. दृश्य म्हणून द्रष्ट्याहून कांहीं

निराळें नाही. म्हणून जें दृश्य मुळींच नाही, तें पाहिलें असें कसें म्हणावें ? म्हणतां येणार नाही. ॥ 204 ॥

**मुख दिसो कां दर्पणीं ॥ असणें तया मुखपणीं ॥
तरी जाली ते वायाणी ॥ प्रतीति कीं ॥ 7 - 205 ॥**

(कोश- जाली- झाली. प्रतीति- प्रत्यय, ज्ञान.)

टीका- दर्पणामध्यें आपलें मुख जरी दिसलें, तरी त्या दर्पणांतील मुखाचा असणेंपणा हा आपल्या मुखपणानेंच आहे. (आपलें मुखच एक आहे.) म्हणून दर्पणांतील मुखाची प्रतीति ही वायाणी म्हणजे मिथ्या आहे. तद्वत् दृश्य, म्हणून जें आहे, तो द्रष्टाच असल्यामुळें दृश्यप्रतीति ही मिथ्या आहे. ॥ 205 ॥

**देखतांचि आपणयातें ॥ आलिये निदेचेनि हातें ॥
तया स्वप्ना ऐसें येथें ॥ न्यहाळितां ॥ 7 - 206 ॥**

निद्रिस्थ सुखासनीं ॥ वाहिजे आनवहाणी ॥

तो साच काय तेसणीं ॥ दशा पावे ॥ 7 - 207 ॥

(कोश- हातें- योगानें. येथें- जागृतींत. न्यहाळितां- जाणावें, जाणत असतां. निद्रिस्थ- निजलेला. सुखासनीं- पलंगावर. वाहिजे- व्यवहार करूं लागला. आनवहाणी- अन्यप्रकारानें. तेसणीं- त्याक्षणीं.)

टीका- निदेचेनिहातें आलियेतया स्वप्ना आपणयातें देखतांचि म्हणजे निद्रेच्या योगानें आलेल्या त्या स्वप्नामध्यें आपण आपणांस पहात असतो, म्हणून पाहिलेले हस्त्यश्वादि आपणावांचून निराळे नाहीत. म्हणून स्वप्नामध्यें देखील कांहीं दृश्य पाहिलें नाही, असें जसें सिद्ध होतें, तद्वत् येथें जागृतींतही समजावें. ॥ 206 ॥

राजा हा सुखकारक पलंगावर निजला असतां स्वप्नामध्यें जर तो आनवहाणीवाहिजे म्हणजे भिक मागण्यास प्रवृत्त होईल, तर खरोखर त्याक्षणीं ती भिकारडी दशा त्याला प्राप्त होईल काय ? होणार नाही. तद्वत् जागृतींत जें दृश्य प्रतीत होतें, तें खरें होईल काय ? नाही. म्हणून पहाण्याचा व्यवहार संभवत नाही. ॥ 207 ॥

कीं शिसंवीण एकएकें ॥ देखिलीं राज्य करितिं रंकें ॥

तैसींच तियें सतुकें ॥ अथी कांई ॥ 7 - 208 ॥

ते निद्रा जेव्हां नाही ॥ तेव्हां तो जैसा जिये ठायीं ॥

तैसाचि स्वप्नीं कांहीं ॥ न दाविजेचि ॥ 7 - 209 ॥

(कोश- शिसेंविण- मस्तकावांचून. एकएकें- कितीएक. रंकें- भिकारी. सतुकें- खरोखर. जियेठारीं- जागृतीमध्ये.)

टीका- एकएकेंरंकें म्हणजे कितीएक भिकारी हे स्वप्नामध्ये शिसेंवीणराज्यकरितिदेखिलीं म्हणजे मस्तकावांचून राज्य करीत असतां जर पाहिलें, तर सतुकें म्हणजे खरोखर ते तितके आहेत काय ? नाहीत. ॥ 208 ॥ कारण ती निद्रा जेव्हां नाही, तेव्हां तो पुरुष जियेठाई म्हणजे जागृतीमध्ये जसा आहे. (स्वप्नांतील दृश्य जागृतीत दिसत नाही, एक पुरुषच असतो.) तसेंच स्वप्नामध्ये कांहीं दृश्य, नदाविजेचि म्हणजे पाहिलें जात नाही. कारण एक आत्माच स्फुरला आहे. ॥ 209 ॥

तान्हेल्या मृगतृष्णा ॥ न भेटल्या शीणु जे सणा ॥

मा भेटलया कोणा ॥ काय भेटले ॥ 7 - 210 ॥

(कोश- मृगतृष्णा- मृगजल. शीणु- त्रास. सण- लहान मूल.)

टीका- तान्हेल्यासणामृगतृष्णानभेटल्याजेशीणु म्हणजे तान्हेलेल्या लहान मुलास मृगजळ न भेटल्यामुळें फार त्रास झाला असें म्हटल्यास हें म्हणणें शोभेल काय ? नाही. हें असो. पण ज्यांना मृगजळ भेटलें आहे, त्यास तरी काय भेटलें आहे ? कांहीं नाही. तद्वत् दृश्य हें कोणासच भेटलें नाही. मग तें पाहिलें असें म्हणणें व्यर्थ होय. ॥ 210 ॥

कीं सावुलीचेनि व्याजें ॥ मेळविलें जेणें दुजें ॥

तयाचें करणें वांझें ॥ झालें जैसें ॥ 7 - 211 ॥

तैसें दृश्यें करोनिया ॥ द्रष्ट्यातें द्रष्ट्या ॥

दावुनि धाडिलें वाया ॥ दाविलेंपणही ॥ 7 - 212 ॥

(कोश- सावुली- सावली. व्याज- कपट. दुजें- दुसरें. धाडिलें- केलें. वाया- व्यर्थ.)

टीका- आपल्या सावलीच्या कपटानें, जेणेंदुजेंमेळविलें म्हणजे ज्यानें दुसरा मित्र साथीदार संपादन केला आहे, त्याचें तें संपादन करणें जसें वांझें म्हणजे निष्फल होतें. तद्वत् द्रष्ट्यानें दृश्य संपादन केलें आहे असें म्हणणें व्यर्थ होतें. कारण तें नाहीच. ॥ 211 ॥ तद्वत् दृश्याकडून द्रष्ट्याला द्रष्टेपणा दाखवून, दाविलेंपणहीवायाधाडिलें म्हणजे दाखविलें म्हणणें व्यर्थ केलें. दृश्य जर मुळींच नाही, तर दाखविलें म्हणणें कसें सत्य

होईल ? ॥212 ॥

जें दृश्य द्रष्टाचि आहे ॥ मा दावणें कां साहे ॥

न दाविजे तरी नोहे ॥ तथा तो कांई ॥7 - 213 ॥

टीका- जर दृश्य म्हणून द्रष्टाच आहे, तर दृश्यानें द्रष्टेपणा हा द्रष्ट्यास दाखविला असें म्हणणें कांसाहे म्हणजे कसें सहन होईल ? होणार नाही. व दृश्यानें द्रष्ट्यास द्रष्टेपणा दाखविला नाही, असें जरी म्हटलें, तरी त्याचा तो स्वयंप्रकाश नाही काय ? आहेच. ॥213 ॥

आरसा न पाहे ॥ तरी मुखचि वाया जाय ॥

तयावीण आहे ॥ आपणपें कीं ॥7 - 214 ॥

(कोश- तयाविण- आरशावांचून.)

टीका- आरसा जर पाहिला नाही, तर मुख हें वायाजाय म्हणजे व्यर्थ होईल काय ? होणार नाही. त्या आरशावांचून आपलें मुख आहे.

॥214 ॥

तैसें आत्मयातें आत्मया ॥ दावीनाचि पें माया ॥

तरी आत्मा वावो कीं वाया ॥ तेंचि कीं ना ॥7 - 215 ॥

(कोश- आत्मयातें- द्रष्ट्यास. माया- दृश्य. वावो- व्यर्थ. वाया- व्यर्थ.)

टीका- माया म्हणजे दृश्य हें जर आत्म्याला आत्मत्व दाखवीत नाही, तर आत्मा हा व्यर्थ होईल कीं दृश्य व्यर्थ होईल तर दृश्यच व्यर्थ होईल. आदर्शवत् (आरशाप्रमाणें.) ॥215 ॥

म्हणोनि आपणापें द्रष्टा ॥ न करितां असे पैठा ॥

आतां झालाचि दिठा ॥ कां करावा ॥7 - 216 ॥

(कोश- पैठा- बसला आहे, स्वयंप्रकाश. दिठा- द्रष्टा.)

टीका- म्हणून द्रष्टा हा आपण आपणांस द्रष्टेपणा उत्पन्न न करितां पैठाअसे म्हणजे आहे त्या ठिकाणीं बसला आहे. यासाठीं आतां दृश्याच्या योगानें दिठा झाला म्हणजे द्रष्टा झाला आहे असें कां म्हणावें ? म्हणू नये.

॥216 ॥

नाना मागुतें दाविलें ॥ वरी पुनरुक्त झालें ॥

येणेंही बोलें गेलें ॥ दावणें वृथा ॥7 - 217 ॥

(कोश- मागुतें- पाठीमागून, पुन्हा, वारंवार. पुनरुक्त- दाखविलेलें पुन्हा दाखविणें.)

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

टीका- नाना म्हणजे अथवा मागुतें दाविले म्हणजे एकवार पाहिल्यानंतर मागाहून जरी आरशानें मुख दाखविलें, तरी वारंवार दाखविणें पुनरुक्त होतें; म्हणून अशा या बोलण्यानें दाखविलें म्हणणें व्यर्थ होतें. तद्वत् वारंवार जरी अनेक दृश्यद्रष्टादि भासूं लागलें, व दृश्य हें द्रष्ट्यास द्रष्टेपणा वारंवार दाखवूं लागलें, तर वारंवार दाखविणें एतद्रूप पुनरुक्त झालें आहे. म्हणून वारंवार जरी दाखविलें, तरी दाखविलें असें म्हणणें व्यर्थ होतें.

॥ 217 ॥

दोरां सर्पाभासा ॥ साचपण दोरु कां जैसा ॥

द्रष्टादृश्यीं तैसा ॥ द्रष्टा साच ॥ 7 - 218 ॥

दर्पणें आणि मुखें ॥ मुख दिसे हें न चुके ॥

परी मुखीं मुख सतुकें ॥ दर्पणीं नाही ॥ 7 - 219 ॥

तैसा द्रष्टादृश्या दोहों ॥ साच कीं देखता ठावो ॥

म्हणोनि दृश्य तें वावो ॥ देखिलें जरी ॥ 7 - 220 ॥

(कोश- दोरां- दोरीचे ठिकाणीं. सर्पाभास- सर्पाचा आभास. साचपण- खरेंपण. दोरु- दोर. सतुकें- खरोखर. देखता- द्रष्टा. ठावो- ठिकाणा.)

टीका- सुलभ.

यावर आतां पूर्वपक्ष करितात-

वावो कीर होय ॥ तरी दिसत तंव आहे ॥

येणेंही बोलें होय ॥ अथी ऐसे ॥ 7 - 221 ॥

(कोश- वावो- मिथ्या. अथी- आहे.)

टीका- तें दृश्य कीर म्हणजे निश्चयेंकरून वावोहोय म्हणजे जरी मिथ्या झालें, तरी दिसत आहे. म्हणून तें दृश्य आहे असें म्हणावें लागतें.

॥ 221 ॥

आतां समाधान सांगतात-

जरी आन आनातें ॥ देखोनि होय देखतें ॥

तरी मानूं येतें ॥ देखिलें ऐसें ॥ 7 - 222 ॥

(कोश- आनआनातें- परस्परातें. देखतें- द्रष्टृत्व. मानूंयेतें- मानलें असतें.)

टीका- जर दृश्य हें स्वसत्तेकरून आहे असें म्हणावें, तर आनआनातेंदेखोनि म्हणजे द्रष्ट्यास जसें दृश्य भासतें, तसें दृश्यास जर द्रष्टा भासूं लागून तें दृश्य देखतेंहोय म्हणजे द्रष्टा होईल, तर दृश्यानें द्रष्टा

पाहिला असें मानलें असतें. तसें मुळींच नाही; म्हणून दृश्य हें नाहीच. म्हणून द्रष्ट्यानें दृश्य पाहिलें, असें देखील म्हणतां येत नाही. ॥ 222 ॥

येथें देखोनि कां न देखोनि ॥ ऐक्य कां नाना होऊनि ॥

परी हा येणेंवांचूनि ॥ देखणें असें ॥ 7 - 223 ॥

(कोश- देखोनि- पाहून. देखणें- ज्ञप्तिमात्र.)

टीका- येथें म्हणजे या परमात्मस्थितीमध्ये पाहून किंवा न पाहून व ऐक्य किंवा नाना प्रकार होऊन जरी भासलें, तरी हा येणेंवांचूनि म्हणजे हा जो परमात्मा याच्यावांचून निराळें देखणें आहे काय ? नाही. ॥ 223 ॥

आरशानें हो कां दाविलें ॥ तरी मुखेंचि मुख देखिलें ॥

न दाविलें तरी संचलें ॥ मुखचि मुखीं ॥ 7 - 224 ॥

तैसें दावितें नाही ॥ तरी हाचि ययाच्या ठाई ॥

मा दाविला तरीही ॥ हाचि यया ॥ 7 - 225 ॥

(कोश- संचलें- संचलें आहे. दावितें- दाखविणारें दृश्य.)

टीका- आपलें मुख आरशानें दाखविलें असें होईना कां पण मुखानेंच मुख पाहिलें असें म्हणावें लागतें. तद्वत् दृश्यानें द्रष्टा प्रकाशित केला असें जरी म्हटलें, तरी द्रष्ट्यानेंच दृश्य प्रकाशित केला, असे म्हणावें लागतें; व आरशाने मुख दाखविलें नाही, तर मुख हे मुखाच्या ठिकाणी जसें आहे, तद्वत् दृश्यानें जरी द्रष्टेपण दाखविलें नाही, तरी हाच एक आहे तो आहे.

॥ 224 ॥

तद्वत् दृश्याच्या अभावामुळें, दावितेंनाहीं म्हणजे दाखविणारें दृश्य नाही असें जरी म्हटलें, तरी हा परमात्मा आपण आपले ठिकाणी आहे. मा म्हणजे अथवा दृश्यानें द्रष्टेपणा दाखविला असें जरी म्हटलें, तरी यास हाच एक आहे. दुसरें कांहीं नाही. ॥ 225 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

जागृतिं दाविला ॥ कां निद्रा हारविला ॥

परी जैसा एकला ॥ पुरुष पुरुषीं ॥ 7 - 226 ॥

(कोश- जागृति- जागृदवरस्थेनें. निद्रा- निद्रेनें. एकला- एकटा.)

टीका- जागृतीनें पुरुष दाखविला व निद्रेनें तो हारविला, असें जरी म्हटलें, तरी पुरुष हा जसा पुरुषाच्या ठिकाणी एकटा आहे, तद्वत् द्रष्टा हा एकच आहे, दृश्य नाही. ॥ 226 ॥

कां रायातें तूं रावो ॥ ऐसा दाविजे प्रत्यवो ॥

तरी ठायें ठावो ॥ राजाचि असिजे ॥ 7 - 227 ॥

नातरी रायपण राया ॥ नाणिजेचि प्रत्यया ॥

तरी कांहीं उणें तया- ॥ माजीं असे ॥ 7 - 228 ॥

(कोश- रायातें- राजास. रावो- राजा. प्रत्यवो- आठवण. ठायेंठावो- ठिकाणच्या ठिकाणीं. नातरी- अथवा. उणें- कमीपणा.)

टीका- तद्वत् दाविल्या न दाविल्यावांचून द्रष्टा आहे. बाकी सुलभ. ॥ 227 ॥ 228 ॥

तैसें दावितां न दावितां ॥ हा ययापरौता ॥

चढे ना तुटे आइता ॥ असतचि असे ॥ 7 - 229 ॥

(कोश- ययापरौता- आहे त्यापेक्षां अधिक. चढे- फांके, वाढे. तुटे संकोचित होतो, कमी होतो. आइता- स्वतः सिद्ध. असतचिअसे- आहे तसा असणेपणानें आहे.)

टीका- तद्वत् दावितां म्हणजे दृश्यानें द्रष्टा दाखविला असें म्हटलें, म्हणून हा परमात्मा ययापरौता म्हणजे आहे त्यापेक्षां अधिक चढेना म्हणजे वाढतो असें नाही; व नदावितां म्हणजे तो दाखविला नाही म्हणून तुटेना म्हणजे कमी होतो असें नाही. तर तो आइता म्हणजे स्वतःसिद्ध आहे तसा असणेपणानें आहे. ॥ 229 ॥

तरी काय निमित्त पिसें ॥ हा यया दावूं बैसे ॥

देखते नाही तें आरसे ॥ देखावे कवणें ॥ 7 - 230 ॥

(कोश- निमित्त- निमित्ताच्या कपटानें.)

टीका- सर्व दृश्य आपणच आहों असें सांगितलें. आतां तो द्रष्टा तरी कोणत्या निमित्ताने स्फुरावा ? अशी सहज शंका उत्पन्न होते. म्हणून तिचेंच विवरण करितात. तरी कोणत्या निमित्ताच्या कपटानें हा परमात्मा आपण आपणांस दाखविण्यास (स्फुरावयास) बसला आहे ? पहाणारे जर नाहीत, तर आरसे कोणीं पहावेत ? पहातां येणार नाहीत. तद्वत् द्रष्टा जर स्फुरला नाही, तर दृश्य तरी कोणीं पहावें ? पहाणेंच संभवणार नाही. म्हणून ज्या अर्थी परमात्मा स्फुरला आहे, तर त्यास कारण कोण आहे ? ॥ 230 ॥

समाधान सांगण्यास आरंभ करितात-

दीपु दावी तयातें रची ॥ कीं तेणेंचि सिद्धि दीपाची ॥

तैसी सत्ता निमित्ताची ॥ येणें साच ॥ 7 - 231 ॥

टीका- दीपास जो मनुष्य दाखवितो, त्यास दीप हा कधीं तरी रची म्हणजे उत्पन्न करील काय ? नाही. तर त्या मनुष्याकडूनच दीपाची सिद्धी होते. तद्वत् आपली सत्ता स्फुरली आहे, त्यास निमित्त येणेसांच म्हणजे हा आत्माच खरोखर आहे.

वन्हीतें वन्हीशिखा ॥ प्रकाशे कीर देखा ॥

परी वन्हीहोनि लेखा ॥ येईल कांई ॥ 7 - 232 ॥

(कोश- वन्हीहोनि- वन्हीहून भिन्नपणानें. लेखा- मोजतां, गणितां.)

टीका- वन्हीला वन्हीची शिखा प्रकाशित करिते, पण ती वन्हीहून भिन्नपणानें मोजतां येईल काय ? नाही. तद्वत् स्फुरण हें आपणाहून भिन्न नाही. ॥ 232 ॥

आणि निमित्त जें बोलावें ॥ तें येणेंचि दिसोनि दावावें ॥

देखिलें तरी स्वभावें ॥ दृश्यही हा ॥ 7 - 233 ॥

(कोश- दिसोनि- दृश्य होऊन. दावावे- दाखवावे.)

टीका- आणि द्रष्टादि स्फुरणास निमित्त कोण आहे, अशा विषयीं जर बोलावें तर हा परमात्माच दिसोनिदावावें म्हणजे इदमाच्या सत्तारूपानें दृश्य होऊन आपणच द्रष्टारूपानें स्फुरून दाखवावें; व जरी दृश्य पाहिलें, तरी स्वभावानें हाच दृश्य आहे; म्हणून दृश्यद्रष्ट्याच्या एकरूप स्फुरणास आत्माच कारण आहे. ॥ 233 ॥

म्हणोनि स्वयंप्रकाशा इया ॥ आपणापें देखावया ॥

निमित्त हावांचोनिया ॥ नाहीच मा ॥ 7 - 234 ॥

टीका- म्हणून या स्वयंप्रकाश परमात्म्यास आपण आपणांस पहाण्याविषयीं निमित्त, हावांचोनिया म्हणजे याच्यावांचून अन्य कांहीं नाही. यावरून दृश्यादि भासण्यास अज्ञान कारण आहे, असें म्हणणें व्यर्थ होय.

॥ 234 ॥

भलुतेन विन्यासें ॥ दिसे तें तेणेंचि दिसे ॥

हावांचूनि नसे ॥ येत कांहीं ॥ 7 - 235 ॥

लेणें आणि भांगारें ॥ भांगारचि एक स्फुरे ॥

कां जें येथ दुसरें ॥ नाहीच म्हणोनि ॥ 7 - 236 ॥

जळतरंगीं दोहीं ॥ जळावांचूनि नाही ॥

म्हणोनि आन कांहीं ॥ नाही ना नोहे ॥ 7 - 237 ॥

(कोश- भलुतेन- कोणत्याही. विन्यासे- प्रकारानें. दिसे- दृश्य होतें. तेणेंचि- त्या आत्म्याच्या योगानेंच. हावांचूनि- या आत्म्यावांचून. लेणें- दागिना. भांगार- सुवर्ण. जळतरंग- पाण्याची लाट. आन- दुसरें. नाहीना नोहे- नाहीना ? म्हणजे नव्हे काय ? तर नोहे म्हणजे नाहीच.)

टीका- सुलभ.

हो कां घ्राणानुमेयो ॥ येवूं कां हातीं घेवो ॥

लाभो कां दिठी पावो ॥ भलतैसे ॥ 7 - 238 ॥

परी कापुराचे ठाई ॥ कापुरावांचोनि नाही ॥

तैशा रीतीं भलतयाही ॥ हाचि यया ॥ 7 - 239 ॥

(कोश- घ्राणानुमेयोहो- नाकानें सुवास घेऊन जाणतां येवो. भलतैसे- कोणत्याही प्रकारानें. तैशारीतीं- तशा रीतीनें, त्रिपुटीरुपानें. भलतयाही- कोणत्याही.)

टीका- कापुर हा घ्राणानुमेयोहो म्हणजे नाकानें सुवास घेतां येवो; किंवा हातास त्याचा स्पर्श होवो; किंवा दृष्टीस कोणत्याही प्रकारानें पावोलाभो म्हणजे प्राप्त होवो; ॥ 238 ॥ पण कापुराचे ठिकाणीं कापुरावांचून अन्य तीन भेद मुळींच नाहीत. तद्वत् कोणत्याही त्रिपुटीनें जरी आत्मा स्फुरला, तरी त्याच्यावांचून तीन भेद मुळींच नाहीत. ॥ 239 ॥

आतां दृश्यपणें दिसो ॥ कां द्रष्टा होवोनि असो ॥

परी हावांचोनि अतिसो ॥ नाही येथ ॥ 7 - 240 ॥

गंगा गंगापणें वाहो ॥ कां सिंधु होवोनि राहो ॥

परी पाणीपणा नवलावो ॥ हें न देखो कीं ॥ 7 - 241 ॥

थिजावें कां विघरावें ॥ हें अप्रयोजक अघवें ॥

घृतपण नव्हे ॥ अनारिसें ॥ 7 - 242 ॥

ज्वाळा आणि वन्ही ॥ न लेखिजति दोनि ॥

वन्हिमात्र म्हणौनि ॥ आन नव्हेचि ॥ 7 - 243 ॥

(कोश- हावांचोनि- या आत्म्यावांचून. अतिसो- अतिशय. नवलावो- भेदरुप आश्चर्य. थिजावें- घट्ट व्हावें. विघरावें- विरघळावें. अप्रयोजक- भेदरुप अप्रयोजकपण. अघवें- समग्र. अनारिसें- निराळें, वेगळें, भिन्न. नलेखिजति- गणिले जात नाहीत. आन- भेद.)

टीका- आतां तो परमात्मा दृश्यपणानें दिसो, किंवा द्रष्टा होऊन असो, पण याच्यावांचून येथें अतिशय कांहीं नाही. ॥ 240 ॥ गंगा ही गंगापणानें वहात असो, किंवा सिंधु होऊन राहो, पण पाणीपणांत भेदरूप नवलाव म्हणजे आश्चर्य हें कधीही दृष्टीस पडावयाचें नाही. ॥ 241 ॥ तूप हें घट्ट होवो, किंवा विघरो म्हणजे पातळ होवो, एवढाच भेद आहे. (सगळा भेदरूपी अप्रयोजकपणा एवढाच आहे.) तें तूप घट्ट झालें व पातळ झालें, म्हणून घृतपण म्हणजे तूपपण भिन्न नाही. ॥ 242 ॥ ज्वाळा आणि वन्हि हे दोनीनलेखिजति म्हणजे दोनपणानें गणिले जात नाहीत; कारण ते वन्हिमात्र आहेत, म्हणून भेद नाही. तद्वत् जरी त्रिपुटी भासली, तरी सर्व आत्माच स्फुरला आहे, अन्य कांहीं नाही. ॥ 243 ॥

तैसें दृश्य कां द्रष्टा ॥ या दोनी दशा वाजटा ॥

पहातां ययाचिया काष्ठा ॥ स्फुर्तिमात्र जो ॥ 244 ॥

(कोश- काष्ठ- स्थिति. स्फुर्तिमात्र- ज्ञप्तिमात्र.)

टीका- म्हणून एक आत्माच स्फुरल्यामुळें दृश्य व द्रष्टा अशा या दोन दशा वाजटा म्हणजे मिथ्या आहेत. ययाचियाकाष्ठापहातां म्हणजे याची स्थिति पाहिली असतां जो स्फुर्तिमात्र आहे. ॥ 244 ॥

इये स्फुर्तिकडोनि ॥ नाही स्फुर्तिमात्रावांचोनि ॥

तरी काय देखोनि ॥ देखतु असे ॥ 7 - 245 ॥

(कोश- काय- कोणतें दृश्य. देखतु- द्रष्टा.)

टीका- इयेस्फुर्तिकडोनि म्हणजे त्रिपुटीरूप स्फुर्ति भासत असतांही या स्फुर्तिमात्र आत्म्यावांचून अन्य कांहीं नाही. म्हणून कोणतें दृश्य पाहून आत्मा हा द्रष्टा होईल ? होणार नाही. ॥ 245 ॥

पुढें फर्केना दिसतें ॥ ना मार्गें डोकावी देखतें ॥

पहातो येणें ययातें ॥ स्फुरद्रूपचि ॥ 7 - 246 ॥

(कोश- फर्केना- फरकून येत नाही. दिसतें- दृश्य. डोकावी- डोकावून पहातो असें. देखतें- द्रष्टा.)

टीका- दिसतें म्हणजे दृश्य हें पुढें फर्केना म्हणजे द्रष्ट्यापुढें फरकून येऊन उभें रहात नाही. व देखते म्हणजे द्रष्टा हा पाठीमागून डोकावून पहात नाही. म्हणून दृश्यद्रष्टादिक कांहीं नसून हा स्फुरद्रूप आत्मा आपण आपणास पहात आहे. ॥ 246 ॥

आतां यानंतर कशी स्थिति झाली, तें सांगतात-
 कल्लोळ जळीं घातले ॥ सोनेनी सोनें पांघुरलें ॥
 दिटीचे पाय गुंतले ॥ दिटीसीचि ॥ 7 - 247 ॥
 श्रुतीसि मेळविली श्रुति ॥ दृतीसि मेळविली दृति ॥
 कां तृप्तीसीचि तृप्ति ॥ वोगरिली ॥ 7 - 248 ॥
 गुळें गुळ परवडिला ॥ मेरु सुवर्णे मढिला ॥
 कां ज्वाळा गुंडाळला ॥ अनळु जैसा ॥ 7 - 249 ॥

(कोश- कल्लोळ- तरंग. पांघुरलें- पांघरुं घातलें. पाय- दृष्टीपण. श्रुति- श्रवण, शब्द, कान. दृति- सुवास. वोगरिली- वाढली. परवडिला- माखिला. अनळु- अग्नि.)

टीका- कल्लोळ म्हणजे पाण्यावरच्या लाटा ह्या पाण्यांत घातल्या, किंवा सोन्याच्या योगानें सोनें हें झांकलें, किंवा दृष्टीचे पाय म्हणजे दृष्टीपण दृष्टीचे ठिकाणींच गुंतलें; ॥ 247 ॥ श्रुति म्हणजे श्रवण त्यास श्रवण मिळविलें; दृति म्हणजे सुवास त्यास सुवास मिळविला; किंवा तृप्तीलाच तृप्ति ही जेवणाकरितां वोगरिली म्हणजे वाढली; ॥ 248 ॥ गुळानें गुळ हा परवडिला म्हणजे माखिला; किंवा मेरु हा सुवर्णानें मढिला; किंवा ज्वाळांनीं जसा अग्नि गुंडाळला जातो; अशी स्थिति प्राप्त झाली. कारण सर्व आत्माच आहे व दृश्यद्रष्टादि भेद नाहीत म्हणून तो आपणच आपणास पहात आहे. ॥ 249 ॥

हें बहु काय बोलिजे ॥ कीं नभ नभाचिये रिघे शेजे ॥

मग कोणें निदिजे ॥ जागें कोण ॥ 7 - 250 ॥

(कोश- नभ- आकाश. रिघे- प्रवेश करी. शेजे- शय्येवर.)

टीका- आतां फार काय बोलावें कीं, आकाश जर आकाशरूप शय्येवर निजण्यास प्रवृत्त होईल, तर मग कोणत्या आकाशानें निजावें व कोणत्या आकाशानें जागावें ? हे दोन्ही प्रकार व्यर्थ आहेत. कारण आकाश हें एकच आहे; त्याचे ठिकाणीं भेद नाही. तद्वत् दृश्यद्रष्टारूपानें जरी तो आत्मा स्फुरला, तरी तो एकच आहे. भेद मुळींच नाही. म्हणून तो स्फुरद्रूपपणानें प्रकाशितो, किंवा आपण आपणास पहातो, असें म्हटल्यास चिंता नाही. ॥ 250 ॥

हा येणें पाहिला ऐसा ॥ कांहीं न पाहिला जैसा ॥

आणि न पहातांही अपैसा ॥ पहाणेंचि हा ॥ 7 - 251 ॥

(कोश- कांहीं- दृश्य. अपैसा- सहज.)

टीका- हायेणेंपाहिलाऐसा म्हणजे हा आपण आपणास पहातो असें जरी म्हटलें, तरी त्याने कांहींच पाहिलें नाहीं; कारण तो एकपणानें असतां पहाणें कसें संभवेल ? संभवणार नाहीं. व तो कांहीं पहात नसतांहीं सहज पहाणेस्वरूप आहे.

येथें बोलणें न साहे ॥ जाणणें न समाये ॥

अनभवु न लाहे ॥ अंग मिरवूं ॥ 7 - 252 ॥

(कोश- समाये- मावतें. लाहे- ग्रहण करी.)

टीका- येथें बोलणें सहन होत नाहीं; जाणणें मावत नाहीं; व अनुभव हा अंगमिरवूनलाहे म्हणजे आपले अंग मिरवित नाहीं. ॥ 252 ॥

म्हणोनि ययातें येणें ॥ येपरीचें पहाणें ॥

पहातां कांहीं कोणें ॥ पाहिलें नाहीं ॥ 7 - 253 ॥

टीका- म्हणून हा आत्मा ययातेंयेणें म्हणजे आपण आपणांस येपरीचेंपहाणें म्हणजे अशा प्रकारानें पहातो कीं, पहातां म्हणजे विचार केला असतां कोणींही कांहीं दृश्यादि पाहिलें नाहीं. ॥ 253 ॥

किंबहुना ऐसें ॥ आत्मेनि आत्मा प्रकाशे ॥

न चेतूचि चेंवूं बैसे ॥ जयासि तो ॥ 7 - 254 ॥

टीका- किंबहुना उक्तेन अध्याहृत म्हणजे फार काय बोलावें ? याप्रमाणें आत्मा हा आपणांस प्रकाशित करितो किंवा पहातो असें म्हणतां येईल काय ? नाहीं. ज्याप्रमाणें चेतु म्हणजे जागा झालेला मनुष्य जयासितो म्हणजे आपण आपणांस चेंवूनबैसे म्हणजे जागृत करण्यास बसत नाहीं; तद्वत्. ॥ 254 ॥

स्वर्यें दर्शनाचिया सवां ॥ अवघीयाचि जाति फावा ॥

परी निजात्मभावा ॥ न मोडतांही ॥ 7 - 255 ॥

(कोश- सवां- स्थितींत. जाति- प्रकार.)

टीका- स्वतः आपल्या स्वभावसिद्ध दर्शनाचे ठिकाणीं अवघीयाचि म्हणजे समग्र दृश्यद्रष्टादि जाति जरी फावा म्हणजे भासल्या, तरी स्वकीय आत्मभाव कोणत्याही ठिकाणीं मोडत नाहीं. ॥ 255 ॥

न पहातां आरसा असों पाहे ॥ तरी तेंचि पहाणें होय ॥

आणि पहाणेन तरी जाय ॥ न पहाणें पहाणें ॥ 7 - 256 ॥

टीका- कोणताही मनुष्य आरसा न पहातां असोंपाहे म्हणजे आपण असण्यास पहातो, तर तो पहाणेंस्वरूपाने आहेच; व आरसा पाहिला तरी तो एकपणानें आपणच आहे; म्हणून कांहीं पाहिलें व न पाहिलें असें जसें म्हणतां येत नाहीं, तद्वत् दृश्यादिक पहात असतां व न पहात असतां तो आत्मा एकच पहाणेपणानें आहे; म्हणून न पहाणें व पहाणें हे दोन्हीं प्रकार जाय म्हणजे जातात. (व्यर्थ होऊन नाहीसे होतात.) ॥ 256 ॥

भलतैसा फांके ॥ परी एकपणा न मुके ॥

नाना संकोचे तरी असकें ॥ हाचि अथी ॥ 7 - 257 ॥

टीका- भलतैसाफांके म्हणजे दृश्यद्रष्टादि कोणत्याही प्रकारानें जरी तो आत्मा स्फुरला, तरी त्याचा एकपणानमुके म्हणजे मोडत नाहीं. व सुषुप्त्यादि अवस्थेंत संकोचित झाला, तरी असकें म्हणजे समग्र हाच आहे. म्हणून पहाणें व न पहाणें असे हे उभय प्रकार संभवत नाहीत. भेदाभावात्. ॥ 257 ॥

सूर्याचिया हाता ॥ अंधारु नये सर्वथा ॥

मा प्रकाशाची कथा ॥ ऐकता कां ॥ 7 - 258 ॥

अंधारु कां उजिवडु ॥ एकला हा एकवडु ॥

जैसा कां मार्तडु ॥ भलतेथें ॥ 7 - 259 ॥

तैसा आवडतिये भूमिके ॥ आरुढलियाही कौतुकें ॥

परी ययातें हा न चुके ॥ हाचि ऐसा ॥ 7 - 260 ॥

(कोश- मार्तड- सूर्य. भूमिके- स्थितींत, अवस्थेंत.)

टीका- सूर्याच्या हातास अंधार येत नाहीं, पण त्यानें प्रकाशाची कथा तरी ऐकिली आहे काय ? नाहीं. ॥ 258 ॥

अंधार व उजिवडु म्हणजे उजेड हे दोन्ही मिळून जसा एकलाएकवडु म्हणजे एकटा एकच सूर्य आहे; मग तो भलत्याच ठिकाणीं (कोठेंही) असल्यास चिंता नाहीं. ॥ 259 ॥ तैसा आवडतियेभूमिके म्हणजे तद्वत् कोणत्याही आवडणा-या भूमिकेच्या ठिकाणीं तो कौतुकानें आरुढ झाला (स्फुरला,) तरी हा ययातेंचुके म्हणजे आपण आपणास चुकत नाहीं, असाच हा आहे; म्हणून पहाणें व न पहाणें हे उभय प्रकार संभवत नाहीत, व दोन्हीही तोच आहे. ॥ 260 ॥

सिंधूची सीव न मोडे ॥ पाणीपणा सळू न पडे ॥

मोडोत कां गाडे ॥ तरंगाचे ॥ 7 - 261 ॥

(कोश- मोडोत- नाहीसे होवोत. गाडे- व्यापार, समुदाय.)

टीका- सिंधूची सीव म्हणजे मर्यादा मोडत नाही, व पाणीपणामध्ये सळू म्हणजे किंचितही कमी होत नाही. मग तरंगाचे गाडे म्हणजे समुदाय हे उत्पन्न होऊन मोडेनात कां ! तद्वत् हजारो त्रिपुट्या उठून नाहीशा झाल्या, तरी आत्मपणा बिघडत नाही. ॥ 261 ॥

रश्मी सूर्याचि अथी ॥ परी बिंबाबाहेर जाति ॥

म्हणोनि बोधसंपत्ति ॥ उपमा नोहे ॥ 7 - 262 ॥

आणि पल्हेचा दोडा ॥ न पडतां तडा ॥

जग तंव कापडा ॥ न भरेच कीं ॥ 7 - 263 ॥

सोनयाचा रवा ॥ रवेपणाचा ठेवा ॥

अवघेयाचि अवयवा ॥ लेणें नव्हे ॥ 7 - 264 ॥

न फेडितां आडवावो ॥ दिगंतोनि दिगंता जावो ॥

नये मा पावों ॥ उपम कांई ॥ 7 - 265 ॥

म्हणोनि इये आत्मलीळे ॥ नाहीं आन कांटाळें ॥

आतां ययाचिये तुळे ॥ हाचि यया ॥ 7 - 266 ॥

(कोश- रश्मी- किरण. पल्हेचा- कापसाचें. दोडा- बोंड. तडा- चीर. रवा- पाटा. अवघेयाचि- समग्र. लेणें- दागिना. आडवावो- मध्येच येणारा प्रतिबंध. कांटाळें- तराजु. तुळे- तुलनेस, उपमेस.)

टीका- किरणें ही सूर्याच्या ठिकाणी आहेत. पण ती सूर्यबिंबास सोडून बाहेर जातात. येथें बोधसंपत्ति म्हणजे आत्मप्रकाश आत्म्यास सोडून बाहेर जात नाही, म्हणून सूर्याची उपमा देता येत नाही ॥ 262 ॥ कापसाच्या बोंडास चिरा न पडतां जग हें कापडाने भरत नाही. आत्मा हा सार्वकाल कोणत्याही स्थितीत आहे तसाच भरला आहे. म्हणून कापसाचा दृष्टांत देता येत नाही. ॥ 263 ॥ सोन्याचा पाटा हा पाटाच्या स्वरूपानेंच असावयाचा. म्हणून संपूर्ण अवयवावर तो दागिना म्हणून घालतां येत नाही. आत्मा हा सार्वकाळ आहे तसा आहे, व सर्व त्रिपुटीच्या रुपानें तो भासतो, म्हणून ही देखील उपमा देता येत नाही. ॥ 264 ॥ आडवाव म्हणजे मध्यप्रदेश हाच प्रतिबंध, तो नफेडितां म्हणजे न ओलांडतां ह्या दिशेच्या

शेवटापासून त्या दिशेच्या शेवटास जातां येईल काय ? नाही. आत्मा हा त्रिपुटीस्थितींत व त्रिपुटीविरहित स्थितींत आहे तसाच आहे. येथें कोणताही प्रतिबंध नाही. म्हणून उपमाही कांई म्हणजे कांहीं, पावॉनयेमा म्हणजे मिळत नाही. (मा शब्द पुराणार्थी अथवा अलंकारार्थी कोंकणांत बोलण्यांत येतो.)
 ॥ 265 ॥ म्हणून या आत्मलीलेविषयीं उपमा देण्यास दुसरी तराजूच नाही. ॥ (ताजवा, तागडी नाही.) आतां याच्या उपमेस हाच योग्य आहे.
 ॥ 266 ॥

आता त्या आत्म्याची स्थिति कशी आहे, तें सांगतात-
स्वप्रकाशाच्या ग्रासीं ॥ जेवितां बहु वेगेंसि ॥
वेचेना परी कुसी ॥ वाखीही न पडे ॥ 7 - 267 ॥

टीका- स्वप्रकाशाच्या ग्रासीं म्हणजे आपला प्रकाश हेंच कोणी एक दृश्य, त्याचा ग्रास बहुवेगानें जेवीत असतां तो आत्मा वेचेना म्हणजे नाश पावत नाही. (अनेक प्रकारानें दृश्य जरी भासून नाहीसें झालें, तरी तो व्यय पावत नाही.) व जेवून त्याचें पोट भरलें असें म्हणावें, तर कुसीं म्हणजे पोटावर वाख म्हणजे वळीही पडत नाही. (तो आत्मा द्रष्टारूपानें दृश्य जेवल्यामुळें अधिक भरत नाही, तर तो आहे तसाच आहे.) ॥ 267 ॥

ऐसा निरुपमापरी ॥ आपुलीये विलासवरी ॥
आत्मा राणीव करी ॥ आपुला ठाई ॥ 7 - 268 ॥

(कोश- निरुपमापरी- निरुपम. विलास- दृश्यरूप विलास.)

टीका- अशा प्रकारचा निरुपम आत्मा हा आपल्या विलासास आपण वरी म्हणजे स्विकारितो व असा तो आत्मा आपले ठिकाणीं राज्य करीत आहे. ॥ 268 ॥

आतां अज्ञान नाही, असा उपसंहार करितात-
तयातें म्हणिपे अज्ञान ॥ तरी न्याया भरलें रान ॥
आतां म्हणतयाचें वचन ॥ उपसाहों आम्हीं ॥ 7 - 269 ॥

(कोश- भरलें- शिरलें. रान- दांडगेपण, अज्ञानपण. उपसाहों- कसें सहन करावें ?)

टीका- अशा त्या आत्म्यास जर अज्ञान म्हणावें, तर न्यायाचे ठिकाणीं रान शिरलें म्हणावयाचें ! आतां अज्ञान आहे असें म्हणणा-यांचें भाषण आम्हीं कसें सहन करावें ? सहन करितां येणार नाही. ॥ 269 ॥

प्रकाशितं अज्ञान ॥ ऐसं म्हणणें हन ॥

तरी निधि दावी तें अंजन ॥ न म्हणजे कांई ॥ 7 - 270 ॥

(कोश- निधि- ठेवा. अंजन- डोळ्यांत घालण्याचें द्रव्य, एक विशेष प्रकारचें काजळ.)

टीका- प्रकाशित करणा-या आत्म्यास जर अज्ञान असं म्हणावें, तर निधि म्हणजे जमिनींत पुरुन ठेवलेल्या ठेव्यास प्रकाशित करणारें व नेत्रांत घालण्याचें जें द्रव्य त्यास अंजन असं म्हणत नाहीत काय ? अपितु म्हणतातच. ॥ 270 ॥

सुवर्णगौर अंबिका ॥ न म्हणजे काय काळिका ॥

तैसा आत्मा प्रकाशका ॥ अज्ञानवादु ॥ 7 - 271 ॥

(कोश- अंबिका- अंबादेवी. काळिका- काळिका देवी.)

टीका- सोन्याच्या गौरवर्ण अंबिकेस काळिकादेवी असं म्हणत नाहीत काय ? अपितु म्हणतातच. तद्वत् प्रकाशक आत्म्यास अज्ञान असं म्हणण्याचा वाद आहे. ॥ 271 ॥

ये-हवीं शिवोनि पृथ्वीवरी ॥ तत्वाच्या वाने परी ॥

जयाच्या रश्मिकरीं ॥ उजाळा येति ॥ 7 - 272 ॥

जेणें ज्ञान सज्ञान होय ॥ दृड्मात्र दृष्टीतें विये ॥

प्रकाशाचा दिवो पाहे ॥ प्रकाशेंसि ॥ 7 - 273 ॥

(कोश- शिवोनि- शिवापासून. पृथ्वीवरी- पृथ्वीपर्यंत. वाने- प्रकार. परी- प्रकार. रश्मिकरीं- प्रकाशानें, किरणाच्या हातानें. सज्ञान- ज्ञानयुक्त, ज्ञानपण. दिवो- सूर्य अथवा आत्मा.)

टीका- येरव्हीं शिवापासून पृथ्वीपर्यंत तत्वांचे प्रकार बहुत आहेत, पण ते सर्व ज्या आत्म्याच्या प्रकाशानें उजाळायेति म्हणजे प्रकाशित होतात.

॥ 272 ॥ ज्या आत्म्याच्या योगानें ज्ञान हें सज्ञान होतें व दृड्मात्र म्हणजे ज्ञप्तिमात्र परमात्मा हा दृष्टीतेंविये म्हणजे स्फुरणास प्रसवतो; व प्रकाशाचा दिवस म्हणजे सूर्य अथवा आत्मा हा प्रकाशासच पहातो. ॥ 273 ॥

तें कोणें निकृष्टें ॥ दाविलें अज्ञानाचेनि बोटें ॥

ना तमें सूर्य मोटें ॥ बांधितां निकें ॥ 7 - 274 ॥

(कोश- निकृष्टें- निकृष्ट मनुष्यानें. तमें- अंधकारानें. निकें- खरोखर, निश्चयानें.)

टीका- अशा त्या प्रकाशरूप आत्म्यास कोणत्या निकृष्ट पुरुषानें हें अज्ञान म्हणून बोटानें दाखविलें ? अंधकाराकडून सूर्य हा मोटेंत बांधिला जात नाही. तद्वत् आत्म्यास अज्ञान असें म्हणतां येत नाही. ॥ 274 ॥

**' अ ' पूर्वी ज्ञानाक्षरीं ॥ वसतां ज्ञानाची थोरी ॥
शब्दार्थाची उजरी ॥ अपूर्व नव्हे ॥ 7 - 275 ॥**

(कोश- अपूर्व- चमत्कार.)

टीका- ज्ञान या अक्षरांच्या पूर्वी अकार ठेविला असतां " नाही दुसरें ज्ञान ज्या ज्ञानाहून " अशा बहुव्रीहि समासानें ज्ञानाचाचे थोरपणा प्रकट होतो. अज्ञान म्हणून कांहीं वस्तु नसतां ज्ञानच एक आहे, असें सिद्ध होतें. म्हणून शब्दार्थाचें उजरी म्हणजे वैभव दृष्टीस पडतें. हा चमत्कार नव्हे काय ? अपितु होय. ॥ 275 ॥

लाखेचे मांदुसें ॥ आगीचें ठेवणें काइसें ॥

आंतु बाहेरी सरिसें ॥ करुनिघाली ॥ 7 - 276 ॥

(कोश- मांदुसे- पेटी. काइसें- कोणत्या प्रकारचें आहे ? सरिसें- सारखें.)

टीका- लाखेच्या पेटीमध्ये अग्नि जर ठेविला, तर आंत बाहेर सारखा रस होऊन जाईल. पेटी म्हणून कांहीं उरणार नाही. तद्वत् ज्ञानाचे ठिकाणीं अज्ञान रहाणार नाही, व ज्ञानाचें पूर्वी अकार ठेविला, तरीही त्या अज्ञान शब्दाच्या आंतबाहेर ज्ञानच शोभतें. ॥ 276 ॥

म्हणोनि जग ज्ञानस्फूर्तीतें ॥ बोलतां अज्ञानवादातें ॥

विखुरलीं होती आन्तें ॥ वाचचिये ॥ 7 - 277 ॥

(कोश- ज्ञानस्फूर्ति- अहमिदमात्मक स्फुरण. विखुरलीं- विसकटलीं. आन्तें- आंतडी.)

टीका- म्हणून जगज्ञानस्फूर्तीस अज्ञान असें म्हटलें असतां, वाचेचीं आंतडीं विसकटलीं जातात. (व्यर्थ बडबड होते.) ॥ 277 ॥

अखरी तंव गोवधु ॥ पुढारा तरी अनृतबाधु ॥

मा कैसा अज्ञानवादु ॥ कीजे ज्ञानीं ॥ 7 - 278 ॥

(कोश- अखरें- अक्षरें. गोवधु- गोहनन, अथवा गो म्हणजे बैल त्याची वधु म्हणजे स्त्री गाय.)

टीका- गोवध एवढीं अक्षरें जर उच्चारिलीं, तर त्यावरून गो म्हणजे गाय तिचा वधु म्हणजे वध हा होत नाही; म्हणून अनृत म्हणजे खोटा

जो गोहननरुप अर्थ त्याचा असंभव असल्यामुळें पुढेंच बाध होतो; व गोवधु म्हणजे गाय असा अर्थ गृहीत होतो. तद्वत् नज्जत्पुरुषावरुन नव्हे ज्ञान ते अज्ञान असा अर्थ केला, तर तो असंभवित असल्यामुळें त्याचा बाध करुन बहुव्रीही समास केला असतां ज्ञानरुप अर्थच शोभतो. मग ज्ञानाचे ठिकाणीं हें अज्ञान असा वाद कसा करितां येईल ? येणार नाही. ॥ 278 ॥

आणि अज्ञान म्हणणें ॥ स्फुरतसे ज्ञानपणें ॥

आतां हेंचि ज्ञान कोणें ॥ मानिजेना ॥ 7 - 279 ॥

टीका- आणि ' मी अज्ञ आहे ' अशा रीतीनें अज्ञान हें ज्ञानपणांनं स्फुरत असतां या ज्ञानास कोणीही मानीत नाहीत ! ॥ 279 ॥

असो हें आत्मराजें ॥ आपणपें जेणें तेजें ॥

आपणचि देखीजे ॥ बहुयेपरी ॥ 7 - 280 ॥

निर्वचितां झांवळें ॥ तेंचि कीं लाहे डोळे ॥

डोळ्यापुढें मिळे ॥ तेंचि तया ॥ 7 - 281 ॥

ऐसें जगज्ञान जें आहे ॥ तें अज्ञान म्हणे मी विये ॥

येणें अनुमानें हो पाहे ॥ अथी ऐसे ॥ 7 - 282 ॥

(कोश- झांवळें- मंद, अंधुक. लाहे- ग्रहण करितात. विये- प्रसवे. होपाहे- होईल. अथी- आहे.)

टीका- हें असो. आत्मराज हा आपण आपणांस जेणेंतेजें म्हणजे आपल्या तेजानें बहुत प्रकारानें पहात आहे. ॥ 280 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात.- निर्वचितां म्हणजे पापण्या मिटल्या असतां जें झांवळें म्हणजे मंद अंधुक दृश्य भासतें, ते डोळ्यासच दिसतें व त्या डोळ्यासच तें दृश्य मिळतें. तद्वत् दृश्यद्रष्टारुपानें आपण आपणांस पहातो व त्यांचा आपणांस नित्य लाभ आहे. ॥ 281 ॥ अशा या दृष्टांताप्रमाणें जें जगज्ञान आहे, त्याचा लाभ ज्ञानासच आहे. म्हणून त्या ज्ञानास अज्ञान प्रसवतें अशा अनुमानानें तें अज्ञान आहे असें सिद्ध होईल काय ? ज्ञाहीं.

॥ 282 ॥

तंव अज्ञान त्रिशुद्धि नाही ॥ हें जगचि ठेविलें ठाई ॥

धर्म धर्मित्व कांहीं ॥ ज्ञानअज्ञाना असे ? ॥ 7 - 283 ॥

(कोश- धर्मधर्मित्व- ज्ञान हा धर्म व त्यास अज्ञान कारण असल्यामुळें तें धर्म होय.)

टीका- जगद्रूप कार्यामुळें अज्ञान कारण आहे अशा अनुमानानें तें अज्ञान आहे असें जर म्हणावें, तर अशा प्रकारचें अज्ञान नाही, असे त्रिशुद्धि म्हणजे तीनवेळ सांगतां. आतां अज्ञान कारण नाही, असें सिद्ध झाल्यामुळें हें जग ठाईं ठेविलें म्हणजे ज्ञानाचे ठिकाणीं ठेविलें आहे.- (जगतोपिप्रकाशरूपत्वात्) म्हणून सर्व जग चिद्रूप आहे. म्हणून ज्ञानाज्ञानाचे ठिकाणीं परस्परांचा धर्मधर्मिभाव घडत आहे काय ? नाही. अज्ञानाचा तरी असंभवच आहे. मग धर्मधर्मित्व कसें घडेल ? घडणार नाही. ॥ 283 ॥

कां जळा मोति विये ॥ राखोंडिया दीपु जिये ॥

तरी ज्ञानधर्मु होय ॥ अज्ञानाचा ॥ 284 ॥

चंद्रमा निघति ज्वाळा ॥ आकाश आते शिळा ॥

तरी अज्ञान उजाळा ॥ ज्ञानातें वमी ॥ 7 - 285 ॥

(कोश- कां- प्रश्नार्थक शब्द आहे. विये- प्रसवेल. जिये- जगेल. आते- प्राप्त होतील. उजाळा- उज्ज्वळ, प्रकाशक. वमी- ओकी.)

टीका- मोतीजळाविये म्हणजे मोती जळास जर प्रसवेल, किंवा राखोंडीनें दीप जगेल, तर ज्ञानधर्म हा अज्ञानापासून उत्पन्न होईल. सर्वच असंभवनीय आहे. ॥ 284 ॥ चंद्रापासून जर ज्वाळा निघतील, किंवा आकाशापासून जर शिळा प्राप्त होतील, तर अज्ञान हें उज्ज्वळ ज्ञानास ओकील ॥ 285 ॥

क्षीराब्धी काळकूट ॥ हें एकपरीचें विकट ॥

परी काळकूटी चोखट ॥ सुधा केंची ॥ 7 - 286 ॥

(कोश- चोखट- उत्तम. सुधा- अमृत.)

टीका- क्षीराब्धी म्हणजे क्षीरसमुद्रामध्यें काळकूट विष आहे, असें म्हणणें हें एका प्रकारानें विकट म्हणजे असंभवनीय आहे. पण काळकूटविषामध्यें उत्तम अमृताचा लाभ कसा होईल ? होणार नाही. तद्वत् अज्ञानापासून ज्ञान उत्पन्न होणार नाही.

ना ज्ञानी अज्ञान झालें ॥ तें होतांचि अज्ञान गेलें ॥

पुढतीं ज्ञान एकलें ॥ अज्ञान नाही ॥ 7 - 287 ॥

टीका- तद्वत् ज्ञानाचे ठिकाणीं अज्ञान झालें नाही. तें आहे असें म्हणतांच अज्ञान हें नाहीसे झालें. पुढें ज्ञानच एक उरलें; अज्ञान नाही.

॥ 287 ॥

**म्हणोनि सूर्य सूर्याचि येवढा ॥ चंद्र चंद्राचि सांगडा ॥
दीपाचिये पडिपाडा ॥ ऐसा दीपु ॥ 7 - 288 ॥**

टीका- असें आहे म्हणून सूर्य हा सूर्याएवढाच आहे; चंद्र हा चंद्राच्याच सांगडा म्हणजे बरोबरीचा आहे; व दीपाच्या पडिपाडा म्हणजे बरोबरीचा असा दीपच आहे. तद्वत् ज्ञानमात्रास त्याच्या शिवाय दुसरा दृष्टांत नाही. ॥ 288 ॥

**प्रकाश तो प्रकाश कीं ॥ यासि न वंचे घेई चुकी ॥
म्हणोनि जग असकी ॥ वस्तुप्रभा ॥ 7 - 289 ॥**

(कोश- असकी- समग्र. वस्तुप्रभा- आत्मप्रकाश.)

टीका- म्हणजे प्रकाशरूप आत्मा तो प्रकाशच आहे. या गोष्टीविषयीं नवंचे म्हणजे फसूं नये. आपली चूक कबूल करावी. म्हणून जग हें समग्र आत्मप्रकाश आहे. ॥ 289 ॥

विभातियस्यभासा ॥ सर्वमिदं हा ऐसा ॥

श्रुति काय वायसा ॥ ढेंकर देति ? ॥ 7 - 290 ॥

(कोश- वायसा- व्यर्थ. ढेंकरदेती- ओरडत आहेत, गर्जना करीत आहेत, उद्गार काढीत आहेत.)

टीका- ज्याच्या प्रकाशानें हें सर्व जग प्रकाशित होतें, अशा रीतीनें श्रुति ह्या व्यर्थ ओरडत आहेत काय ? नाही. म्हणून जग वस्तुप्रभा आहे हें सत्य आहे. ॥

“ नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकं

नेमाविद्युतोभातिकुतोऽयमग्निस्तमेवभांतमनुभातिसर्वं

यस्यभासासर्वमिदंविभाति ” इति श्रुतिः ॥ 290 ॥

यालागीं वस्तुप्रभा ॥ वस्तुसीचि पावे शोभा ॥

जात असे लाभा ॥ वस्तुसीचि ॥ 7 - 291 ॥

(कोश- वस्तुसी- आत्मवस्तूस. जातअसेलाभा- लाभाला गेली आहे.)

टीका- यासाठीं वस्तुप्रभेच्या योगानें वस्तूलाच शोभा प्राप्त झाली आहे. आणि वस्तूलाच लाभली आहे. ॥ 291 ॥

वांचूनि वस्तु यया ॥ आपणापें प्रकाशावया ॥

अज्ञान हेतु हें वाया ॥ अवघेंचि ॥ 7 - 292 ॥

(कोश- हेतु- कारण.)

टीका- म्हणून आपणांस प्रकाशित करण्याविषयी या आत्मवस्तूवांचून अज्ञान कारण आहे, असें म्हणणें अवघेंचि म्हणजे सर्व प्रकारानें वाया म्हणजे व्यर्थ आहे. ॥ 292 ॥

म्हणोनि अज्ञानसद्भावो ॥ कोणेपरी न लाहो ॥

अज्ञान कीर वावो ॥ पाहों ठेलियाही ॥ 7 - 293 ॥

(कोश- कोणेपरी- कोणत्याही प्रकारानें. नलाहो- ग्रहण न करो. कीर- निश्चयेंकरून. वावो- मिथ्या. पाहोंठेलियाही- पहाण्यास बसल्यासही.)

टीका- म्हणून अज्ञानाचा सद्भाव म्हणजे असणेंपणा हा कोणत्याही प्रकारानें ग्रहण करितां येत नाहीं. अज्ञान कसे आहे हें पहाण्यास बसल्यासही तें व्यर्थच आहे. (नाहीच.) ॥ 293 ॥

परी तमाचा विसुरा ॥ न जोडेचि दिनकरा ॥

रात्रिचिया घरा ॥ गेलियाही ॥ 7 - 294 ॥

(कोश- तमाचा- अंधाराचा. विसुरा- प्रसार. दिनकरा- सूर्याचे ठिकाणीं.)

टीका- सूर्य हा जरी रात्रीच्या घरास गेला, तरी त्याचे ठिकाणीं अंधकाराचा प्रसार जसा होत नाहीं, तद्वत् अज्ञान आत्म्याच्या ठिकाणीं आहे असें म्हटलें, तरी तें आत्म्याचे ठिकाणीं नाहीं. ॥ 294 ॥

कां नीद खोळें भरिता ॥ जागणेंही नये हातां ॥

एकलिया ढळढळिता ॥ ठाकिजे जेविं ॥ 7 - 295 ॥

(कोश- खोळ- घोंगड्याची खोळ. ढळढळिता- स्पष्ट, उघड. ठाकिजे- राहिजे.)

टीका- निद्रेनें फार पीडित झालों म्हणून ती निद्रा जर खोळेंभरितां- म्हणजे घोंगड्याच्या खोळींत भरली असती, तर जागृतपणाचें भान नसल्यामुळें जागृति देखील हातास येणार नाहीं. मग एकटाच ज्याप्रमाणें तो मनुष्य ढळढळित म्हणजे स्पष्ट रहातो, तद्वत् ज्ञानाज्ञानावांचून आत्मा ढळढळीत असतो. ॥ 295 ॥

॥ इति अनुभवामृते अज्ञानखंडनं नाम सप्तम प्रकरणं संपूर्णम् ॥

सप्तम प्रकरणाचा उपसंहार

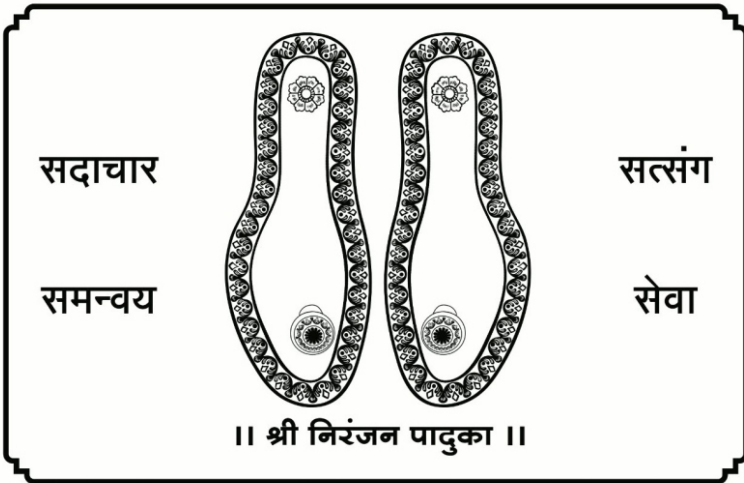
पहिल्या ओंवीनें ज्ञानानें अज्ञान प्रकाशित केलें असें सांगून, दुस-या ओंवीनें तें अज्ञान आहे असा पूर्वपक्ष केला; व पुढे समाधान केलें आहे. पुढें आठव्या ओंवीपासून दहाव्या ओंवीपर्यंत अज्ञानावर दोष दिला आहे. दहाव्या

ओंवीनें आत्माश्रित अज्ञान आहे असा पूर्वपक्ष करुन, पस्तिसाव्या ओंवीपर्यंत सदृष्टांत आत्माश्रित अज्ञान नाही, असें समाधान केलें आहे. पुढें एकेचाळिसाव्या ओंवीपर्यंत आत्माश्रित किंवा स्वतंत्रपणानें तें रहात नाही, असें सांगितलें. आतां प्रत्यक्षप्रमाणानें किंवा अनुमानप्रमाणानें अज्ञानाची सिद्धि करावी अशी शंका करुन, अठ्ठावन्नाव्या ओंवीपर्यंत उभय प्रकारांनीं अज्ञान सिद्ध होत नाही, असें सांगितलें. पुढें दोन ओंव्यांनीं अज्ञान व आत्मा हे बरोबरीनें आहेत असा पूर्वपक्ष करुन, सासष्टाव्या ओंवीपर्यंत तें अज्ञानच नाही, मग बरोबरी कशी होईल ? हें सांगितलें. पुढें अज्ञान जर आहे असें म्हणावें, तर तें आहे असें म्हणणे व्यर्थ आहे, असें (86) व्या ओंवीपर्यंत सांगितलें आहे. नंतर (95) व्या ओंवीपर्यंत दृश्यप्रतिभासामुळें अज्ञान आहे असा तर्क करुन, (101) ओंवीपर्यंत समाधान केलें आहे. पुढें एकशेविसाव्या ओंवीपर्यंत कोणत्याही प्रमाणास आत्मा हा विषय न होतां त्याची स्थिति कशी आहे हें सांगितलें. पुढें एकशेतेतिसाव्या ओंवीपर्यंत त्रिपुटीचा उत्पत्तिप्रकार वर्णिला आहे. म्हणूनच व्यवहार होतो, पण तो सर्व आपल्या एका अंगावरच घडतो, असें एकशेंअठ्ठेचाळिसाव्या ओंवीपर्यंत त्रिपुटीचे ऐक्य वर्णिले आहे. पुढें दोन ओंव्यांनी दृष्टांत देता येत नाही असें सांगून, आपण आपणांस पहातो असें पुढें चार ओंव्यांनीं सांगितलें. पुढे एका ओंवीनें दृश्यद्रष्ट्याचें मिथ्यात्व सांगून, एकशेसत्तावन्नाव्या ओंवीपर्यंत पहाणें व न पहाणें हें उभय प्रकार तो आत्माच आहे असें सांगितलें. पुढे दोन ओंव्यांनीं दृश्यद्रष्ट्याचा संबंध न करितां सर्व तोच आहे असें सांगितलें. पुढे एकशेपासष्टाव्या ओंवीपर्यंत आपणच आपणांस पहातो असें वर्णिलें. पुढें एकशेबहात्तराव्या ओंवीपर्यंत स्वभानांतच परभान होणें हें आत्मप्रकाशाचें लक्षण आहे, तें बाहेरुन आणलें जात नाही; म्हणून आरोपाचें प्रयोजन नाही असें सांगितलें. पुढें (197) व्या ओंवीपर्यंत त्रिपुटीचा अभाव वर्णून आत्मस्थिति वर्णिली आहे. नंतर (202) ओंवीपर्यंत पहाणें व न पहाणें हे उभय प्रकार आपले ठिकाणीं नाहीत, असें सांगितलें. पुढे दृश्य म्हणून कांहीं नाही, म्हणून पाहिलें असें जें वाटतें, तें होणें असंभवनीय आहे, असें दोनशेएकविसाव्या ओंवीपर्यंत सांगितलें. पुढें दृश्य आहे असा पूर्वपक्ष करुन, दृश्य म्हणून कांहीं नाही, तर सर्व रीतीनें आपला प्रकाशच भासतो, असें दोनशेतेतिसाव्या ओंवीपर्यंत सांगितलें. पुढें आपल्या प्रकाशास तो आपणच

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

कारण आहे, म्हणून कार्यकारणाची कल्पना न करितां एक आत्माच सर्व स्फुरला आहे; म्हणून कोणी कोणास पाहिलें असें म्हणतां येत नाहीं, असें दोनशेचौपन्नाव्या ओंवीपर्यंत सांगितलें. पुढें दोनशेबासष्टाव्या ओंवीपर्यंत कोणतीही अवस्था घेतली, कोणतेही पदार्थ भासोत, कितीही व्यापार होवोत, तरी आत्मपणा बिघडत नाहीं, असें सांगितलें. पुढें दोनशेसदुसष्टाव्या ओंवीपर्यंत उपमा देतां येत नाहीं, याची यासच उपमा दिली पाहिजे असें सांगितलें. पुढें दोनशेएकोणसत्तराव्या ओंवीपर्यंत आत्मस्थिति सिद्ध केली. पुढें अशा या स्फुरद्रूप आत्म्यास अज्ञान म्हणावें हें केवढें साहस आहे ? तें कांहीं उपयोगाचें नाहीं जर अज्ञान शब्दाचा अर्थ पाहिजे, तर बहुव्रीही समास करावा, म्हणजे ज्ञानाचेंच महत्त्व ठरतें, असें दोनशेऐंशीव्या ओंवीपर्यंत सांगितलें. पुढें तो आपणच आपणास पहातो, जें स्फुरण आहे त्यास अज्ञान कारण नाहीं, म्हणून ज्ञानाज्ञानांचा धर्मधर्मीपणा घडत नाहीं, म्हणून अज्ञानापासून ज्ञानधर्म उठत नाहीं, व तें अज्ञान नाहीं, तर जग म्हणून आत्मप्रकाशच आहे. म्हणून जगास कारण आत्माच आहे, अज्ञान नाहीं. म्हणून ज्ञानाज्ञानाविरहित आपली स्थिति आहे, असें शेवटपर्यंत सांगून, हें अज्ञानखंडननामक सप्तम प्रकरण संपविलें आहे. ॥

॥ इति अनुभवामृते सप्तमप्रकरणस्य तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता. ॥ ७ ॥

ज्ञानखंडन

अथाष्टमप्रकरणस्यारंभः ।

तैसैं आमुचेनि नावें ॥ अज्ञानाचें ज्ञानही नव्हे ॥

आम्हांलागीं गुरुदेवें ॥ आम्हींच केलों ॥ १८ - १ ॥

टीका- पूर्वी सप्तम प्रकरणामध्ये अज्ञानाचें खंडन केलें.

आतां या अष्टम प्रकरणामध्ये ज्ञानाचें खंडन करितात. ज्ञानाचें खंडन केलें असतां तन्मूलक जीवन्मुक्तिही व्यर्थ होते. तद्वत् आमुचेनिनावें म्हणजे आमचें जें ज्ञानस्वरूप तें अज्ञानाचें निवर्तक ज्ञान नव्हे. कारण हें अज्ञाननिवृत्तीबरोबर निवृत्त होतें. म्हणून गुरुदेवांनीं आम्हांस आम्हीकेलों म्हणजे आपलेपणा दिला. म्हणून, जीवन्मुक्ति म्हणून कांहीं उरत नाहीं.

आम्हीं आमचे ठिकाणीं आहों एवढें तरी जाणलें पाहिजे. म्हणून जीवन्मुक्तिसंपादक ज्ञान रहातें, अशी शंका प्राप्त झाली, म्हणून सांगतात-
परी आम्हां आम्ही आहों ॥ हें कैसैं पाहों जावो ॥

तंव काय कीजे ठावो ॥ लाजिजे ऐसा ॥ १८ - २ ॥

(कोश- ठावो- अधिष्ठानस्वरूप.)

टीका- पण आम्ही आमच्या ठिकाणीं आहों, असें तरी कसें पहावें ? पहातां येणार नाहीं. म्हणून अज्ञाननिवर्तक ज्ञान रहातें, असें म्हणतां येत नाहीं. म्हणून ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात कीं, आमचा ठाव म्हणजे ठिकाणा (अधिष्ठानस्वरूप) आपण पहावयास जावें, तर आपलें पहाणेंस्वरूप असल्यामुळें पहातां येत नाहीं. म्हणून तें पहावयास जाणें लज्जेस कारण आहे. म्हणून जीवन्मुक्तिसंपादक ज्ञान रहात नाहीं. ॥ २ ॥

असैं आहे तर गुरुरायांनीं तरी आम्हांस आपलेपणा कसा दिला ? अशी शंका प्राप्त झाली, म्हणून सांगतात-

हाठाववरी गुरुरायें ॥ नांदविलें उवायें ॥

जें आम्ही न समाये ॥ आम्हांमार्जी ॥ १८ - ३ ॥

(कोश- हाठाववरी- या अधिष्ठानस्वरूपावर. उवायें- स्वयंप्रकाशपणानें. नसमाये- मावत नाहीं.)

टीका- हाठाववरी म्हणजे या अधिष्ठानस्वरूपाचे ठिकाणीं आम्हांस श्रीगुरुराजांनीं उवायेंनांदविलें म्हणजे स्वयंप्रकाश जें अधिष्ठानस्वरूप

तद्रूपानेच नांदविलें. त्या योगानें आम्हीं आम्हांस जाणतो असा प्रकार उरत नाही; व आम्हीं आमचे ठिकाणीं समावतो असेंही नाही. म्हणून गुरुराजांनीं आम्हांस नवीन कांहीं दिलें नाही व आम्हांस आपलेपणा दिला, असेंही म्हणतां येत नाही. आम्ही मुळचेच आहों, म्हणून गुरुराजांनीं नांदविलें असें म्हणणें सत्कारार्थ होय. ॥ 3 ॥

आतां आपली स्थिति कशी आहे, हें सांगतात-
अहो आत्मपणें न संटो ॥ स्वसंवितीं न घसवटो ॥

अंगीं लागलिया न फुटो ॥ कैवल्यही ॥ 8 - 4 ॥

(कोश- नसंटो- सांडत नाही. स्वसंवित- स्वकीय ज्ञान. नघसवटो- घर्षण होत नाही. नफुटो- भिन्न होत नाही. कैवल्य- मोक्ष.)

टीका- अहो, जे आम्ही आत्मपणानें नसंटो म्हणजे सांडिले जात नाही, तर मुळचे आत्मस्वरूपानें आहों तसे आहों; स्वसंवितींनघसवटो म्हणजे आपलें जें ज्ञान त्याच्या योगानें आपलें स्वरूप नघसवटो म्हणजे घर्षिलें जात नाही; कारण ते उभय अनन्य आहेत; व अंगी म्हणजे आपल्या स्वरूपास कैवल्यदशाही मुळचीच लागली असल्यामुळें (कैवल्यरूप आत्मा असल्यामुळें) त्या कैवल्याच्या योगानें आत्मा हा नफुटो म्हणजे भिन्न होत नाही. म्हणून ज्ञानमूलक जीवन्मुक्तीचें संपादन होत नाही. ॥ 4 ॥

आमुची करवे गोठी ॥ ते जन्मलीच नाहीं वाक्सृष्टी ॥

आमुतें देखे दिठी ॥ ते दिठीच नव्हे ॥ 8 - 5 ॥

(कोश- गोठी- गोष्टी. वाक्सृष्टी- वाचेचा समुदाय. दिठी- दृष्टी.)

टीका- आमचें स्वरूप कसें आहे याविषयीं जरी आम्ही बहुत गोष्टी केल्या, तरी अशा प्रकारच्या वाक्सृष्ट्या उत्पन्नच झाल्या नाहीत; कारण जो आत्मा वाचेस अगोचर आहे. दृष्टी ही आपणांस पहाते असें म्हणावें, तर ती दृष्टीच नव्हे. कारण त्याचे ठिकाणीं दृष्टीच नाहीशी होते. मग आपले आपणांस ज्ञान होऊन तन्मूलक जीवनमुक्ति कशी संपादन करितां येईल ? येणार नाही. ॥ 5 ॥

आमुतें करोनि विखो ॥ भोगूं न शके पारखो ॥

तें आमुतें न देखो ॥ आम्हीपणा ॥ 8 - 6 ॥

(कोश- विखो- विषय. पारखो- परका.)

टीका- आमुतेंविखोकरोनि म्हणजे आम्हांस घटवत् विषय करुन

पारखो म्हणजे परका कोणीही भोगूनशके म्हणजे प्रकाशित करण्यास समर्थ नाही; आमूतेंआम्हीपणानदेखो म्हणजे आम्ही आमचा आम्हींपणा पहात नाही. (आपलें आपणांस जाणणें संभवत नाही.) म्हणून उभयताही आपणांस जाणणारा कोणी नाही. तर आपण स्वयंप्रकाश आहों, म्हणून ज्ञानाचें महत्त्व ठरत नाही. ॥ 6 ॥

प्रकटो लपो न लाहो ॥ येथ नाही नवलावो ॥

परी कैसेनिही विपावो ॥ असणेंयाचा ॥ 8 - 7 ॥

(कोश- असणें- अस्तित्त्व.)

टीका- ज्ञानेंकरुन तो प्रकट होतो व अज्ञानेकरुन तो लपतो, असें नलाहो म्हणजे ग्रहण करूं नये. याविषयी कांहीं नवलाव म्हणजे आश्चर्य नाही. कारण तो ज्ञानाज्ञानातीत आहे. म्हणून याची अस्तित्त्वरूप स्थिति कशा प्रकारची आहे, हें समजत नाही. म्हणून ज्ञान व्यर्थ होतें व तन्मूलक जीवन्मुक्तिही व्यर्थ होते. ॥ 7 ॥

किंबहुना श्रीनिवृत्ती ॥ ठेविलों असो जया स्थितीं ॥

तें काय देवूं हातीं ॥ वाचेचिया ॥ 8 - 8 ॥

टीका- येथें फार काय बोलावें ? श्रीनिवृत्तिनाथांनीं ज्या स्थितीवर मला ठेविलें आहे, ती वाचेनें बोलून काय दाखवूं ? दाखवितां येणार नाही. ॥ 8 ॥

तेथें समोर होआवया ॥ अज्ञानाचा पाडु कासया ॥

केउती मेलिया माया ॥ होवूं पाहिजे ॥ 8 - 9 ॥

टीका- अशा त्या आपल्या स्वरुपाच्या ठिकाणीं आपण आपणांस समोरहोआवया म्हणजे दृश्य होण्याविषयीं अज्ञानाचापाडुकासया म्हणजे अज्ञानाचा थोरपणा कशास पाहिजे ? माया म्हणजे अज्ञान हें मेल्यावर पुन्हां तें उत्पन्न होईल काय ? होणार नाही. ॥ 9 ॥

अज्ञानाचा प्रवर्तु ॥ नाही जया गांवाआंतु ॥

तेथें ज्ञानाचीही मातु ॥ कोण जाणे ? ॥ 8 - 10 ॥

टीका- जयागांवाआंतु म्हणजे ज्या आत्मस्वरुपाचे ठिकाणीं अज्ञानाची प्रवृत्ति नाही. तेथें ज्ञानाची मातु म्हणजे गोष्ट कोण जाणील ? जाणतां येणार नाही. ॥ 10 ॥

रात्रि म्हणोनि दिवे ॥ पडती कीं लावावे ॥

वांचोनि सूर्यासर्वे ॥ शीणु न होय ? ॥ 8 - 11 ॥

(कोश- सूर्यासर्वे- सूर्याबरोबर.)

टीका- रात्र प्राप्त झाली म्हणून दिवे लावावे लागतात. यावांचून सूर्योदय झाला असतां दिवे लाविले तर शीण म्हणजे श्रम होणार नाही काय ? अपितु होईलच. तद्वत्, ज्ञानसापेक्ष अज्ञान व अज्ञानसापेक्ष ज्ञान झालें, तरी ज्ञानमात्रस्वरूपाचे ठिकाणीं ज्ञानाज्ञानाचा संबंध नाही. पण संबंध केल्यास व्यर्थ श्रम आहे. ॥ 11 ॥

म्हणोनि अज्ञान नाही ॥ तेथेंचि गेलें ज्ञानही ॥

आतां निमेषोन्मेषा दोहीं ॥ ठेली वाट ॥ 8 - 12 ॥

(कोश- गेलें- नाहीसें झालें.)

टीका- म्हणून जेथें अज्ञान नाही, तेथें तत्सापेक्ष ज्ञानही गेलें म्हणजे नाहीसें झालें. म्हणून आता निमेष म्हणजे अज्ञान व उन्मेष म्हणजे ज्ञान या दोघांचीही वाटठेली म्हणजे वाट लागली. (दोन्हीही नाहीशीं झालीं.) म्हणून ज्ञानमूलक जीवन्मुक्ति नाही. ॥ 12 ॥

ये-हवीं तरी ज्ञानाज्ञानें ॥ दोहींचीं अभिधानें ॥

अर्थाचेनि आनानें ॥ विप्लाविलीं ॥ 8 - 13 ॥

(कोश- अभिधानें- नांवें. आनानें- भिन्नभिन्नपणामुळें. विप्लाविलीं- एकमेकांत नाहीशीं झालीं.)

टीका- एरव्हीं ज्ञान आणि अज्ञान अशीं हीं दोन नांवें अर्थाच्या भिन्न भिन्नपणामुळें म्हणजे अज्ञानाच्या अभावानें ज्ञानाभाव, व ज्ञानाच्या अभावानें अज्ञानाभाव अशा रीतीनें तीं एकमेकांत नाहीशीं झालीं. ॥ 13 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

जैशीं दंपत्यें परस्परें ॥ तोडुनि पाडिलीं शिरें ॥

तेथें पालटु ना पण सरे ॥ दोहींचें जिणें ॥ 8 - 14 ॥

(कोश- शिरें- मस्तकें. पालटु- उलटपालट. ना- नाही. सरे- संपते. जिणें- जगणें.)

टीका- दंपत्यें म्हणजे नवरा व बायको या दोघांनीं असा विचार केली कीं, परस्परांचीं मस्तकें तोडून तीं पालटून लावावीत (पुरुषाचें मस्तक स्त्रियेस व स्त्रियेचें पुरुषास,) म्हणून त्यांनीं जर मस्तकें तोडलीं, तर मस्तकांचा पालट न होतां दोघांचें जगणें संपतें. तद्वत् ज्ञानाज्ञानें परस्परांत

नाहींशीं होतात. ॥ 14 ॥

कां पाठी लाविला होय ॥ तो दीपुचि वाया जाय ॥

दिटी अंधारें पाहे ॥ तें तेचि वृथा ॥ 8 - 15 ॥

टीका- पाठीलाविलाहोय म्हणजे सूर्योदय झाल्यानंतर जर दिवा लाविला, तर तो दीपच जसा वायाजाय म्हणजे व्यर्थ होतो; किंवा दृष्टि जर अंधार पाहील, तर ती जशी व्यर्थ होते, तद्वत् स्वयंप्रकाश आत्म्याचे ठिकाणीं ज्ञान व्यर्थ होतें. तसेंच अज्ञानही व्यर्थ होतें; म्हणून उभयही नाहीत.

॥ 15 ॥

तैसें निपटुनि जें नेणजे ॥ तें अज्ञानशब्दें बोलिजे ॥

आतां सर्वही जेणें सुझे ॥ तें अज्ञान कैसें ॥ 8 - 16 ॥

(कोश- निपटूनि- अत्यंत. नेणजे- न कळणें. सुझे- कळतें.)

टीका- तसें, निपटूनि म्हणजे अत्यंत जो नेणीवपणा आहे, त्यास अज्ञान शब्दानें बोलल्यास चिंता नाही. पण सर्वही ज्याच्या योगानें कळतें तें अज्ञान कसें होईल ? होणार नाही. ॥ 16 ॥

तैसें ज्ञानें अज्ञान नेलें ॥ अज्ञानें ज्ञान गेलें ॥

येवांझौलें ॥ दोनी झालीं ॥ 8 - 17 ॥

(कोश- वांझौलें- निष्फल.)

टीका- तैसें म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ज्ञानानें अज्ञान नाहीसें झालें व अज्ञानेकरून ज्ञान हें गेलें म्हणजे लोपलें. हीं ज्ञानाज्ञानें परस्पराच्या आश्रयानें जगलीं आहेत; म्हणून त्यापैकीं एक नाहीसें झालें असतां दोन्हीही नाहीशीं होतात. म्हणून हीं दोन्ही निष्फल झालीं. ॥ 17 ॥

येथें जाणे तोचि नेणे ॥ नेणे तोचि जाणे ॥

आतां कें असे जिणें ॥ ज्ञानाज्ञाना ॥ 8 - 18 ॥

(कोश- जिणें- जगणें.)

टीका- येथें आपण आपणास जो जाणतो, तो कांहीं जाणत नाही. याचें तात्पर्य असें आहे कीं, आपण एक ज्ञानस्वरूप असल्यामुळें आपलें आपणास जाणणें संभवत नाही; व जो आपण आपणास जाणत नाही, तो जाणतो असें म्हणावें, तर याचें तात्पर्य असें आहे कीं, जर आपण जाणत नाही, तर सर्व ज्याच्या योगानें जाणिलें जातें, त्यास तो जाणत नाही, असें कसें म्हणावें ? म्हणून आपलें आपणास जाणणें व नेणणें संभवत नाही.

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

म्हणून आतां ज्ञानाज्ञानाचें जिणेंकेंअसे म्हणजे जगणें कोठें आहे ? कोठेंच नाही. ॥ 18 ॥

एवं ज्ञानाज्ञान दोनी ॥ पोटीं सूनि अहनी ॥

उदैला चिद्गगनीं ॥ चिदादित्य हा ॥ 8 - 19 ॥

(कोश- पोटीं- अधिष्ठानीं. सूनि- घेरून, प्रवेश करुन. अहनी- रात्र व दिवस. उदैला- उदय पावला. चिद्गगनीं- ज्ञानरूप गगन. चिदादित्य- ज्ञानरूप सूर्य.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें दोन्ही ज्ञानाज्ञानें हेंच कोणीएक अहनी म्हणजे रात्र व दिवस, यास आपल्या पोटांत घेरून हा ज्ञानरूप सूर्य ज्ञानरूप गगनाचे ठिकाणीं उदय पावला आहे. यावरून ही ज्ञानमूलक जीवन्मुक्ति आहे असें ठरत नाही. ॥ 19 ॥

॥ इति श्रीअनुभवामृते ज्ञानखंडननाम अष्टम प्रकरणं संपूर्णम्. ॥

अष्टम प्रकरणाचा उपसंहार

या प्रकरणांत फक्त ज्ञानाचें खंडन केलें आहे. अज्ञाननिवृत्ति झाल्यानंतर तत्सापेक्ष ज्ञान तरी कसें राहिल ? तें अगदींच रहाणार नाही. म्हणून अज्ञानरूप अर्थाच्या अभावामुळें अज्ञानशब्द जसा शशश्रृंग शब्दाप्रमाणें प्रतीत झाला आहे, तसाच ज्ञानशब्दही झाला आहे, असें सांगितलें आहे. आतां ज्ञानाचा अभाव सिद्ध झाल्यामुळें ज्ञानमूलक जीवन्मुक्तिही सिद्ध न होतां मुळचीच स्थिति कायम रहाते. असें या प्रकरणावरून ध्वनित होतें. इत्युपसंहारः

॥ इति अनुभवामृते अष्टमप्रकरणस्य तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता ॥ 8 ॥

सिद्धरहणी.

अथनवमप्रकरणारंभः ।

आतां या नवम प्रकरणामध्ये सर्व व्यापार आत्मरूप आहेत, आणि कर्म व उपासनादिक ज्ञानोत्तर पाहिजेत, असें जें बोलतात, तें सिद्ध होत नाही, असें सांगतात. व सिद्ध पुरुषाची स्थिति कशी असते, तें या प्रकरणावरून व्यक्त होणार आहेः-

आतां आमोद सुनास झाले ॥ श्रुतीसि श्रवण रिघाले ॥

आरसे उठिले ॥ लोचनेंसि ॥ 9 - 1 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- आमोद- सुवास. सुनास- सुनासिका. श्रवण- कर्ण.)

टीका- पूर्वी सप्तम प्रकरणामध्ये सर्व जगत् हें आत्मप्रकाश आहे, जगत् म्हणून निराळें कांहीं नाही, यास्तव द्रष्टादृश्यादि भेद स्वरूपाचे ठिकाणीं नाहीत; जें कांहीं दृश्यादि भासतें, तें सर्व स्फुरद्रूप आत्माच आहे, असें सांगितलें. त्यास अनुसरूनच येथेंही विवरण करितात.- आतां म्हणजे ज्ञानखंडन संपल्यानंतर, आमोद म्हणजे सुवास हा नासिकारूप झाला, श्रुति म्हणजे शब्द हे कर्णरूपानें रिघाले म्हणजे निघाले, व आरसे हे लोचनेंसिउठिले म्हणजे लोचनरूप झाले. सुवास व नासिका, शब्द व कर्ण, आरसा व डोळा यांचा परस्पर संबंध होत असल्यामुळें, त्या त्या विषयांचें ग्रहण त्या त्या इंद्रियाकडून होत असतें. पण येथें सर्व आत्मप्रकाशच असल्यामुळें इंद्रियें व विषय देखील आत्मप्रकाशच होतात; मग अमुक इंद्रियाकडून अमुक विषयाचें ग्रहण होतें, असें कसें म्हणावें? म्हणतां येणार नाही; व विषयविषयीरूप संबंध देखील उरत नाही. याप्रमाणेंच पुढेंही समजावें. ॥ 1 ॥

आपुलेनि समीरपणें ॥ वेल्हावति विंझणे ॥

की माथेचि चाफेपणें ॥ बहकताति ॥ 9 - 2 ॥

जिव्हा लोधली रसें ॥ कमळ सूर्यपणें विकाशे ॥

चकोरचि जैसे ॥ चंद्रमा झाले ॥ 9 - 3 ॥

फुलचि झाले भ्रमर ॥ तरुणीच झाली नर ॥

झालेचि आपुले सेजार ॥ निद्राळूच ॥ 9 - 4 ॥

चूतांकुर झाले कोकिळ । अंग तलपे मलयानीळ ॥

रस झाले सकळ । रसनावंत ॥ 9 - 5 ॥

(कोश- माथे- मस्तकें.)

टीका- विंझणे म्हणजे पंखे हे आपणच समीरपणें वेल्हावति म्हणजे वायुरूपानें शोभतात; व स्त्रियांचीं मस्तकें हीं चंपकरूपानें स्वतःच बहकताति म्हणजे शोभतात; जिव्हा ही स्वतःच रसरूपानें लोधली म्हणजे घडली आहे; व कमळ हें सूर्यपणानें विकसित होतें; व चकोरपक्षीच जसा चंद्रमा झाला आहे; फुलच भ्रमर झालें; तरुण स्त्रीच नर झाली; निद्राळु मनुष्य हा आपण आपले शेजार झाला; चूतांकुर म्हणजे आम्रवृक्षाचा अंकुर हा कोकिळ झाला; व अंगतलपेमलयानीळ म्हणजे मलयपर्वताचा वारा हा आपणच अंगरूप

होऊन तलपे म्हणजे वहातो; व सर्व रस हे रसनावंत झाले. पंखा व वारा, मस्तक व चाफ्याचीं फुलें, जिव्हा व रस, कमळ व सूर्य, चकोर व चंद्रमा, फुल व भ्रमर, तरुणी व नर, निद्राळु व शेजार, चूतांकुर व कोकिळ, मलयवायु व अंग, रस व रसना इत्यादि सर्व पदार्थ जरी भिन्नपणानें भासतात, तरी त्यांचा परस्पर अभेदच आहे. कारण सर्व पदार्थ मिळून एक आत्मप्रकाशच आहे. आत्मप्रकाशानेंच सर्व प्रकाशित होतात. म्हणून, परस्पराच्या संबधानें जरी ते पदार्थ शोभले, तरी ते संबध व सर्व पदार्थ मिळून आत्मप्रकाशच आहे. म्हणूनच परस्पराचें अभेदवर्णन केलेलें शोभलें. ॥ 2 ॥ 3 ॥ 4 ॥ 5 ॥

दिठिवयाचा रवा ॥ नागरु इया ठेवा ॥

घडला कां कोरिवा ॥ परी जैसा ॥ 9 - 6 ॥

(कोश- दिठिवयाचा- द्रष्ट्याचा. रवा- विलास. नागरु- सुंदर. ठेवा- जगताची स्थिति.)

टीका- नागरु म्हणजे सुंदरपणानें जेवढा म्हणून ठेवा म्हणजे जगताचा आकार कोरिवापरीघडला म्हणजे चित्रविचित्र दृश्यद्रष्टादिरुपानें भासतो, तेवढा सर्व दिठिवयाचारवा म्हणजे द्रष्ट्याचा विलास आहे. ज्याप्रमाणें सुवर्णादि धातूचे कोरीव पदार्थ केले, तरी एका सुवर्णावांचून कांहीं असत नाही; तद्वत्. ॥ 6 ॥

तैसैं भोग्य आणि भोक्ता । दिसे आणि देखता ॥

हे सरले अद्वैता । अफुटामार्जी ॥ 9 - 7 ॥

(कोश- दिसे- दृश्य. देखता- द्रष्टा. अफुट- न फुटणारें, घनीभूत.)

टीका- म्हणून, त्याप्रमाणें दृश्यद्रष्टादिक सर्व आत्मप्रकाशच असल्यामुळें भोग्य भोक्ता व दृश्य द्रष्टा आदिकरुन भेद हे कधीही न फुटणा-या (द्वैतपणानें न भासणा-या) अशा अद्वैतरुप आत्मप्रकाशामध्यें सरले म्हणजे आटून गेले. आतां आपण पहात असतां पहाणें संभवत नाही, व भोग घेत असतां भोग घेणें संभवत नाही, असें सिद्ध झालें. ॥ 7 ॥

सेवतीपणा बाहेरी । न निगताचि परी ॥

पांति सहस्रवरी । उपलविजे ॥ 9 - 8 ॥

तैसा नवा नवा अनुभवी । वाजतां बाधावी ॥

अक्रियेच्या गांवीं । नेणिजे ते ॥ 9 - 9 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- बाहेरी- बाहेरचा. ननिगतां- भासत नसतां. परी- प्रकार. पांती- पाकळ्या. सहस्त्रवरी- सहस्त्रपर्यंत. उपलविजे- फुलाव्यात.)

टीका- शेवंतीच्या फुलाच्या पाकळ्या ह्या हजारपर्यंत जरी फुलल्या, तरी शेवंतीच्या फुलाहून बाहेरचा दुसरा प्रकार भासत नाही. तद्वत् आत्मातिरिक्त कांहीं नाही. ॥ 8 ॥ त्याप्रमाणे आपल्या ठिकाणी नवीन नवीन दृश्यादिकांचा अनुभव जरी वाजतां म्हणजे गर्जना करूं लागला (भासूं लागला,) तरी तो बाधावी म्हणजे मिथ्या होतो. म्हणून अक्रिय अशा आपल्या स्वरूपाचे ठिकाणी तो नाहीच. ॥ 9 ॥

म्हणोनि विषयाचेनि नांवें ॥ सूनि इंद्रियांचे थवे ॥

सैघ घेति धांवे ॥ समोरही ॥ 9 - 10 ॥

परी आरिसा जंव दिठी सिवे ॥ तंव दिठीसि दिठी पावे ॥

तैसें झाले धांवे ॥ वृत्तिचे या ॥ 9 - 11 ॥

(कोश- सूनि- प्रवेश करुन, ग्रहण करुन. थवे- समुदाय. सैघ- सर्व, वारंवार. दिठी- दृष्टी. सिवे- स्पर्श करी.)

टीका- विषय व इंद्रियें एकरूप आहेत, म्हणून त्या त्या इंद्रियांस ते ते विषय प्रत्यक्ष होतात. पण नेत्रास रूप प्रत्यक्ष झालें, म्हणून तें इतर इंद्रियांस प्रत्यक्ष होत नाही. अशा रीतीनें तीं इंद्रियें व ते विषय एकरूप असल्यामुळें त्या त्या विषयाचे ठिकाणीं त्या त्या त्या इंद्रियाचे समुदाय समोर धांव घेतात. तात्पर्य एवढेंच कीं, विषयचैतन्य व इंद्रियचैतन्य हें एकच आहे; म्हणूनच त्या त्या इंद्रियास ते ते विषय प्रत्यक्ष होतात. म्हणून आपणच आपणास पहातो असें सिद्ध होतें; व जरी विषयाचा भोग घेतला, तरी आपणच आपला भोग घेतला असें सिद्ध होतें. ॥ 10 ॥ पण जेव्हां दृष्टी आरशास स्पर्श करिते, तेव्हां दृष्टीलाच दृष्टी प्राप्त होते, म्हणजे दृष्टीनें जशी दृष्टी पाहिली जाते, तसे वृत्तीचेधांवेझाले म्हणजे विषयाकडे जरी वृत्ति धांवल्या, तरी आपणच आपणास पाहिल्याप्रमाणें होतें. ॥ 11 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

नाग मुदी कंकण ॥ त्रिलिंगीं भेदली खूण ॥

घेतां तरी सुवर्ण ॥ घेयिजे कीं ॥ 9 - 12 ॥

(कोश- नाग, मुदी, कंकण हे दागिने आहेत.)

टीका- नाग, मुदी व कांकण, असे हे तीन पदार्थ क्रमेंकरुन पुल्लिंग,

स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग अशा लिंगनिर्देशानें जरी भिन्न झाले, तरी तिन्ही मिळून जसें एक सुवर्णच आहे, तद्वत् दृष्टी, दृश्य व द्रष्टा असे तीन भेद जरी भासले, तरी तीनपणावांचून एक आत्माच आहे. ॥ 12 ॥

वेंचून आणूं कल्लोळ ॥ म्हणोनि घापे करतळ ॥

तेथें तरी निखळ ॥ पाणीच फावे ॥ 9 - 13 ॥

(कोश- घापे- घातला. करतळ- हाताचा तळ. निखळ- सर्व. फावे- प्राप्त होतें.)

टीका- पाण्यावरचे कल्लोळ म्हणजे तरंग हे वेंचून आणूया, म्हणून जर पाण्यामध्ये हात घातला, तर सर्व पाणीच प्राप्त होईल. तद्वत् कोणतेही विषय ग्रहण केले, तरी आत्मातिरिक्त कांहीं ग्रहण होत नाहीं. ॥ 13 ॥

हातापासीं स्पर्शु ॥ डोळ्यापासीं रुपसु ॥

जिभेपासीं मिठांशु ॥ कोणीएक ॥ 9 - 14 ॥

तरी परिमळा परौतें ॥ खेवणें नाहीं कापुरातें ॥

तैसें बहुतापरी स्फुरतें ॥ तेंचि स्फुरे ॥ 9 - 15 ॥

(कोश- मिठांशु- गोडपणा. परिमळ- सुवास. परौतें- अधिक, दुसरें. खेवणें- भेट, स्वरूप.)

टीका- कापुराचा हातास स्पर्श होतो, डोळ्यास त्याचें रूप दिसतें, व जिभेस एक प्रकारचा मिष्टांश लागतो, ॥ तरी सुवासावांचून कापुराचें दुसरें स्वरूप नाहीं. तद्वत् विषय, इंद्रियें व वृत्ति इत्यादि बहुत प्रकारानें जें स्फुरतें, तें आत्मस्वरूपच स्फुरतें. ॥ 14 ॥ 15 ॥

म्हणोनि शब्दादी पदार्थ ॥ श्रोत्रादिकांचे हात ॥

घ्यावया जेथ ॥ उजू होती ॥ 9 - 16 ॥

तेथ संबंधु होय न होय ॥ तंव इंद्रियाचें तें नव्हे ॥

मग असे तेंचि आहे ॥ संबंधु ना ॥ 9 - 17 ॥

(कोश- शब्दादी- शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे विषय. श्रोत्रादि- श्रोत्र, त्वक्, चक्षु, रसना, घ्राण हीं इंद्रियें. उजू- सरळ.)

टीका- म्हणून श्रोत्रादि इंद्रियरूप, हात म्हणजे वृत्त्या ह्या शब्दादि विषय ग्रहण करण्यासाठीं जेथें सरळ होतात, ॥ 16 ॥

तेथें परस्परांचा संबंध होतो न होतो, इतक्यांत सर्व आत्मरूप असल्यामुळें त्या त्या इंद्रियांचे ते ते विषय होत नाहींत. मग जो एक आत्मा स्फुरला आहे

तोच आहे. संबंध नाही. ॥ 17 ॥

जिये पेरी दिसति उसीं ॥ तिये लाभति कीं रसीं ॥

कांति जेविं शशी ॥ पुनवेचिया ॥ 9 - 18 ॥

(कोश- पेरी- कांडी.)

टीका- ऊसाचे ठिकाणीं पेरी म्हणजे कांडी ह्या भिन्न भिन्न दिसतात. पण त्या सर्व एका रसाच्या योगानें लाभलेल्या आहेत; किंवा पौर्णिमेच्या चंद्राचे ठिकाणीं जशी कांति अभिन्नपणानें शोभते, तद्वत् त्रिपुटी अभिन्नपणानें शोभते. ॥ 18 ॥

पडिले चांदावरी चांदिणें ॥ समुद्रीं झाले वरिखणें ॥

विषया करणें ॥ भेटतिं तैसे ॥ 9 - 19 ॥

(कोश- वरिखणें- वर्षाव. करणें- इंद्रियें.)

टीका- चंद्रबिंबावर चांदणें पडलें, किंवा समुद्राचे ठिकाणीं वर्षाव झाला, तरी परस्परांचा भेद जसा होत नाही; तद्वत् विषय व इंद्रियें यांचें भेटणें आहे. म्हणजे विषयांचा भोग घेतला, तरी भोग घेणें संभवत नाही.

॥ 19 ॥

म्हणोनि तोंडा आडपडे ॥ तेचि वाचा वावडे ॥

परि समाधि न मोडे ॥ मौनमुद्रेची ॥ 9 - 20 ॥

(कोश- तोंडा- मुखानें. आडपडे- प्राप्त झालें. वावडे- वावरतें, बोलिलें जातें. मौनमुद्रेची- मुकेपणाची मुद्रा.)

टीका- म्हणून मुखानें बोलण्याविषयीं जें आडपडे म्हणजे प्राप्त झालें, तेंच वाचनें वावडे म्हणजे बोललें जातें. पण मौनमुद्रेची म्हणजे मुकेपणाची समाधि मोडत नाही.

व्यापाराचे गाडे ॥ मोडतांही आपडें ॥

तरी अक्रियेचें न मोडे ॥ पावुल केंही ॥ 9 - 21 ॥

(कोश- गाडे- समुदाय. अपाडे- पुष्कळ. पावुल- स्थिति.)

टीका- अनेक प्रकारच्या व्यापाराचे गाडे म्हणजे समुदाय हे अपाडेंमोडतां म्हणजे बहुत प्रकारानें जरी आपले ठिकाणीं घडले, तरी आपल्या अक्रियत्वाची स्थिति मोडत नाही. ॥ 21 ॥

पसरुनि वृत्तीचीं वावें ॥ दिठी रुपातें दे खेवे ॥

परी साचाचेनि नावें ॥ कांहींच नलगे ॥ 9 - 22 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- वाव- दोन्ही हात पसरुन जी लांबी होते तिला म्हणतात.)

टीका- द्रष्टा हा अहमिदंरुप वृत्तीच्या वावास पसरुन नेत्र दृष्टीद्वारारुपास पहातो, पण आत्मस्वरुपाच्या नांवांनं कांहींच पहात नाहीं. ब्रह्ममय त्रिपुटी आहे म्हणून. ॥

तमातें घ्यावया ॥ उचलूनि सहस्र बाह्या ॥

शेवटीं रविया ॥ हाचि जैसा ॥ 9 - 23 ॥

स्वप्नींचिया विलासा ॥ भेटणें इया आशा ॥

उठिला तंव जैसा ॥ तोचि मा तो ॥ 9 - 24 ॥

(कोश- बाह्या- किरणें. विलास- जगत्. उठिला- जागा झाला.)

टीका- सूर्य हा सहस्र किरणांनी अंधकारास घेण्यासाठीं उठला, पण शेवटीं अंधकार हातीं न येतां रविच जसा एकाकी उरला; ॥ 23 ॥ किंवा स्वप्नातील विलासास भेटावें अशा आशेनें जो मनुष्य उठला, तो तेव्हां एकाकीच असतो व स्वप्नविलास उरत नाहीं; तद्वत् दृश्याच्या अभावामुळें एक स्फुरद्रुप आत्माच उरतो. त्रिपुटी उरत नाहीं. ॥ 24 ॥

तैसैं उदैलेनि विषये ॥ ज्ञानी विषयी हो जाय ॥

तंव दोनी नहोनि होय ॥ कांई नेणों ॥ 9 - 25 ॥

टीका- तैसैं म्हणजे स्वप्नवत् विषय हे उदय पावल्यानंतर (प्रकाशित झाल्यानंतर) ज्ञानी म्हणजे ज्ञानस्वरुप जो आत्मा तो विषयी म्हणजे द्रष्टा होतो. पण द्रष्टा व दृश्य हे दोन्ही भेद आत्मरुप असल्यामुळें ते दोन्ही भेद नाहींसे होऊन, जे कांहीं आहे तें नेणों म्हणजे जाणतां येत नाहीं. ॥ 25 ॥

दृश्यद्रष्ट्याचा व्यापार कसा नाहींसा होतो, याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

चंद्र वेंचूं गेला चांदिणें ॥ तंव वेंचिलें काय कोणें ॥

विऊनि वांझीं स्मरणें ॥ होतीं तैसीं ॥ 9 - 26 ॥

टीका- चंद्र हा आपलें चांदणें वेंचावयास गेला, पण कोणीं काय वेचिलें ? वेचतां येणार नाहीं. कारण चांदणें हें चंद्राहून अभिन्न आहे. किंवा स्मरणें हीं विऊन म्हणजे उत्पन्न होऊन (भूतकालच्या विषयांचें स्मरण वर्तमानकालांत होऊन) वांझीं होतीं म्हणजे व्यर्थ होतात. तद्वत् द्रष्टा जर दृश्य पाहिल, तर दृश्यच द्रष्ट्याचें स्वरुप असल्यामुळें पहाणें होत नाहीं;

म्हणून दृश्यादि भेद व्यर्थ होतात व उभयतांचा व्यवहारही संभवत नाही.

॥ 26 ॥

प्रत्याहारादि अंगी ॥ योग अंगें टेकिले योगी ॥

ते जाले इये मार्गी ॥ दिहाचा चांदु ॥ 9 - 27 ॥

(कोश- दिहाचा- दिवसाचा.)

टीका- यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, ध्यान, धारणा, समाधि इत्यादि जीं अंगें त्यांचे ठिकाणीं योगी हे त्यांस प्रमाण मानून आपलें अंग ठेविते झाले. पण ते या ज्ञानमार्गाचे ठिकाणीं दिवसाच्या चंद्राप्रमाणें निष्प्रभ झाले. यावरून योग किती सत्य आहे, तें पहावें. कारण, त्रिपुटीचा जर अभाव आहे, तर योग कसा सिद्ध होईल ? होणार नाही. ॥ 27 ॥

येथें प्रवृत्ति बहुडे जिणें ॥ कां अश्रुतीसि बाधावणें ॥

आतां प्रत्यङ्मुखपणें ॥ प्रचारु दिसे ॥ 9 - 28 ॥

(कोश- प्रवृत्ति- प्रवृत्तिमार्ग. अश्रुति- निवृत्तिमार्ग. बाधावणें- बाधित होणें. प्रचारु- व्यवहार.)

टीका- येथें म्हणजे या ज्ञानमार्गाचे ठिकाणीं प्रवृत्तिमार्ग हा जिणें बहुडे म्हणजे जगण्यास बुडतो; (जगत नाही;) व अश्रुति म्हणजे निवृत्तिमार्ग देखील बाधित होतो. कारण आतां प्रत्यक् म्हणजे आत्मा तोच मुखपणें म्हणजे मुख्यपणानें सर्व प्रचार म्हणजे व्यापाररूप भासत आहे.

॥ 28 ॥

द्वैतदशेचें अंगण ॥ अद्वैत वोळगे आपण ॥

भेद तंवतंव दुण ॥ अभेदासी ॥ 9 - 29 ॥

(कोश- वोळगे- प्राप्त होतें, प्रकाशित होतें. तंवतंव- तेव्हां तेव्हां, तितका- तितका. दुण- द्वैगुण्य.)

टीका- दृश्यद्रष्टादि द्वैतदशेच्या अंगणास म्हणजे स्थानास, अद्वैतआपणवोळगे म्हणजे अद्वैत जो आत्मा तोच वोळगे म्हणजे प्रकाशित करितो; म्हणून जितका जितका म्हणून भेद कल्यावा, तंवतंव म्हणजे तितका तितका तो भेद अभेदरूप आत्म्याचेंच दुण म्हणजे द्वैगुण्य आहे. म्हणजे अद्वैतस्थिति कायम राहून द्वैत शोभतें, पण तें आत्मरूपानेंच शोभतें.

॥ 29 ॥

कैवल्याही चढावा ॥ करीत विषयसेवा ॥

जाला भृत्युभज्य कालोवा ॥ भक्तीच्या घरीं ॥ 9 - 30 ॥

(कोश- भृत्यु- उपासक. भज्य- उपास्य. कालोवा- एकत्व, मिश्रण. भक्तीचेंघर- स्वस्वरूप.)

टीका- विषयांचें सेवन करीत असतां कैवल्य्याची चढावा म्हणजे चढती होते व भक्तीच्या घरीं भृत्य व भज्य यांचें कालोवा म्हणजे एकत्व होतें. ॥ 30 ॥

दोघांचें एकत्व कसें होतें, याविषयीं दृष्टांत सांगतात-
**घरामाजीं पाय ॥ चालतां मार्गु तोचि होय ॥
ना बैसे तरी आहे ॥ पावणें कीं ॥ 9 - 31 ॥**

टीका- घरामध्यें पायानें चालत असतां तें घर मार्ग होऊन प्राप्त आहेच. ना म्हणजे अथवा तो बसला, तरीं ते घर प्राप्त आहेच. तद्वत् भृत्य व भज्य हे भिन्न असतांही भक्तीचे घरीं म्हणजे केवळ स्वरूपाचे घरीं ते एकपणानें आहेत. ॥ 31 ॥

**तैसें भलतें करितां ॥ येथें पाविजे काई आतां ॥
ऐसें नाहीं न करितां ॥ ठाकिजेना ॥ 9 - 32 ॥**

टीका- तैसें म्हणजे येथपर्यंत सांगितल्याप्रमाणें भलतेंकरितां म्हणजे कर्म, योग, भक्ति इत्यादि मार्गांचें अवलंबन केलें, तरी येथें त्या कर्मादिकांचें फल जें आत्मस्वरूप तें प्राप्त करुन घ्यावयाचें आहे काय ? तर असें नाहीं. कारण तें प्राप्तच आहे; व नकरितां म्हणजे कर्मादिकांचें अवलंबन न केलें, तरी ठाकिजेना म्हणजे प्राप्त करुन घेण्याची जी स्थिति, ती प्राप्त नाहीं काय ? अपितु आहेच. ॥ 32 ॥

**आठवु आणि विसरु ॥ तयातेंही घेवूं नेंदी पसरु ॥
दशेचा वेव्हारु ॥ असाधारणु ॥ 9 - 33 ॥**

टीका- आपले आपणांस आठव म्हणजे स्मरण व विसरु म्हणजे विस्मरण यांस देखील तो घेऊं देत नाहीं; म्हणून स्मरणविस्मरणावांचून आपली जी आत्मदशा आहे, तिचा व्यवहार असाधारण म्हणजे विशेष प्रकारचा आहे. (याच्यासारखी स्थिति दुसरी कोणीकडेही नाहीं.)

॥ 33 ॥

**जाला स्वेच्छाच विधि ॥ स्वैर झाला समाधि ॥
दशे ये मोक्षऋद्धि ॥ बैसों घापे ॥ 9 - 34 ॥**

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- स्वेच्छा- स्वकीय इच्छा. विधि- विधि, विधान. स्वैर- स्वच्छंद, विहार. मोक्षत्रयद्वि- मोक्षसंपत्ति.)

टीका- स्वकीय इच्छेप्रमाणें वर्तन हाच ज्याचा विधि झाला आहे व स्वच्छंदपणाची जी वर्तणूक तोच समाधि झाला आहे; म्हणून अशा प्रकारच्या आत्मदशारूप मोक्षसंपत्तीचें ठिकाणीं, बैसोंघापे म्हणजे त्या ज्ञानी पुरुषास बसविलें आहे. ॥ 34 ॥

आतां सर्वच आत्मरूप असल्यामुळें काय प्रकार झाला, तें सांगतात-
जाला देवोचि भक्तु ॥ ठावोचि झाला पंथु ॥

होवून ठेला एकांतु ॥ विश्वचि हें ॥ 9 - 35 ॥

भलतेउतेन देवें ॥ भलतेन भक्त होआवें ॥

बैसला तेथें राणीवे ॥ अकर्मु हा ॥ 9 - 36 ॥

(कोश- ठावो- ठिकाणा, स्थल. पंथु- मार्ग. भलतेउतेन- भलत्यानें. राणीवे- राज्य करण्यास, व्यवहार करण्यास, किंवा त्या राज्याच्या ठिकाणीं. अकर्मु- आत्मा.)

टीका- देवच भक्त झाला, ठिकाणाच मार्ग झाला, व हें विश्व एकांत झालें. ॥ 35 ॥ कोणीही देव व्हावें, कोणीही भक्त व्हावें, पण त्या त्या ठिकाणीं राज्य करण्यास हा अकर्म आत्मा बसला आहे. ॥ 36 ॥

देवाचिया दाटणीं ॥ देवळा जाली आटणी ॥

देश काळ वहाणी ॥ न पडेचि जेथ ॥ 9 - 37 ॥

(कोश- आटणी- नाश. वहाणी- प्रवाह.)

टीका- देव जो आत्मा त्याच्या दाटणीं म्हणजे व्यापकपणामुळें, देवळाआटणीझाली म्हणजे दृश्यादि जगताची आटणी झाली; म्हणून देश काळ इत्यादिकांचा प्रवाह जेथें पडत नाही. ॥ 37 ॥

देवीं देवोच न समाये ॥ मा देवी कें अन्वयो आहे ॥

येथें परिवारु बहु ये ॥ अघडता कीं ॥ 9 - 38 ॥

टीका- देवाचे ठिकाणीं देवच जर समावत नाही, म्हणजे देवाचे ठिकाणीं देवपणाचें भान नाही, तर देवी म्हणजे प्रकृति इचा तरी अन्वय म्हणजे संबंध कसा होईल ? होणार नाही. म्हणून भिन्नपणानें जगास प्रकृति कारण आहे, असें म्हणतां येत नाही. तर येथें बहुत प्रकारचा परिवार न घडतांच भासला आहे. म्हणून तो आत्मरूपानें भासला आहे, असें म्हणावें

लागतें. ॥ 38 ॥

ऐसाही स्वामी भृत्यसंमंदा- ॥ लागीं उठति श्रद्धा ॥

तैं देवोचि नुसधा ॥ कामविजे ॥ 9 - 39 ॥

(कोश- श्रद्धा- भक्ति. नुसधा- एक. कामविजे- कमवावें, समजावें.)

टीका- ऐसाही म्हणजे असा आत्मा असतांही स्वामी म्हणजे उपास्य व भृत्य म्हणजे उपासक यांच्या संबंधासाठीं श्रद्धा उत्पन्न होते; म्हणून द्वैत आहे असें म्हणावें, तर सर्व हे प्रकार मिळून एक देवच आहे, असें कामविजे म्हणजे समजून घ्यावें. ॥ 39 ॥

आघवेयाही उपचारा ॥ जपध्यान निर्धार ॥

नाहीं आन संसारा ॥ देवोवांचुन ॥ 9 - 40 ॥

(कोश- उपचार- पूजा. जप- गुप्त मंत्रोच्चार. ध्यान- तो मी आहे अशी भावना करणें. निर्धार. निश्चय.)

टीका- सुलभ.

आतां देवातेंचि देवें ॥ देववरी भजावें ॥

अर्पणाचेनि नांवें ॥ भलतिया ॥ 9 - 41 ॥

(कोश- देवातें- पूज्यातें. देवें- पूजकानें. अर्पण- अर्पण करण्याचे पदार्थ.)

टीका- सेव्य सेवक, भोक्ता भोग्य, पूज्य पूजक इत्यादि प्रकार देवमय असल्यामुळें भलत्याच पदार्थाच्या अर्पणाच्या नांवानें देवास देवानें, देववरीभजावें म्हणजे गणपत्यादि देवाची भावना करून पूजा करावी. अशी पूजा केली, तरी सर्व देवमय आहे. म्हणून याप्रमाणें जितके व्यवहार होतील, तितके सर्व देवमय आहेत. ॥ 41 ॥

जरी सर्व व्यवहार झाले, तरी एक देवच आहे, याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

देव देवुळ परिवारु ॥ कीजे कोरुन डोंगरु ॥

तैसा भक्तिचा व्यवहारु ॥ कां न व्हावा ॥ 9 - 42 ॥

(कोश- परिवारु- सेवकगण.)

टीका- वेरुळचें लेणें डोंगर पोखरुन केलें आहे, त्यास उद्देशून हें लिहिणें आहे. देव, देऊळ व देवाचा परिवार हे सर्व एक डोंगर कोरुन जसे केले आहेत, म्हणजे पूज्यही दगडच, पूजकही दगडच व परिचारकगणही दगडाचेच करुन भक्तीचा व्यवहार जसा दाखविला आहे, तसें यथेही पूज्य

पूजक आदिकरुन सर्व व्यवहार भक्तीचाच आहे. वस्तुतः सर्व आत्माच आहे.
॥ 42 ॥

पाहेपां आघवेया ॥ रुखां रुखचि यया ॥

परी तो नाही दुसरेया ॥ विस्तारु जेविं ॥ 9 - 43 ॥

टीका- पाहेपां म्हणजे असें पहा कीं, आघवेया म्हणजे मूळ व विस्तार याशींसहवर्तमान रुखां म्हणजे वृक्षाचे ठिकाणीं रुखचि म्हणजे वृक्षच आहे; पण तो विस्तार वृक्षाहून जसा दुसरा नाही. तद्वत् सर्व व्यवहार देवच आहे. ॥ 43 ॥

मुगीं मुग जैसैं ॥ घेतां न घेतां नवल नसे ॥

केलें देवपण तैसैं ॥ दोहीपरी ॥ 9 - 44 ॥

टीका- मुगींमुगजैसैंघेतांनघेतां म्हणजे मुक्यानें मुकेपणा घेतला व घेतला नाही, असें म्हटल्यास नवल नाही. कारण घेण्या न घेण्यावांचून तो मुका जसा मुकेपणानेच आहे. तद्वत्, पूज्य पूजक आदिकरुन सर्व व्यवहार केले व न केले, तरी दोन्ही प्रकारांनीं एक देवच आहे. ॥ 44 ॥

आतां पूजाच संभवत नाही, असें सांगतात-

अखताचि देवता ॥ अखताचि असे पूजिता ॥

मा अखताचि काय आतां ॥ पूजों जावी ॥ 9 - 45 ॥

टीका- कुंकुममिश्रित जे तांदुळ त्यास अक्षता असें म्हणतात. ती अक्षताच देवता आहे, अशी भावना केली व पूजा करणारा ही अक्षतेचाच बनविला आहे. म्हणून दोन्ही अक्षताच असल्यामुळें आतां कोणी कशाची पूजा करावी ? पूजा करणें जसें संभवत नाही, तद्वत् सर्व आत्माच असल्यामुळें पूज्य पूजकादि प्रकार रहात नाहीत.

दीप्तीचीं लुगडीं ॥ दीपकळिके तूं वेढी ॥

हें न म्हणतां ते उघडी ॥ ठाके कांई ? ॥ 9 - 46 ॥

(कोश- दीप्ती- प्रकाश. उघडी- नग्न.)

टीका- हे दीपकळिके, तूं दीप्तीचीं लुगडीं वेढी म्हणजे नेस, असें नाही म्हटलें, तर ती दीपकळिका उघडी म्हणजे नग्न राहिल काय ? नाही. तद्वत् भक्तानें पूजा केली नाही, तर देवपणा नाहीसा होईल काय ? ज्ञाहीं.

॥ 46 ॥

कां चंद्रातें चंद्रिका ॥ न म्हणिजे तूं ले कां ॥

तरी तो असिका ॥ तेचि कीं ना ॥ 9 - 47 ॥

(कोश- ले- ग्रहण कर. असिका- समग्र.)

टीका- चंद्रिकेनें चंद्रास तूं मला ले म्हणजे ग्रहण कर, असें जरी म्हटलें नाहीं, तरी तो समग्र चंद्र ती चंद्रिकाच आहे. तद्वत्, पूज्यपूजकांचा संबंध घडला नाहीं किंवा घडला, व पूज्यास पदार्थ अर्पण केले किंवा नाहीं केले, तरी समग्र देवच आहे. ॥ 47 ॥

आतां अर्पण करणें व न करणें हे व्यापार व्यर्थ आहेत, असें सांगतात-

आगीपण आगीं ॥ असतचि असे अंगीं ॥

मा कासयालागीं ॥ देणें न देणें ॥ 9 - 48 ॥

टीका- अग्निपणा हा अग्नीच्या अंगाचे ठिकाणीं असतच आहे, मग अग्नीला अग्निपणा देणें व न देणें हें कशासाठीं ? तद्वत् दृश्यद्रष्टा, भोग्यभोक्ता व पूज्यपूजकभाव इत्यादि प्रकार आत्मरूप आहेत ते आहेतच. मग पदार्थांचें अर्पण करणें व न करणें हें कशासाठीं ? उभयही प्रकार व्यर्थ आहेत. ॥ 48 ॥

म्हणोनि भजता भजावें ॥ मा न भजतां कांहीं नव्हे ॥

ऐसा नाहीं स्वभावें ॥ शिवूचि असे ॥ 9 - 49 ॥

टीका- म्हणून भजता म्हणजे भजन करणा-यानें भजन करावें, म्हणजे देवपण येतें, व भजन केलें नसतां, कांहीं नव्हे म्हणजे देवपण कांहीं येत नाहीं, असें नाहीं. तर स्वभावानें शिवच आहे. ॥ 49 ॥

आतां भक्ति कीं अभक्ति ॥ जालें ताट एकेचि पांति ॥

कर्माकर्माचिया वाति ॥ मालवूनियां ॥ 9 - 50 ॥

(कोश- कर्माकर्म- विधिनिषेध मार्ग. पांति- पंक्त. वातीमालवूनियां- दीप विझवून.)

टीका- आतां भक्ति म्हणजे पूज्यबुद्धि व अभक्ति म्हणजे अपूज्यबुद्धि ह्या एक आत्मरूप असल्यामुळें कर्म म्हणजे क्रिया व अकर्म म्हणजे अक्रिया यांच्या वाति मालवून त्या एका पंक्तीचीं ताटें झालीं आहेत. (त्या एकरूप झाल्या आहेत.) ॥ 50 ॥

म्हणोनि उपनिषिदें ॥ दशे येति निंदे ॥

निंदाचि विशदें ॥ स्तोत्रें होती ॥ 9 - 51 ॥

टीका- म्हणून सर्व ब्रह्ममय असल्यामुळे उपनिषदें हीं निंदेच्या दशेस येतात व निंदा केली तरी ती विशद स्तोत्रें होतात. कारण परमात्मा हा प्रथमच सिद्ध असतां पुनः उपनिषदांनीं जें वर्णन केलें, तें निंदारूप होतें; व उपनिषत्प्रतिपाद्य आपली स्थिति असल्यामुळे तीं स्तोत्रें होतात. अथवा उभय एकच असल्यामुळे निंदा ती स्तुति, व स्तुति ती निंदा होते. ॥51 ॥

नातरी निंदा स्तुति ॥ दोनि मौनासाठीं जाति ॥

मौनी मौन अथी ॥ न बोलतां बोले ॥9 - 52 ॥

टीका- अथवा निंदा व स्तुति ह्या दोन्ही, तो आत्मा मौनरूप असल्यामुळे जाति म्हणजे नाहीशा होतात. कारण, नबोलतां बोले म्हणजे निंदा व स्तुति ही बोलली किंवा न बोलली, तरी मौनरुपाचे ठिकाणीं मौनच आहे. ॥52 ॥

आतां यात्रेचा प्रकार सांगतात-

घालितां अव्हासवा पाय ॥ शिवयात्रा होत जाय ॥

शिवा गेलियाही नव्हे ॥ कें ही जाणे ॥9 - 53 ॥

टीका- अव्हासवा म्हणजे कोठें पाहिजे तेथें, पायघालितां म्हणजे पाय ठेविला, तरी शिवयात्रा होत जाते; व शिवदर्शनास गेलें, तरी कोठेंही जाणें होत नाही. ॥53 ॥

चालणें आणि बैसक ॥ दोनी मिळोनि एक ॥

नोहे ऐसें कवतुक ॥ इये ठाई ॥9 - 54 ॥

टीका- चालणें व बसणें हे दोन्ही व्यापार एक होत नाहीत पण सर्व ब्रह्ममय असल्यामुळे दोन्ही मिळून एकच आहेत, असें येथें कौतुक आहे.

॥54 ॥

ये-हवीं आलोडलियाही डोळा ॥ शिवदर्शनाचा सोहळा ॥

भोगिजे भलते वेळां ॥ भलतेणें ॥9 - 55 ॥

टीका- ये-हवीं म्हणजे सहज डोळ्यानें आलोडलिया म्हणजे जें पाहिलें, तें शिवदर्शनच होय. म्हणून कोणत्याही वेळीं कोणत्याही मनुष्यानें शिवदर्शनाचा अशा रीतीनें सोहळा भोगावा. ॥55 ॥

समोर दिसे शिवही ॥ परि देखिलें कांहीं नाही ॥

देवा भक्तां दोहीं ॥ एकचि पाडु ॥9 - 56 ॥

(कोश- पाडु- बरोबरी.)

टीका- जें जें पहावे तें तें शिवस्वरूप आहे हें खरें. पण जें पाहिलें तें आपलेंच स्वरूप असल्यामुळें, कांहीं पाहिलें नाही म्हणून देव व भक्त यांची एकच बरोबरी आहे. कारण भक्तांनीं देव पाहिला, तरी आपलें स्वरूपच पाहिलें, असें सिद्ध होतें.

देवभक्तादिकांचा याप्रमाणें व्यापार होत असतां एकत्व असतें, याविषयीं दृष्टांत सांगतात-

आपणचि चेंडु सुटे ॥ मग आपणया उपटे ॥

तेणें उदळला दाटे ॥ आपणपांचि ॥ १९ - ५७ ॥

(कोश- सुटे- सुटतो. उपटे- फिरे. उदळला- आदळून. दाटे- लागे.)

टीका- मनुष्यानें भिंतीवर चेंडु मारिला असतां तो हातातून सुटल्यावर तो चेंडु आपणच स्वतः सुटल्यासारखा दिसतो मग भिंतीला लागून तो चेंडु आपणयाउपटे म्हणजे आपण आपल्या ठिकाणीं फिरतो, त्या योगानें तो उदळलादाटेआपणपांचि म्हणजे जमिनीवर आदळून पुन्हा भिंतीवर दाटून त्या मनुष्याकडे जसा तो चेंडु येतो. तद्वत् वृत्ति आपणच सुटते मग ती विषय ग्रहण न करितां वृत्ति आपले ठिकाणीं उपटें म्हणजे फिरते कारण विषय हे ब्रह्ममय आहेत. मग त्या योगानें ती वृत्ति आपले ठिकाणीं आदळून पुन्हा आपणाप्रत येते. म्हणून देवभक्तांचें एकत्व आहे. अथवा वृत्तिरूप चेंडु उत्पन्न होऊन देहास आरंभ करुन बाह्य पदार्थास ग्रहण करुन तो आपले ठिकाणीं एकत्वानें रहातो. असे चेंडुचे पुष्कळ व्यापार झाले, तरी तो एकच आहे. तद्वत् वृत्त्यादिकें करुन अनेक देवभक्तादि प्रकार भासले, तरी एकत्व आहेच. ॥ ५७ ॥

ऐसी जरी चेंडुफळी ॥ देखिजे कां केवळी ॥

तरी बोली जे सरळी ॥ प्रबुद्धाची ॥ १९ - ५८ ॥

टीका- अशा प्रकारची (देवभक्त, भोक्ताभोग्य इत्यादि प्रकारची) चेंडुफळी केवळ आत्मस्वरूपाचे ठिकाणीं आत्मपणाने जर ज्ञानी पाहिल, तरच प्रबुद्धाचें म्हणजे ज्ञानाचें हें सरळ बोलणें आहे, असें बोलावें. ॥ ५८ ॥

आतां कर्म, ज्ञान व उपासना हीं व्यर्थ होतात, असें सांगतात-

कर्माचा हातु नलगे ॥ ज्ञानाचें कांहीं न रिघे ॥

ऐशीच होत असे अंगें ॥ उपास्ति हे ॥ १९ - ५९ ॥

टीका- अशा या आत्मस्थितीचे ठिकाणीं कर्माचा हात लागत नाही;

ज्ञानाचा प्रवेश होत नाही व उपासना देखील आपल्या अंगाशीसहवर्तमान अशीच होते. (व्यर्थ होते.)

निफजे ना निमे ॥ अंगे अंग घुमे ॥

सुखा, सुख उपमे ॥ देवविलें यया ॥ 9 - 60 ॥

टीका- योगशास्त्रानें सांगितलेली उपासना उत्पन्न होते व नष्ट होते. ही आत्मस्थिति निफजेना व निमेना म्हणजे उत्पन्न होत नाही व नष्ट होत नाही; व ती आपल्या अंगानें आपल्या अंगाचें ठिकाणीं घुमेना म्हणजे घुमत नाही. म्हणून या सुखरूपास या सुखाचीच उपमा दिली पाहिजे. ॥ 60 ॥

कोणीएक अकृत्रिम ॥ भक्तीचें हें वर्म ॥

योगज्ञानादी विश्राम ॥ भूमिका हे ॥ 9 - 61 ॥

टीका- अकृत्रिम म्हणजे कृतीनें न संपादिलेलें, भक्तीचें कोणी एक वर्म म्हणजे मर्म हेंच आहे व योग ज्ञानादिकांची विश्रांतभूमि ही आत्मस्थितीच आहे. ॥ 61 ॥

अंगें कीर एक झालें ॥ परी नामरूपाचे मासले ॥

होते तेही आटले ॥ हरिहर येथ ॥ 9 - 62 ॥

(कोश- मासले- प्रकार.)

टीका- सुलभ.

अहो अर्धनारीनटेश्वरें ॥ गिळीत गिळीत परस्परें ॥

ग्रहण झालें एकसरें ॥ सर्वग्रासें ॥ 9 - 63 ॥

(कोश- एकसरें- एकदम, एका काळीं.)

टीका- अहो, अर्धनारी व अर्धनटेश्वर हे उभय परस्परांचा ग्रास करीत असल्यामुळें सर्वांचा ग्रास होतो; म्हणून एकाच वेळीं सर्वांचें ग्रहण झालें. हा विषय प्रथम प्रकरणांत सांगितला आहे. ॥ 63 ॥

वाच्यजात खाऊनि ॥ वाचकत्वही पिवूनि ॥

ठाकिली निदेंजुनि ॥ परा येथ ॥ 9 - 64 ॥

टीका- वाच्यजात म्हणजे पदार्थसमुदाय त्यास खाऊन व वाचकत्व म्हणजे शब्दसमूह त्यास पिऊन परावाचा येथें निजून राहिली. ॥ 64 ॥

शिवशिवा समर्था स्वामी ॥ येवढीये आनंदभूमि ॥

घपें दीजे एके आम्ही ॥ ऐसें केलें ॥ 9 - 65 ॥

टीका- अहो सद्गुरुनाथ ! तुम्हीं कल्याणाचेंही कल्याण करणारे

आहां व समर्थ आहां. म्हणून अहो स्वामी ! एवढी ही आनंदभूमि जे आपलें स्वरूप त्याचे ठिकाणीं घेपेदिजे म्हणजे घेण्या देण्याचा व्यापार जरी झाला, तरी आम्ही एकच आहों, असें तुम्हीं केलें. ॥ 65 ॥

चेताचि मा चेवविलें ॥ निदलेचि निदविले ॥

आम्हीच आम्हां आणिलें ॥ नवल तुझें ॥ 9 - 66 ॥

(कोश- चेता- जागृत असणारा. चेवविलें- जागे केलें.)

टीका- जागृत असणाऱ्यास जागृत केलें, किंवा निद्रितास जसें निजविलें, तसें आम्हांस आम्हीपणा तुम्ही दिला, हें तुमचें नवल आहे.

॥ 66 ॥

आम्ही निखळ तुझे ॥ वरी लोभें म्हणसी माझे ॥

हें पुनरुक्त साजे ॥ तूंचि म्हणोनि ॥ 9 - 67 ॥

टीका- आम्ही निखळ म्हणजे सर्व, तुझे म्हणजे तुझ्या स्वरूपांनं आहों. (तुझें व माझें स्वरूप एक आहे.) पण लोभानें तूं हे माझे आहेत असें म्हणतोस; तर असें हें म्हणणें पुनरुक्त आहे. कारण आम्ही सर्व जर तूंच आहेस, तर पुन्हा माझे असें म्हणणें पुनरुक्त होतें. " उच्चारितस्य उच्चारणं पुनरुक्तिः " अथवा " सिद्धस्य कथनं पुनरुक्तिः "

कोणाचें कांहीं न घेसी ॥ आपुलेंही कोण्हां न देसी ॥

मा कोण जाणे भोगिसी ॥ गौरव कैसें ॥ 9 - 68 ॥

(कोश- आपुलें- स्वकीय वैभवादि.)

टीका- कोणाचें कांहीं घेत नाहीस, आपलेंही कोणास देत नाहीस. मग तूं गौरव कसें भोगितोस हें कोण जाणे ? न कोणी ही जाणे. कारण, लोकांत दिल्याघेतल्यावांचून गौरव येत नसतें. येथें विपरीत आचरण असून गौरव आहे. हें कोण जाणील ? नकोप्रीत्यर्थः ॥

गुरुत्वे जेवढा चांगु ॥ तेवढाचि तारुनि लघु ॥

गुरु लघु जाणे जो पांगु ॥ तुझ्या करीं ॥ 9 - 69 ॥

(कोश- लघु- शिष्य. पांगु- निमित्त, मिष.)

टीका- सद्गुरुनाथ ! तूं जेवढा गुरुत्वानें चांगु म्हणजे चांगला आहेस, तेवढाच लघु जे शिष्य त्यांस तारुन चांगला आहेस. गुरुलघुभावाचें पांग म्हणजे मिष आहे. वस्तुतः तो गुरुलघुभाव नाही; असें ज्ञान होणें हें तुझ्या हातांत आहे; किंवा गुरुलघुभाव जो ज्या योगानें जाणतो, असें पांगु

म्हणजे निमित्त तुझ्या हातांत आहे. ॥ 69 ॥

शिष्या देतां वाटे ॥ अद्वैताचा समो फुटे ॥

तरी कां ह्या होतीं भाटें ॥ शास्त्रें तुझीं ॥ 9 - 70 ॥

(कोश- वाटे- हिस्से. समो- समूह. भाटें- बंदीजन.)

टीका- आपल्या स्वरूपाचा वाटा शिष्याला दिला असतां जर अद्वैताचा समो म्हणजे समूह फुटेल, तर आचार्यवान् पुरुषोवेद अशा रीतीनें शास्त्रें हीं तुझे भाट होतील काय ? नाहीत. ॥ 70 ॥

किंबहुना दातारा ॥ मी तूं याचा संसारा ॥

वेंचून होसी सोयरा ॥ तेणेंचि तोषें ॥ 9 - 71 ॥

टीका- आतां फार काय बोलावें ? हे दातारा सद्गुरुनाथ ! मीपणा व तूपणा म्हणजे इदंपणा याचा संसार म्हणजे व्यापार यास वेंचून म्हणजे नाहीसें करुन सोयराहोसी म्हणजे एकस्वरूप सखा होतोस व त्यायोगानेंच संतोषित होतोस. ॥ 71 ॥

॥ इति अनुभवामृते सिद्धरहणीनामकं नवमप्रकरणं संपूर्णम् ॥ 9 ॥

नवमप्रकरणाचा उपसंहार-

या नवम प्रकरणामध्ये सिद्धरहणी सांगितली आहे. प्रथम इंद्रिये व विषय यांचे ऐक्य वर्णन केलें आहे. कारण ज्ञानी पुरुषास सर्व चिन्मयच भासतें; म्हणून त्यानें कोणत्या इंद्रियानें कोणत्या विषयाचें ग्रहण करावें ? इंद्रियानें विषयाचे ग्रहण केलें, तरी आपलेच ग्रहण होतें, म्हणून भोक्ताभोग्यरूप भेद न राहून एक अद्वैत आत्माच रहातो, असें नऊ ओव्यांनी सांगितलें. पुढे आरसा पाहिला तरी दृष्टीनेंच दृष्टी पाहिली, तद्वत् आपणच आपणांस पाहिलें, म्हणून आपण एक आहों, याविषयीं नाग, मुदी, कंकण, कल्लोळ, कापूर यांचा दृष्टांत दिला आहे. पुढे इंद्रियांचा व विषयांचा जो संबंध होतो, त्याचें खंडन करुन इंद्रियांचें विषयांस भेटणें हें समुद्रावर वृष्टि, ऊसाची पेरी व रस, चंद्र व कांति याप्रमाणें होतें, असें विसाव्या ओवीपर्यंत सांगितलें. पुढें, बोलणें झालें तरी समाधि मोडत नाही, व्यवहार झाले तरी अक्रियत्व मोडत नाही, असें सांगितलें. पुढें, ब्रह्ममय त्रिपुटी आहे, म्हणून त्रिपुटी म्हणून कांहीं उरत नाही, असें सांगितलें. पुढें योगमार्ग, प्रवृत्तिमार्ग, निवृत्तिमार्ग हे उरत नाहीत. कारण सर्व जर आत्माच आहे, तर योग करणाराच नाही. मग योग कोणी करावा ? करितां येत नाही. पुढें देव भक्त,

स्थान व मार्ग, एकांत व विश्व, देव देऊळ, पूज्य पूजक, जप, ध्यान, निर्धार हे सर्व प्रकार चिद्रूप असल्यामुळे परस्परांचा संबंध होत नाही. म्हणून लौकिकांतील अशा प्रकारची वर्तणूक मिथ्या आहे. मिथ्या तरी कोणी म्हणावी ? जे जे पूजादि व्यवहार होतील, ते सर्व चिन्मय आहेत. याविषयीं वेरुळच्या लेण्यांचा दृष्टांत दिला आहे. व वृक्ष व विस्तार, मुका मनुष्य, अक्षता, दीप, चंद्र, अग्नि यांचा दृष्टांत देऊन नैवेद्यादि पदार्थ देण्या न देण्याचा व्यवहार मिथ्या आहे, असें एकोणपन्नासाव्या ओंवीपर्यंत सांगितले. पुढें एक शिवच आहे, म्हणून भक्ति नाही व अभक्ति नाही, उपनिषदें निंदा व स्तुतिपर होतात. अथवा त्या दोन्ही नाहीत. कारण आत्मा मौनरूप आहे. पुढें यात्रादि प्रकाराचें खंडन केलें आहे. पुढें कर्म ज्ञान व उपासना हे मार्ग व्यर्थ आहेत, असें सांगून, आत्मस्थिति सांगितली आहे. पुढें सद्गुरुचें स्तवन करुन, हें नवम प्रकरण संपविलें आहे.

इति अनुभवामृते नवमप्रकरणस्य तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता. ॥ १ ॥

ग्रंथपरिहार .

अथ दशमप्रकरणारंभः ।

आतां या दहाव्या प्रकरणापर्यंत सर्व आत्मरूपच आहे, आत्मातिरिक्त काहीं नाही, असें सांगितले. अशी जर आत्मस्थिति मुळचीच सिद्ध आहे, तर ग्रंथ करण्याचें कारण काय ? याविषयीं या प्रकरणानें परिहार सांगतात. त्यांत प्रथम सद्गुरुनीं जी आत्मस्थिति दिली ती आपल्या पुरती नसून सर्वांचीच आहे, असें सांगतात-

परी गा श्रीनिवृत्ति राया ॥ हातातळीं सुखविलें तूयां ॥

तरी निवांतचि मियां ॥ भोगावें कीं ॥ १० - १ ॥

(कोश- तूयां- तूं. निवांताचि- स्वस्थपणानें.)

टीका- पण अगा निवृत्तिराया ! तूं मला आपल्या हाताखालीं सुख दिलेंस, तरी तें मीं निवांतचि म्हणजे एकांतामध्ये स्वस्थपणानें राहून भोगावें काय ? नाही. तर तूंच सर्व जगास सुखी केलेंस. ॥ १ ॥

परी महेशें सूर्या हातीं ॥ दिधलीं तेजाची सुती ॥

तया भासा अंतरवर्ती ॥ जगचि केलें ॥ १० - २ ॥

चंद्रासि अमृत घातलें ॥ तें तयाचि काय येतुलें ॥

कीं सिंधु मेघासी दिधले ॥ मेघाचा भागु ॥ 10 - 3 ॥

(कोश- तेजाची- प्रकाशाची. सुती- सुतडी, सूत. भासा- प्रकाशानें. अंतरवर्ती- आंत असणारे. तयाचि- त्याच्या. येतुलें- पुरतें.)

टीका- पण महेशानें सूर्याच्या हातांत प्रकाशाची एक सुतडी दिली आहे, पण त्या प्रकाशानें अंतरवर्ती सर्व जग प्रकाशित केलें आहे. तद्वत् मजप्रमाणें सर्व जग तूंच सुखी केलें आहेस. ॥ 2 ॥ चंद्रास अमृत दिलें आहे, तें त्याच्या पुरतेंच आहे काय ? नाही. तर सर्व वनस्पतींचें त्याच्या योगानें जीवन होतें. व समुद्रांनीं मेघास जो पाण्याचा भाग दिला आहे, तो त्याचा पुरताच आहे काय ? नाही. तर सर्व जग त्या पाण्याच्या योगानें सुखी होतें. तद्वत् तूं सर्व जग सुखी केलेंस. ॥ 3 ॥

दिवा जो उजिवडु ॥ तो घराचाचि सुरवाडु ॥

गगनीं अथी पवाडु ॥ जगाचा कीं ॥ 10 - 4 ॥

अगाधेही उचंबळति ॥ ते चंद्रीची ना शक्ति ॥

वसंतु करी तें होती ॥ झाडाचे दान ॥ 10 - 5 ॥

टीका- दिवाजोउजिवडु म्हणजे दिव्याचा जो उजेड आहे, तो त्याच्या पुरता नाही, तर त्याच्या योगानें घराचीच सुरवाडु म्हणजे शोभा आहे; व आकाशाच्या ठिकाणीं जो अवकाश (पोकळपणा) आहे, तो सर्व जगाकरितां आहे. ॥ 4 ॥ अगाध म्हणजे समुद्र हे उचंबळतात, (भरती येते,) त्यास कारण चंद्राची शक्तिच आहे, व वसंतऋतु जेव्हां प्राप्त होतो, तेव्हांच झाडाचे ठिकाणीं दानहोती म्हणजे पल्लवादिक फुटतात. तद्वत् तूं मला जें सुखी केलेंस, तें मजपुरतें नसून जग सुखी केलें आहेस. ॥ 5 ॥

म्हणोनि असंवर्य ॥ हें दैविकेचें औदार्य ॥

वांचूनि स्वातंतर्त्य ॥ माझें नाही ॥ 10 - 6 ॥

टीका- म्हणोनि म्हणजे तूंच सुखी केलेंस म्हणून, असंवर्य म्हणजे अनिवार्य असें हें दैविकेचें औदार्य म्हणजे सहज जग सुखी होणें एतद्रूप औदार्य आपल्या शक्तीचें आहे. म्हणून आपल्या दैवी शक्तीवांचून मीच नाही, मग माझें स्वतंत्रपणाचें औदार्य कसे सिद्ध होईल ? होणार नाही. ॥ 6 ॥

आणि हा येवढा ऐसा ॥ परिहारु देऊं कायसा ॥

प्रभु प्रभाव विन्यासा ॥ आड ठावुनि ॥ 10 - 7 ॥

टीका- सर्व जग तूंच सुखी केलेंस, मी केलें नाही अशा प्रकारचा हा येवढा परिहार मी काय म्हणून देऊं देता येणार नाही. कारण सर्व जग तूंच आहेस, मग मी तरी तूजवांचून कसा राहीन ? म्हणून प्रभु जो सद्गुरु त्याचा प्रभाव म्हणजे चिच्छक्ति तिचा जो विन्यास म्हणजे विस्तार याच्या आडटावुनि म्हणजे मध्यें राहून काय परिहार द्यावा ? देतां येणार नाही.

॥ 7 ॥

आम्हीं बोलिलों जें कांहीं ॥ तें प्रकटची असे ठाई ॥

मा स्वयंप्रकाशा कांई ॥ प्रकाशावें बोलें ॥ 10 - 8 ॥

(कोश- प्रकट- उघड, प्रत्यक्ष. ठाई- ब्रह्माचे ठिकाणीं.)

टीका- आम्हीं जें कांहीं बोललों, तें सर्व ठाई म्हणजे ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकटच आहे. म्हणून स्वयंप्रकाशास मी बोलून काय प्रकाशावें म्हणजे प्रकट करावें ? जें प्रकट नाही, तें ग्रंथानें प्रकट होईल. जें प्रकट आहे, तें ग्रंथानें कसें प्रकट होईल ? होणार नाही. ॥ 8 ॥

विपायें आम्ही हन ॥ कीजे तें पा मौन ॥

तरी काय जनीं जन ॥ दिसतें ना ॥ 10 - 9 ॥

(कोश- विपायें- कदाचित्. हन- पादपूरणार्थ आहे.)

टीका- जर विपायें म्हणजे कदाचित् आम्ही मौन धारण केलें असतें, (बोललों नसतो,) तर जनास जन दिसलें नसतें काय ? दिसलें असतेंच.

॥ 9 ॥

जनातें जनें देखतां ॥ द्रष्टाचि दृश्य तत्वतां ॥

कोणी नहोनि आयिता ॥ सिद्धांतचि ॥ 10 - 10 ॥

टीका- जनास जनानें पाहिलें, तरी द्रष्टाच दृश्यपणानें भासतो; म्हणून येथें कोणीनहोनि म्हणजे कोणी न बोललें, तरी आयता म्हणजे स्वतःसिद्ध हा सिद्धांतच आहे. ॥ 10 ॥

ययापरौतें कांहीं ॥ संविद्रहस्य नाही ॥

आणि हें तया आधींही ॥ असतचि असे ॥ 10 - 11 ॥

(कोश- संविद्रहस्य- ज्ञानरहस्य.)

टीका- यापरतें दुसरें ज्ञानाचें रहस्य कांहीं नाही. आणि हें ज्ञानरहस्य, तयाआधींही म्हणजे बोलण्याच्या पूर्वींही असतच आहे.

॥ 11 ॥

तरी ग्रंथप्रस्तावो ॥ न घडे म्हणे पावो ॥

परी सिद्धानुवादलाहो ॥ आवडी करुं ॥ 10 - 12 ॥

(कोश- प्रस्तावो- प्रसंग. पावो- प्राप्त झालें. सिद्धानुवाद- सिद्ध जें आहे तें बोलून दाखविणें.)

टीका- आमच्या बोलण्यानें कांहीं होत नाही, तर ग्रंथाचा प्रस्ताव जो केला, तो घडत नाही असें म्हणणें प्राप्त झालें. यावर उत्तर देतात, कीं जी स्थिति सिद्ध आहे तिचाच अनुवाद आम्ही, आवडीकरुंलाहो म्हणजे आवडीनें केला आहे. म्हणून ग्रंथ करण्यास कांहीं बाधक नाही. ॥ 12 ॥

पढियंते सदा तेचि ॥ परी भोगी नवी नवी रुचि ॥

म्हणोनि हा उचितुचि ॥ अनुवादसिद्ध ॥ 10 - 13 ॥

(कोश- उचित- योग्य. अनुवादसिद्ध- सिद्धानुवाद.)

टीका- पढियंते म्हणजे शहाणे लोक हे, सदातेचि म्हणजे सार्वकाळ सिद्धच आहेत. पण ते श्रवणकथनेंकरुन नवीन नवीन रुचि घेत आहेत. म्हणून सिद्धानुवाद करणें योग्य आहे. म्हणून ग्रंथ करण्यास बाधक कांहीं नाही. ॥ 13 ॥

इयाकारणें मिया ॥ गोप्य दाविलें बोलुनियां ॥

ऐसें नाही आपसया ॥ प्रकाशूचि हा ॥ 10 - 14 ॥

टीका- यासाठीं आत्मवस्तु गुप्त होती, ती मी बोलून दाखविली म्हणजे उघड केली असें नाही. तर आपसया म्हणजे सहज ती आत्मवस्तु स्वयंप्रकाशच आहे. ॥ 14 ॥

आणि पूर्ण अहंता वेढलों ॥ सेंघ आम्हीच दाटलों ॥

मा लोपलों प्रगटलों ॥ कोणाहूनि ॥ 10 - 15 ॥

(कोश- सर्वाहं म्हणजे सर्वाचा अहं एकच. वेढलों- व्यापलों. सेंघ- बहुत, चहूंकडे. दाटलों- भरलों.)

टीका- आणि पूर्ण अशा एका अहंतेनें वेढलों म्हणजे सर्वाहंपणानें व्यापलों व सेंघ म्हणजे बहुत प्रकारानें आम्हीच दाटलों म्हणजे भरलों. म्हणून आम्ही कोणाच्या तरी योगानें म्हणजे अज्ञानानें व ज्ञानानें लोपलों व प्रकट झालों असें मा म्हणजे नाही. ॥ 15 ॥

आपणया आपणपें ॥ निरुपण काय वोपे ॥

मा उगोपणें हारपे ॥ ऐसें आहे ॥ 10 - 16 ॥

॥ श्री अनुभवामृत - तात्पर्य बोधिनी टीका ॥

(कोश- निरुपण- प्रतिपादन. वोपे- द्यावें, अर्पावें.)

टीका- अशी जर आत्मस्थिति आहे, तर आपण आपलें निरुपण, काय वोपे म्हणजे काय द्यावें ? देतां येणार नाही. मा म्हणजे अथवा उगोपणें म्हणजे न बोलतां राहिल्यास तो आत्मा हारपे म्हणजे नाहीसा होईल, असें आहे काय ? नाही. ॥ 16 ॥

म्हणोनि माझी वैखरी ॥ मौनाचेंही मौन करी ॥

हें पाण्यावरी मकरी ॥ रेखिली जैसी ॥ 10 - 17 ॥

(कोश- वैखरी- वाणी. मकरी- सुसर.)

टीका- म्हणून माझी वाणी ही मौनस्वरूप आत्म्याचे मौनकरी म्हणजे मौनरूप व्याख्यान करी; कारण वाणीस तो अनिर्देश्य आहे. म्हणून जें हें व्याख्यान केलें, तें पाण्यावर सुसरीचें चित्र रेखल्याप्रमाणें आहे. म्हणजे पाण्यावर जसें चित्र उमटत नाही, तद्वत् माझें बोलणें होऊन होत नाही.

॥ 17 ॥

एवं दशोपनिषदें ॥ पुढारी न ढाळितीं पदें ॥

हें देखोनि बुडी बोधें ॥ येथेंचि दिधली ॥ 10 - 18 ॥

(कोश- पुढारी- पुढें. नढाळिती- टाकीत नाहीत. पदें- पाऊलें.)

टीका- एवं म्हणजे याप्रमाणें दशोपनिषदें हीं आत्मवर्णनाविषयीं पुढें पाऊल टाकीत नाहीत. हें पाहून बोधानें म्हणजे अनुभवानें येथेंच म्हणजे स्वरूपाचे ठिकाणीं बुडी दिली. ॥ 18 ॥

आतां ग्रंथस्तुति करितात-

ज्ञानदेवो म्हणे श्रीमंत ॥ हें अनुभवामृत ॥

सेवूनि जीवन्मुक्त ॥ हेंचि होतु ॥ 10 - 19 ॥

(कोश- सेवूनि- अभ्यासानें. हेंचि- अनुभवामृतस्वरूप. होतु- या पदानें मुमुक्षूस आशिर्वाद दिला.)

टीका- आतां ज्ञानदेवमहाराज म्हणतात, कीं श्रीमंत जो हा अनुभवामृत ग्रंथ त्याच्या अभ्यासानें जीवन्मुक्त हे अनुभवामृतच होवोत. श्रीमंत असें विशेषण देण्याचें कारण इतकेंच कीं, या ग्रंथाच्या योगानें आत्मसंपत्ति प्राप्त होते. म्हणून या ग्रंथासच हें विशेषण दिलें आहे. किंवा श्रीमंत म्हणजे मुमुक्षु व अनुभवरूपी जे अमृत म्हणजे आत्मस्वरूप ते होवोत, असा अभिप्राय. ॥ 19 ॥

इतर ग्रंथाचें या ग्रंथापुढें महत्त्व नाही, असें सांगतात-
मुक्ति कीर वेल्हाळ ॥ अनुभवामृतीं निखळ ॥

परी अमृताही उठी लाळ ॥ अमृतें येणें ॥ 10 - 20 ॥

(कोश- वेल्हाळ- सुरस, चांगलें. निखळ- सर्व. उठीलाळ- पाणी सुटतें.)

टीका- या अनुभवामृतग्रंथामध्ये मुक्ति ही निश्चयेंकरून वेल्हाळ म्हणजे सुरसपणानें वर्णिली आहे. म्हणून या ग्रंथापुढें इतर ग्रंथ तुच्छ आहेत. पण स्वर्गीय अमृतास देखील या अनुभवामृतग्रंथाचें सेवन करण्याविषयीं इच्छा उत्पन्न होते. (तोंडास पाणी सुटतें.) ॥ 20 ॥

इतर ग्रंथ तुच्छ आहेत, असेंही मला म्हणतां येत नाही, असें सांगतात-

नित्याचा चांदु होय ॥ परी पुनवेचा आनु आहे ॥

हें कां मीं म्हणों लाहे ॥ सूर्यदिठी ॥ 10 - 21 ॥

(कोश- सूर्यदिठी- सूर्यप्रकाश अथवा दिठी म्हणजे ज्ञान.)

टीका- नित्य चंद्र निराळा येतो, कारण तो एकेक कलेनें वाढत असतो; व पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र हा आनुआहे म्हणजे निराळा आहे. अशा प्रकारचा न्यूनाधिक भेद सूर्यदृष्टीचे ठिकाणीं म्हणजे सूर्यप्रकाशाचे ठिकाणीं मी काय म्हणून कल्पूं ? कल्पितां येणार नाही. तद्वत् इतर ग्रंथापेक्षां हा माझा ग्रंथ थोर आहे, असा भेद सूर्यासारखे ज्ञानी जे तुम्ही संत त्या तुमच्यापुढें मी काय कल्पूं ? कल्पितां येणार नाही. असें ज्ञानेश्वरांनीं संतांस सांगितलें.

॥ 21 ॥

मुमुक्षुंची आवश्यकता दाखवितात-

प्रिया सावायिली होय ॥ तें अंगींच्या अंगीं न समाये ॥

ये-हवीं तेथेंचि आहे ॥ तारुण्य कीं ॥ 10 - 22 ॥

(कोश- सावायिलीहोय- उपवर होय.)

टीका- प्रियेस जेव्हां सावायिलीहोय म्हणजे तारुण्यदशा प्राप्त होते, तेव्हां ती आपल्या अंगाचे ठिकाणीं मावत नाही. सर्व अंगें तारुण्यदशेनें प्रफुल्लित होतात. ये-हवीं म्हणजे जेव्हां तारुण्यदशा येत नाही, अशा अवस्थेमध्ये तें तारुण्य त्या अंगाचे ठिकाणीं गुप्त असतेंच. तद्वत् या ग्रंथाचे ठिकाणीं कैवल्यपद देण्याचें सामर्थ्य गुप्त आहेच; पण मुमुक्षु जेव्हां हा ग्रंथ पाहिल, तेव्हांच तें पद मिळतें. ॥ 22 ॥

पुन्हा याविषयीं दृष्टांत सांगतात-
वसंताचा आला ॥ फळीं फुलीं आपुला ॥
गगनाचिया डाळा ॥ पेलतीं झाडें ॥ 10 - 23 ॥

(कोश- डाळा- वृक्षशाखा. पेलतीं- शोभतीं, पसरतीं.)

टीका- वसंतऋतु प्राप्त झाल्यावर झाडें हीं आपल्या फलपुष्पाशीं सहवर्तमान व गगनाचियाडाळा म्हणजे आकाशाचे ठिकाणीं गेलेल्या शाखेशीं सहवर्तमान पेलतीं म्हणजे सुशोभित दिसतात. तद्वत् मुमुक्षु जर हा ग्रंथ पाहील, तर हा ग्रंथ सुशोभित होऊन कैवल्यपद मिळेल.

॥ 23 ॥

यालार्गीं हें बोलणें ॥ अनुभवामृतपणें ॥
स्वानुभूति परगुणें ॥ वोगरिलें ॥ 10 - 24 ॥

(कोश- परगुण- पक्वान्न.)

टीका- यासार्तीं हें माझें अनुभवामृतग्रंथरूपानें झालेलें बोलणें स्वानुभूतिरूप परगुणें म्हणजे पक्वान्न आहे. म्हणून तें मुमुक्षुपुढें वोगरिलें म्हणजे वाढिलें आहे. ॥ 24 ॥

आतां या ग्रंथाचें महत्त्व वर्णन करण्याच्या निमित्तानें स्वरूपस्थिति दाखवितात-

मुक्त मुमुक्षु बद्ध ॥ हा तंववरी योग्यता भेद ॥
अनुभवामृत स्वाद ॥ विरुद्ध जंव ॥ 10 - 25 ॥

टीका- जोपर्यंत अनुभवामृताचा स्वाद विरुद्ध म्हणजे घेतला नाही, तोपर्यंतच मुक्त, मुमुक्षु व बद्ध असे भेद योग्य आहेत. स्वाद घेतल्यावर ते नाहीत. ॥ 25 ॥

याविषयीं दृष्टांत सांगतात-
गंगा अवगाहना आलीं ॥ पाणियें गंगाचि झालीं ॥
कां तिमिरें भेटली ॥ सूर्या जैशीं ॥ 10 - 26 ॥

(कोश- तिमिर- अंधकार.)

टीका- पाणिये म्हणजे उदकाचे प्रवाह हे गंगेच्या ठिकाणीं अवगाहना म्हणजे स्नान करण्यास आले. ते, गंगाचिझाली म्हणजे गंगारूप झाले; किंवा अंधकार हे जसे सूर्यास भेटल्याबरोबर सूर्यच झाले; तद्वत् ज्यांनीं अनुभवामृतस्वाद घेतला, ते अनुभवामृतच झाले. मग तेथें कोणताही

भेद उरत नाही. ॥ 26 ॥

नाहीं परिसाची कसवटी ॥ तंववरी वानियाच्या गोष्टी ॥

मग पंधरावीयाचा पाठी ॥ बैसावें कीं ॥ 10 - 27 ॥

(कोश- परिस- एक प्रकारचा दगड. कसवटी- कसोटी. वानियाच्या- प्रकाराच्या.)

टीका- जोंपर्यंत लोखंड तांबें इत्यादि धातूस परिसाची कसोटी लागली नाही, तोंपर्यंतच लोखंड तांबें इत्यादि वाणाच्या (प्रकाराच्या) गोष्टी बोलतां येतात; परिसाची कसोटी लागल्यावर पंधरावीयाच्यापाठी (या वाक्यावरून श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे वेळीं उत्तम बावनकसी सोनें पंधरा रुपये दरानें विकत होतें असें दिसतें.) म्हणजे पंधरा रुपयास तोळा सोनें या दरावर त्या धातूंनीं बसावें कीं ! तद्वत् अनुभवामृत स्वाद जोंपर्यंत विरुद्ध आहे, तोपर्यंत मुक्त मुमुक्षु इत्यादि भेद आहेत. स्वाद घेतल्यावर आपण अनुभवामृतच आहों. भेद नाहीत. ॥ 27 ॥

तैसें जया अखरा ॥ येवूनि भेटति गोभारा ॥

ते वोघ जैसे सागरा ॥ आंतु आले ॥ 10 - 28 ॥

जैशा अकारादि अक्षरा ॥ भेटति पन्नास मात्रा ॥

तैसें या चराचरा ॥ दुसरें नाही ॥ 10 - 29 ॥

(कोश- अखर- गोठा. गोभार- गाईचा समुदाय. वोघ- पाण्याचे ओघ. अकारादि- अकारादि हपर्यंत. पन्नास हें उपलक्षण आहे, कारण पन्नासापेक्षां जास्त मात्रा आहेत. कोणी बावन्न, कोणी त्रेसष्ट, व चौसष्ट ही म्हणतात.)

टीका- तसें ज्या अखरा म्हणजे गोठ्यामध्ये गोभार म्हणजे गाईचे समुदाय हे येऊन भेटतात, किंवा पाण्याचे ओघ जसे समुद्रास येऊन मिळतात, तद्वत् ज्यांनीं हा अनुभवामृतस्वाद चाखला, ते अनुभवामृतच झाले. ॥ 28 ॥ जशा अकारादि अक्षराचे ठिकाणीं पन्नास मात्रा भेटतात. म्हणजे अक्षरे त्याच मात्रा, आणि मात्रा तीच अक्षरें, असे उभयतांचे ऐक्य आहे. तद्वत् या अनुभवामृतरूप आपल्या स्वरुपाहून हें चराचर विश्व दुसरें नाही. उभयतांचे एकत्व आहे. ॥ 29 ॥

आतां या ग्रंथाच्या साम्यतेचा दुसरा ग्रंथ नाही, असें सांगतात-

तैशी तया ईश्वरी ॥ अंगोळी नुभेचि दुसरी ॥

किंबहुना सरोभरी ॥ शिवेंसीचि ॥ 10 - 30 ॥

(कोश- सरोभरी- बरोबरी, उपमा. शिवेंसीचि- ईश्वररूपग्रंथासी.)

टीका- तसें त्या ईश्वररूप अनुभवामृत ग्रंथास उपमा दाखविण्याविषयीं दुसरी करांगुळी देखील नुभे म्हणजे उभी रहात नाहीं. कारण यासारखा दुसरा ग्रंथच नाहीं. म्हणून फार काय बोलावें ? कीं या ईश्वराच्या उपमेस हा ईश्वरच योग्य आहे. ॥ 30 ॥

म्हणोनि ज्ञानदेवो म्हणे ॥ अनुभवामृते येणें ॥

सणु भोगिजे सणें ॥ विश्वाचेनि ॥ 10 - 31 ॥

(कोश- सणु- आनंद. सण्ण. हा शब्द कानडी आहे.)

टीका- म्हणून ज्ञानदेवमहाराज असें म्हणतात, कीं या अनुभवामृत ग्रंथाच्या योगेंकरून सणें म्हणजे मुमुक्षुनें विश्वाचेनिसणुभोगिजे म्हणजे विश्वास अधिष्ठानभूत जो आनंद, तो मीच आहे असें भोगावें; सकल विश्व मीच आनंदरूप आहे, असें भोगावें. ॥ 31 ॥

॥ इति श्री अनुभवामृते श्रीमज्ज्ञानेश्वरविरचिते ग्रंथपरिहारोनाम दशमप्रकरणं संपूर्ण ॥

दशम प्रकरणाचा उपसंहार

या प्रकरणामध्ये मुळचीच आत्मस्थिति सिद्ध असतां ग्रंथ करण्याचें कारण काय ? याविषयीं परिहार सांगितला आहे. त्यांत प्रथम सद्गुरुनाथांनीं जें सुख दिलें, तें आपणापुरतें नसून सर्व जगाकरितां आहे; म्हणून जगाचा सहज उद्धार झाला, असें सांगितलें; व याविषयीं सूर्य, चंद्र, मेघ, दीप, गगन, समुद्र, व वसंत यांचा दृष्टांत देऊन जगदुद्धार करणें एतद्रूप औदार्य हें सद्गुरुनाथाचें आहे, माझे नाहीं. म्हणून मला परिहार देतां येत नाहीं. कारण जें कांहीं आम्हीं बोललों, तें ब्रह्माचे ठिकाणीं प्रकट आहे. जर आम्हीं मौन धारण केलें असतें, तर द्रष्टाच दृश्यपणानें भासला असता यांत शंका नाहीं. असें हें ज्ञानरहस्य आहे. आणि आम्हीं ग्रंथ करण्याचें पूर्वींही हें रहस्य स्वतः सिद्ध आहेच. म्हणून ग्रंथ करण्याचें कारण नाहीं, अशी शंका करून, सिद्ध वस्तूचा अनुवाद आम्हीं केला आहे, असें सांगितलें. व विद्वानास नवीन नवीन रुचि घेतां यावी, यासाठीं अनुवाद करणें योग्य आहे, असें सांगितलें. म्हणून आम्हीं गुप्तवस्तु बोलून दाखविली नाहीं; कारण ती प्रकटच आहे. म्हणून बोलून ती प्रकट होते व न बोलून हरपतें असें नाहीं. म्हणून माझे हें ग्रंथरूपानें बोलणें पाण्यावर चित्र काढल्याप्रमाणें आहे. म्हणून

दशोपनिषदें व्यर्थ होतात व अनुभव नाहीसा होतो, असें सांगितलें. व पुढे हा ग्रंथ उत्तम आहे, याचें सेवन करावें, म्हणजे मुक्ति प्राप्त होते, असे सदृष्टांत सांगितलें. म्हणून या अनुभवामृत ग्रंथाचा स्वाद घ्यावा, म्हणजे मुक्त मुमुक्षु व बद्ध असे भेद उरत नाहीत. याविषयी गंगा, परिस, गोठा, अकारादि अक्षरें यांचा दृष्टांत दिला आहे. पुढें या अनुभवामृतग्रंथासारखा दुसरा ग्रंथच नाही. म्हणून याची यासच उपमा दिली पाहिजे; व मुमुक्षूंनीं हा ग्रंथ सेवून मीच आनंदरूप सर्व विश्व आहे, असा अनुभव घ्यावा असें सांगून हें दशम प्रकरण संपविलें आहे. आतां जी ही मी टीका लिहिली आहे, तींत विभक्त्यादिकांकडे दृष्टी दिली नाही. तात्पर्यावर दृष्टी दिली आहे. विभक्त्यादिकांकडे दृष्टी दिली पाहिजे हें खरें, पण केवळ अज्ञ लोकांच्या समजुतीसाठीं तात्पर्यावर दृष्टी दिली आहे. म्हणून या टीकेस तात्पर्यबोधिनी असें नांव दिलें आहे. आतां या टीकेंत ज्या चुका असतील त्याविषयी संत क्षमा करतीलच.

या ग्रंथावर आमचे आजगुरु श्री विश्वनाथराव ऊर्फ भयाकाका यांनी विस्तरेंकरून सुरस टीका केली आहे. पण ती अति अज्ञ लोकांच्या समजुतींत येणें कठीण आहे, असा बहुतेकांचा आशय जाणून संक्षेपानें ही केली आहे. आतां सद्गुरुस वंदन करून त्यांचे चरणीं ही अर्पिली आहे. आतां परंपरा सांगणें आवश्यक असल्यामुळें ती कथन करितां.

जो सकळ सिद्धांचा गुरु । ज्यासी आदिनाथ नामाचा व्यवहार ।

करिती तो जाणावा थोरु । ज्ञानियामार्जी ॥ 1 ॥

तयापासून ज्ञान प्रकटलें ॥ मच्छिंद्रीं पूर्णपणें बाणलें ।

तेणें उपदेशिलें । गोरक्षाप्रति ॥ 2 ॥

तेथून तें गहिनीप्रति आलें ॥ जें एकरसें असें संचलें ॥

तेणें उपदेशिलें । निवृत्तीसी ॥ 3 ॥

निवृत्तीपासून ज्ञानदेव । जो बैसला असे स्वराणीव ।

तेणें जाणूनि आपुला अनुभव । ग्रंथ हा निर्मियला ॥ 4 ॥

तेणें हें तत्त्व । सत्यामलनार्थी केली ठेव ।

तेणें दिनानाथाचा जाणूनि भाव । गुह्य प्रकट केलें ॥ 5 ॥

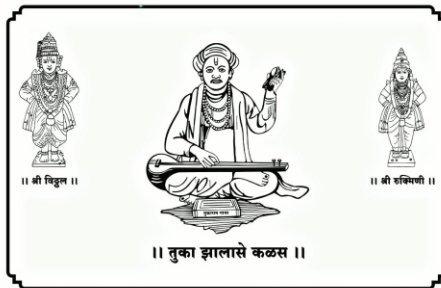
तेथून हें ज्ञान चालिलें । अनंतराजाप्रति आलें ।

अमलनाथ केले । तेणें सिद्ध ॥ 6 ॥

अमलनाथाचा प्रल्हाद जाण । जेणें समश्लोकी टीका पूर्ण ।

संस्कृत भाषा रचून । केली या ग्रंथीं ॥ 7 ॥
तें प्रल्हादापासून अवतरलें । भूमानंद यति लाधले ।
तेथून प्राप्त झालें । गोपाळासि ॥ 8 ॥
गोपाळानें जाणूनि हेत । केला विश्वनाथ त्वरित ।
अपर नाम भयाकाका विश्रुत । जगामार्जी ॥ 9 ॥
जेणें ज्योत्स्ना नामक । या ग्रंथीं टीका केली सम्यक् ।
तेणें चोजविले लेख । बाळकृष्णासी ॥ 10 ॥
जो ज्ञानाचा अवतार । करुणेचा महापूर ।
शिवासम थोर । ज्ञानियामार्जी ॥ 11 ॥
जो बंधमोक्षाच्या अवसानीं । सूर्य व दुसरा अवतरला जनीं ।
तयाच्या कृपादानीं । पूर्ण केलों ॥ 12 ॥
जेणें चांगदेवपासष्टीदर्पण । तसेंच भाष्यसारमंजरी जाण ।
सिद्धांतत्रयोदशी आदिकरुन । सर्व प्रसिद्ध ॥ 13 ॥
हरिमीडेस्तोत्रटीका । केली असे भावार्थदीपिका ।
महाराष्ट्रभाषें रसिका । सुखी केलें ॥ 14 ॥
तेणें पुत्राकारणें मला । सांगितलें असे ज्या बोला ।
तोचि भाव दाखविला । तात्पर्यरसें ॥ 15 ॥
त्या ह्या श्रीगुरुची आज्ञा घेउनि । प्रवर्तलों असे टीकाकरणीं ।
म्हणूनि तयाचे चरणीं समर्पिली आजि ॥ 16 ॥
आतां जन्मवंश सारा । करावा प्रकट बरा ।
जाणूनि हेत भाविकांचा खरा । सांगिजतसे ॥ 17 ॥
कोल्हापूराच्या पूर्वदेशीं । हुपरीनगर चार कोशीं ।
तेथें भुजंगभट्ट सुखराशि । रहात असे ॥ 18 ॥
तयाची पत्नी यमुना । जी साक्षाद्देवीसंपत्ति जाणा ।
तियेचे उदरीं अवतरणा । जेणें योग्य केलें ॥ 19 ॥
तो हा बाळकृष्ण सद्गुरु माझा । अपर नाम अण्णाभट्ट साजा ।
जयाच्या तेजें अज्ञान भाव वांझा । लया गेला ॥ 20 ॥
तयाची पत्नी गंगा । जी केवळ गंगाचि असे जगा ।
तियेचे उदरीं महाभागां । जन्मलों असें ॥ 21 ॥
पुत्रप्रेमवात्सल्यें । जें श्रीगुरुवर्यें चोजविलें ।

तें कथारहस्य सांगितलें । भाविकजनां ॥ 22 ॥
 आणिक दोन परंपरा । आल्या असति आमुचिया घरा ।
 यासि कारण खरा । विश्वनाथचि ॥ 23 ॥
 शंकरापासून अमृतरायपर्यंत । तेथून झाला श्रीसिद्धेश्वरनाथ ।
 जयासि भटजीमहाराज विख्यात । नाम असे ॥ 24 ॥
 जे करवीरीं छत्रपतीचे गुरु । म्हणोनि गुरुमहाराज नाम पावले साचरु ।
 । ते सिद्धचि पुरुष हा सारु । बोलण्याचा ॥ 25 ॥
 तयाचे पुत्र दोन । प्रथम श्री बाबामहाराज जाण ।
 द्वितीय श्री भाऊमहाराज अभिधान । विख्यात असे ॥ 26 ॥
 हे उभयही महापंडित । उपदेशिती श्रीविश्वनाथ ।
 आणि माधवाश्रम नामें संत । उपदेशिति तयासीचि ॥ 27 ॥
 तेथून हें बाळकृष्णा लाधलें । तेणें मज कारणें बोधिलें ।
 तें व्हावया प्रकट बोलें । बोलिलों असे ॥ 28 ॥
 जयाचें नाम श्रीपाद । दुसरें बाळशास्त्रीपद ।
 जो हा नाममहौघाचा नद । मिळाला स्वरुपसिंधूमार्जी ॥ 29 ॥
 द्वादश वर्षे व्याकरणाध्ययन ॥ केलें श्रीकांतगुरुचें चरण स्मरुन ।
 म्हणून तयातेंही नमून ॥ संपवितों ग्रंथटीका आजि ॥ 30 ॥
 तसेंच जयरामाचें । स्तवन करणें योग्यचि साचें ।
 जेणें शिकविलें व्याकरणतत्त्व स्ववाचें ॥ म्हणूनिचि ॥ 31 ॥
 शालिवाहन शके अठराशें सतरा । आश्विनमास मन्मथसंवत्सरा ।
 शनिवासर शुभसण दसरा । टीका पूर्ण केली ॥ 32 ॥
 इति श्रीअनुभवामृते श्रीमज्जानेश्वरविरचिते
 बाळशास्त्रीहृपरीकरविरचित तात्पर्यबोधिनीटीका समाप्ता ॥ 10 ॥

श्री सद्गुरु निरंजन महाराज आश्रम मौजे वडगांव जिल्हा कोल्हापूर MOB. 94203-35748

आरती त्रिनयना । शंभू कैलासीचा राणा ॥४॥

पंचमुखी परमेश्वर । कैलासी राहे निरंतर ।१। उज्जैनी सिधेश्वर । आरती ओवाळु चरणावर ।२।
भूकैलास शिरगुर । तेथे राहे श्रीकलमेश्वर ।३। निरंजन सांगे जोडोनी कर । आरती करी वारंवार ।४।

.....

आरती सद्गुरुनाथा । स्वामी निरंजन समर्था । आरती सद्गुरुनाथा । स्वामी निरंजन समर्था ॥४॥
सदाचार सार साचा । मंत्र दिथला जीवनाचा । सर्व धर्माचा समन्वय । मार्ग दाविला अद्भ्य ॥१॥
विवेक वैराग्याचा दीप । लावुनी चरणासमीप । उज्जयिनी शाखा, विहंगम । शांभवी दीक्षा सुगम ॥२॥
दूर केले हो आवरण । त्रिवेणी संगमी स्नान । स्वयंप्रकाशे भगवान । निखळ आनंदी रममाण ॥३॥
सद्गुरुकृपा होता । अवधी हरपली चिंता । विनयानंद विनवी आता । चरणी ठेवूनिया माथा ॥४॥

Website: www.vchindia.in

Vinayanand Charitable Home India 416203

'Kaivalya', 924/30, Vishalnagar, HUPARI, Dist. Kolhapur (MS) India- 416203

FWP: 98905-20365 Mob. 94-2323-1625 Email: vchindia@gmail.com N 16.6139, E 74.4036

Published by : Shri Krishna Dasherath Dhanavade (Vinayanand) At. Po. Hupari Dist. Kolhapur - 416203
Typing by : Sou.Sima Jyotiram Jadhav, At & Post : Jambhali Tal. Shirol Dist. Kolhapur Mob.07798631265
Copies : 500, Price: RS.125/- Printed by : Ajantha Mudranalaya Ph. : 0230-2434946, 09423041146